

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

35. AASTAKÄIK 2023 NUMBER 8 (413)

Kas meil on veel vanaaja publik ja isamaa?	
<i>Johann Gottfried Herder..</i>	1347
<i>Tõlkinud Henri Otsing</i>	
Saatesõna: kõnelused omas ajas ja üle aja	
<i>Eva Piirimäe</i>	1380
Üleminek eestikeelsele haridusele	
<i>Diana Vender, Birute Klaas-Lang, Kristina Kallas</i>	1398
Um sääne aig	
<i>Häniläne</i>	1432
Füüsikast semiootikasse	
<i>Stuart Kauffman</i>	1437
<i>Tõlkinud Silver Rattasepp</i>	
Stuart Kauffmaniga Tartus	
<i>Kalevi Kull</i>	1463
Mälestusi Esimesest maailmasõjast ja Leninist	
<i>Aleksander Kesküla</i>	1477
<i>Tõlkinud Mart Kuldkepp</i>	
Aleksander Kesküla mälestused ajalooallikana	
<i>Mart Kuldkepp</i>	1497

<i>Arvustus:</i> Kaks Leedu raamatut pimedatest. Vytautas Gudonis. <i>Negalia visuomenėje ir vaizduojamajame mene: Monografija</i> . Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2020. 638 p.; Vytautas Gudonis. <i>Negalia visuomenėje, literatūroje ir vaizduojamajame mene: Monografija</i> . [II.] Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2022. 665 p.	
<i>Aldo Kals</i>	1507
Abstracts	1518
Tants teadmatuisse: Päevik 1944–1961. LIX	
<i>Herbert Normann</i>	1525

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika lk 1397, 1431, 1436, 1476, 1506, 1517:

KAIJA KESA MA (1978) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia graafika erialal (BA, 2002) ja 2005. aastal samas interdistsiplinaarsete kunstide erialal, vabakutseline kunstnik.

KAS MEIL ON VEEL VANAAJA PUBLIK JA ISAMAA?

Johann Gottfried Herder

Tõlkinud Henri Otsing

I — KAS MEIL ON VEEL VANAAJA PUBLIK?

Etteantud küsimusele vastamiseks peab seda esmalt mõistma. Niisiis:

Mis on publik? Väga ebamäärane mõiste, mis, kui kõrvalle jätta kõik selle nimetuse üksikud kasutused ja väärkasutused, näib kirjeldavat üldist otsustust või vähemalt häälteenamust kõnelemise, kirjutamise ja käitumise sfääris. Olemas on *reaalne* ja *ideaalne publik*: esimene ümbritseb meid olevikus ja võib meile oma hääle kinkida isegi juhul, kui ta seda parasjagu ei kingi; ideaalne publik on samas nii hargnenud, nii laiali, et ükski tuuleiil ei või kaugusest või järelsoo käest meieni tuua tema mõtete kõla. Kumbagi liiki publiku puhul mõeldakse *mõistuslikku, moraalsel olendit*, mis võtab osa meie mõtetest, meie väljaütlemistest ja meie käitumistest, suudab nende väärtust ja vääritud hinnata, mis kiidab heaks või laidab maha, mida me võime ka proovida tema maitse arenemise ja arendamise vaates koolitada ja parandada. Me julgustame teda, me hoiatame; ta on meie sõber ja laps, aga ka õpetaja, korralekutsuja, tunnistaja, kaebaja ning

Haben wir noch das Publikum und Vaterland der Alten? — J. G. Herder. *Briefe zur Beförderung der Humanität*. Hrsg. von Heinz Stolpe, Hans-Joachim Kruse, Dietrich Simon. Bd. I. Brief 57. Berlin, Weimar 1971 [1795], S. 291–328.

kohtunik. Me ei looda temalt muud tasu kui heakskiitu — tundmustes, sõnades ja tegudes.

Seoses *kunstiga* mõistetakse *vanaaja inimeste* all kreeklasi, seoses *kirjandusega* kreeklasi ja roomlasi — kõige selle osas aga, mida saab publikult nõuda või neile õpetada, mõtleme iga rahvast, kes on meile varematest aegadest mõju avaldanud, kellega me oleme endid seoses langetatud otsustega siin või seal võrrelnud, mõõtnud. On näha, et sellest vaatepunktist ei ole *meie* vanaaja inimeste seast välja arvatud ei heebrealased ega keskaja nõndanimetatud barbarid, sest nad on konstitueerinud mitmed meie publiku arvamused ja mõnede puhul kogu nende maitse.

Kes on aga see *meie*, kes end nende *vanaaja inimestega* võrdleb? Kokku võetuna võib selle all mõista praegust inimpõlve. Kuna see inimpõlv tuleb piirata nägemisringiga või justkui suure saaliga, et temast saaks pealtvaataja, kuulaja, otsustaja või kohtunik, siis võetakse see ring kord väga avar, kord väga ahas; just avaraima ringi kohta, mida meie kujutus võib vaevu käsitada, täheldatakse tihti asju, mis sobivad ainult ahtaimale, väga valitud ringile. Lähtuvalt oma kogemustest maal või linnas elades kõneldakse üldiselt ristiusu, Euroopa, maailma ja järeldusest, mida käsitletakse alati mingi *müstilise isiku või kogumi*, valgustatud või valgustatava kogukonnana. Et pääseda kõigist selle segaduse tekitatud väärarusaamadest, on niisiis tähtis igal puhul määratleda nägemisring ning iga publikut puudutava küsimuse juures eristada ajastuid ja rahvaid.

1. Heebrealaste publikust

Heebrealasi on algusest peale vaadeldud *geneetilise indiviidina, ühe rahvana*. Surev hõimuisa kõneles oma poegadele kõigist tulevatest aegadest; jah, enne kui hõimu poeg sündinudki oli, kõlas juba kuulutus kogu tulevasele rahvale. Kui mitmetuhandeline rahvas Siinai mäe ümber laagris seisis, kõneles seaduseandja temaga tema Jumala nimel justkui *ühe isikuga*, kes on selle Jumala *sula-*

ne ja päästetud laps;¹ ning kui ta oma elu lõpu eel seda seadust kordas, õnnistas ta rahvast *ühe mehena*.² Ta nõudis sellelt austust ja seadusearmastust justkui *ühelt moraalselt olendilt*. Nõnda kõnelesid kõik prohvetid, kelle jaoks oli seaduseandja selgelt jätnud ruumi pöörata oma hääle *kogu rahva* kui *Jumala ühe omandi* poole. Kuitahes väike ka ei oleks see ring, milles mõned prohvetid kõnelesid või omal ajal kirjutasid, ta saab suureks vastavalt nende ideele. Nende Jumala käskjalg kõneleb poja Jaakobiga, Iisraeli sulasega, kõikide aegade nimel. Siit ka heebrea psalmide ja prohvetite patriotismi kõrge ja kaugelekömav toon. Kus ja mis keeles tema kaja ka kõlab, haarab ta südame; ellu ärkab publik. Ollakse osa kogudusest, milles üks seisab kõigi eest ja kõik ühe eest. Käskluse, õnnistuse ja needuse koormat kannab oma õlul terve rahvas. Kõigist kõlavad tänulaulud kõrgesse; neid võetakse üles ka indiviidi pisimate sündmuste puhul, kuna see indiviid kuulub terve rahva hulka. Nõnda kannab iga israeliit prohvetite nuhtlemistes teise süüd; teise trööst langeb ka temale; ühised soovid, ühine eesmärk kergitab rõõmsa ja tungleva rahva südant. Ka sestpeale, kui Iisrael teiste rahvaste sekka laiali pillutati, pole *rahvuspubliku* prohvetitoon vakatanud. Kõik tema laulud ja palved kõnelevad ikka kadunud lapse, alandatud sulase häälega Jumala poole. Kui selles rahvas peaks taas ellu ärkama poeesia, õpetuse ja manitsuse vaim, siis ei saa ta sellele rahvale laulda ja rääkida teisiti kui säärasel toonil.

Kas *meil* on see heebrealaste publik? Ma arvan, et igal rahval on see *tema keele* kaudu. Keel on õpetamise, nuhtlemise ja juhendamise jumalik organ igapähele, kel on selleks meelt ja kõrva. Publiku ühendab keele ja kõrva side; sel teel võtame kuulda mõtteid ja nõu, võtame omaks veeneid ja jagame üksteisega õpetust, muret ja rõõmu. Keda kasvatatakse ühessamas keeles, kes sellesse oma südame valavad, kes õpivad selles väljendama oma hinge, need kuuluvad *selle keele rahvasse*. Ma võtan veel kuul-

¹Vrd 2Ms 4:22–23. Siin ja edaspidi tõlkija märkused, kui pole märgitud teisiti.

²5Ms 33.

da Otfridi³ häält; mõnede vanaaja sakslaste tuumakad ja auväärt ütlused, mis kannavad eneses mu rahva karakterit, kõnelevad minuga; Kayserberg⁴ ja Luther jutlustavad mulle tänini; ja mis ka teistelt rahvastelt on meisterlikult minu suuvärki üle tulnud, on saanud hääleks ühele *publikule*, millesse ma kuulun. Minu hää, nii nõder, kui ta on, liigutab samuti selle eeterliku maailmameere laineid. Neist miljonitest, kes saksa keelt räägivad ja loevad, saavad mindki mõned mõistma ja kuulma, olgugi neid vaid nii palju, nagu arvas Persius enda kohta, *aut duo aut nemo*.⁵ Ent ka need paar tükki, kiites ja laites, tõukavad teele *oma* lained. Keelepublikus on ka Eikellelgi kõrv — ta õpib minu käest või minu pealt ja kõneleb edasi. Ning see publik avardab end edasi, seni kui keel, isegi muutustega, kestab, kuni lakkab olemast arusaadav. Seda edasikujunemist ei suuda ära keelata ükski seadus, teda tühistada ükski võim, kuni keel on hävitatud, ning enne, kui see on hävitatud, kuuluvad sellele aegade vägevaimad jõud.

Mitte ükski kirjanik ei kuulu sellesse publikusse, vaid ka suuline õpetaja, seaduseandja, väepealik, kõnepidaja ja kordnik. Keele abil saab rahvas kasvatatud ja haritud; keele abil saab ta au- ja korraarmastajaks, kuulekaks, kombekaks, seltsivaks, mainekaks, töökaks ja võimsaks. Kes oma rahva keele salgab, häbistab selle üllaimat publikut; sellest saab tema vaimu, tema sisemise ja välise maine, tema leiutiste, tema peenema kõlbluse ja tegususe hirmsaim mõrvar. Kes ühe rahva keelt kõrgesse tõstab ja tahub iga ta tundmuse, iga selge ja ülla mõtte jõuliseimasse väljendusse, see aitab publikut kõige laiemalt ja kaunimalt avardada või eneses ühendada ja kindlamalt põlistada.

Selles, kas meie Saksamaa on oma keele kaudu põlistanud publiku säärases ulatuses ja niivõrd kindlalt, nagu see on võimalik olnud, tuleb väga kahelda. Temast on ära rebitud terveid maid;

³Weissenburgi Otfrid (u 800–870) oli esimene nimepidi teadaolev saksakeelne luuletaja, Weissenburgi (pr k Wissembourg) kloostri munk.

⁴Johann Geiler von Kaysersberg (1445–1510), preester ja humanistlik jutlustaja.

⁵Lad k 'vahel paar, vahel eikeegi'. Aulus Persius Flaccus (34–62 pKr), *Satiirid*, I.3.

provintsid ja kreisid mõistavad teineteist vaevu, mitte ainult rääkides, vaid tihti isegi kirjas mitte. Mis mõnes piirkonnas mak-sab vaimukusena, seda põlatakse mujal madala vigurina; tervik on kultuuris niivõrd vähe ühist sammu pidanud, et on raske leida ettekujutuslaadi, mis samasuguse võimuga mõjuks kõigile osade-le ühesamana nagu *ühisele publikule*. Aga end pole teistest eral-danud mitte ainult provintsid ja kreisid, vaid seisusedki, kuivõrd ühe aastasaja jooksul on nõndanimetatud kõrgemad seisused üle võtnud täienisti võõra keele, soosinud võõrast kasvatust ja eluvi-i. Selles võõras keeles on sajandi jooksul nimetatud seisuse seas peetud seltskondlikke vestlusi, riigiarutlusi ja aetud armuasju, va-hetatud avalikke ja erakirju, nii et see, kes suudab kirjutada paar rida, peab need tingimata kirjutama esiti itaalia keeles, seejärel prantsuse keeles. Kellega saksa keelt räägitakse, see on sulane, teener. Seeläbi pole saksa keel niisiis kaotanud mitte ainult oluli-sima osa oma publikust, vaid seisused ise on sedasi kahestunud, et neil justkui puuduks *oma sisima tunde usalduslik ühine organ*. Kumbki pole oma jagunenud teel astunud edasi nii kaugele, na-gu nad võinuks jõuda omavahelises mõjus ja vastumõjus, kuivõrd *üks* pidi enamasti pidama jääma fraasides, esemeta sõnades, sisi-mast haridusest tühjana, sellal kui teisele oli kõigist edasipürgi-mise pingutustest hoolimata ikka ja alati ette seatud müür, millelt pörkas tagasi tühi kaja. Ilma ühise maa- ja emakeelela, millest kõik seisused kasvaksid kui *ühe* puu oksad, ei leidu *enam mitte mingit tõelist vastastikust mõistmist, ühist patriootlikku haridust, sisemist kaas- või koostunnet, isamaalist publikut*. Kas mugandu-takse teise võõra mõttelaadi järgi ning nõueldakse tänu ja jõuta seda tühja ettekujutusviisi nagu tühist varju, või siis ei kõnel-da ega kirjutata ühele puule; ta on surnud või kammitsev, tihti vaenulikult mõjuv osa ühisest. Kuna isamaa häääl on Jumala häääl, siis saavad need ühiselt, kõikehõlmavalt ja sügavaimalt haaravad eesmärgid kõlada vaid *isamaa keeles*; nad peavad olema kõla-nud noorusest peale, läbi rahva kõikide klasside, südame ja vaimu; vaid nii tekib nende läbi publik, mõistetav ja mõistev, kuuldav ja kuulav. Kõik võõras jääb lõhestavaks samariitlasekeeleks.

2. Kreeklaste publik

Et see nõnda oli, õpime kaunimini kreeklastelt. Ilmselt oli nende keel algselt niisama väljakujunemata nagu iga rahvakeel algaegadel, ent siis tõusis Kalliope,⁶ siis laskusid jumalad taevast alla. Mercurius⁷ leiutas lüüra; kitara saatis Apollonit südanthaaravates lauludes; paljusid muusa poegi järgis puu ja kalju, kuulatama jäi oja;⁸ lühidalt (et kõneleda välmeteta), poeesia, saadetud muusikast, lõi ja kujundas enesele peenemas keeles ja peenemas mõteteviisis *kreeka publiku*. Välmenimed Orpheus, Linus, Musaios⁹ pole neist mahajäänud mõju mõttes sugugi välmenimed; nende jumala- ja inimkujude vorm, nende tarkusesõnade ja õpetuste meeloodia ning nende tundmuste ja piltide rütmiline käik vermiti kuulajate kõrvadesse ja mõtetesse ning liikus suust suhu, lõpuks kirjutiste ja tavade kaudu ka järelsooni. Laulud, mida väikestes ringides laulsid Homeros ja teised rapsöödid, ei olnud vaibunud: nad jõudsid kokkukogutuna Ateenasse, nad kõlasid panatenaia pidustusel.¹⁰ Iga rahvakogunemist, iga avalikku mängu, iga piduliku religiooni- ja riigitalitust ehtisid ja pürgasid homeriidide hümnid, erinevaimat laadi laulud ja koorilaulmised, luule- ja muusikavõistlused. Nõnda sündis *kreeklaste* poeesia- ja peagi ka proosapublik. Herodotos luges ette oma ajalugu¹¹ kokkukogunenud Kreekamaale, nagu nii paljud luuletajad enne teda olid suuremates või väikesemates ringides lauldes esitanud oma luuletusi, sest kreeklaste sümpoosionidelgi leidis rõõmsat publikut ega puudunud muusad. Sel teel tekkis kreeka *näitemäng*, mis kõigis oma

⁶Vanakreeka eepilise luule muusa.

⁷Vanakreeka jumala Hermese roomapärase vaste.

⁸Selles tõlketsitaadis on jutt Orpheusest — Quintus Smyrnaeus, *Troja langus*, 3.638–639.

⁹Legendaarsed luuletajad-muusikud; mõnede allikate järgi olid Orpheus ja Linus Apolloni ja Kalliope pojad ning Musaios Orpheuse poeg.

¹⁰Religioosne pidustus Ateenas, mille kavassee kuulus homeeriliste tsüklike esitamise võistlus, kus osalesid Homeroose teoste laulikud ehk homeriidid.

¹¹Esimese süstemaatilise ajaloolase Herodotose teos *Historia* (430 eKr) käsitleb Kreeka-Pärsia sõdu.

osades publikut eeldas ja publikut lõbustas. Sel teel jõudis kreeka *kunst* oma kõrgusesse: muusale, kes sisendas kunstnikule tema puhtad, kõrged ideed, olid samuti pühitsetud omad hetked, kohad ja alad, kus teda seesugusena võis väärikusega eksponeerida ja selleks valmistunud rahvale nähtavaks teha. Isegi vaidluste ja tülide juurde *kohtu* ees käis peaeeldusena kõnekunst. Kuivõrd kõike käsitleti publiku ees, siis oli see publik kõnede kaudu ühte seotud, kõnelemise kunstit juhatatud ja juhitud.

Kas *meil* on seesugune kreeklaste publik? Ei, ja mitmeti on ehk hea, et meil teda pole. Seal, kus sõja ja rahu üle, kohtualuse elu ja surma üle, teenete ja tasu üle tohib otsustada kõnelemise kunst — kui paljudele eksimustele on ja jääb seal avatuks kasvatamata rahva hing, kes elab, kogu otsustusvõime kõrvas! Sellest juhatab Kreeka vabariikide ajalugu, iseäranis Ateena oma, meile kätte suure galerii koletu kaunilt maalitud näiteid, mida vaadeldes ütlevad mõned põhjamaalased tihti rõõmuvärginal: “Oh, kergemeelsed kreeklased! Meie õnneks! Need ajad on möödas!” Mida sarnast ütlevad nad võib-olla ka religioossete ja riiklike pidustuste kohta, avalike mängude, tantsude, kehakultuuri ja võistluste, vahest ka kogu Ateena teatri kohta. Ning kõik see kuulub tõepoolest sinna, nendesse aegadesse.

Aga milleks on meil siis teater, kui meil pole teatripublikut? Milleks on meil kunst, kui see ei saa olla kreeka oma? Milleks võtame ette maitseaudinguid saada, kui ei tohi olla mingit maitsepublikut? Milleks mängime lõppeks muusika, kõnekunsti, poeesia ja keelega, kui neid ei rakendata eesmärgile, sellele, milleks nad üksi ja üheskoos on päriselt mõeldud ja loodud? *Nad nõuavad loomu poolest publikut*; ilma selleta on nad surnud ja maha maetud.

Hümn kuulub nt loomupäraselt *rahvakogunemiste juurde*. Luuletaja, kes seda enda ümber ei märka, võtab endale kuulajateks ja tunnistajateks taeva ja maa, metsad ja kaljud. *Lüürilise luuletaja* hää lutsab publikut ligi ja üles. *Laulja*, isegi ju *suurte sündmuste ajalookirjutaja* vajab enese ümber ringi mehi, naisi, noori ja lapsi, kellel tema juhtumised kõrvas ja hinges kõlavad. Nad ei ava talle üksnes mingit pelka lava, millel ta teeniks nende soosingus kogu oma kuulsuse, vaid nende meeled ise on te-

ma *areen*, vaateplats, eesmärk, tema mõju mõõt. Stseen, mida *eepiline luuletaja* ei kirjelda nõnda, et see kuulaja silmile nähtavaks saaks, nõnda et huvi hoides ilmuks nende silme ette ka kõik käsitletava hinges, ei ole mingi eepiline stseen; sündmus, mida *ajalookirjutaja*, üheskoos selle tagajärgedega ja võimalusel ka põhjustega, ei oska esitada nii, et kuulajas küpseks omaenda selge otsus asja üle, on puudulikult jutustatud ajalugu. *Lüüriline luuletaja*, kes oma kunstiga ei taba kuulaja hinges kraadigi osavõtlikkust, millega tema kunst arvestab kui oma täiuspunktiga, on töötanud eimiski kallal ja laseb oma mõju mööda. Kõik need produktsioonid tahavad niisiis *publikut*, millest nad justkui esile tõusevad, millele tagasi lähevad, millelt nad võtavad oma kunsti reegli.

Kus on nüüd Saksamaal meie ajalookirjutajate, meie lüüriliste ja eepiliste luuletajate odeionid?¹² Kus on koolid, milles noortele istutatakse südamesse üllaimad laulud ja neid pelgalt ei deklameerita koos vanaaja kaunimate kirjakohtadega, vaid kirjutatakse hinge? Ainult see, millel endal on kuju, võib kuju anda; vaid leek võib leeki suurendada. Hingus võib aga sädemest äratada leegi ja süüdata palju surnud sütt. Saksamaal pole puudust hõõguvatest sütest, aga neid pole kunagi lõkkele puhutud. Nõndanimetatud *lembelaul* oli õukonnamaitse, ta möödus. Reformatsiooniaeg tõi paljudesse suudesse härdaid *ohu*- ja tänulikke *kiidulaule*; koos ohuga nad möödusid. Kolmekümneaastane sõda¹³ äratas mitmesugused hääled mõlemal poolel; *Liiga* väepealikud leidsid niisama palju kiitust kui *Uniooni* väepealikud ja päästjad ning viimas-

¹²Vana-Kreekast pärinev Roomaski levinud väikese amfiteatriga sarnanev ehitisetüüp, kus peeti eeskätt laulmise ja luulega seotud üritusi.

¹³Kolmekümneaastase sõja (1618–1648) keskmes oli vastuolu Protestantliku Uniooni ja Katoliikliku Liiga vahel. Peamiselt Püha Rooma Keisririigi aladel peetud sõda lõppes Vestfaali rahuga ja sellest võttis osa enamik Euroopa riikidest.

te hulgas ei jäänud Ernst von Mansfeldi,¹⁴ Anhalti Christiani,¹⁵ Weimari Johann Ernsti ja Bernhardi,¹⁶ Gustav Adolfi¹⁷ ja Bade-ni Georgi¹⁸ nimed võõraks saksa muusadele. Need muusad pole kahjuks aga Mnemosyne¹⁹ tütre, kui ta just ei sigitanud neid une ja ärkvelolu vahel. Pärast Vestfaali rahu unustati igasugune oht ja üle saja aasta on, vahetevahel küll jõhkralt üles raputatuna, rahu-likult magatud. Kõik ülesäratavad hääled, tasasemad ja valjemad, on olnud tühja; meie luuletajad olid luulemeistrid, riimisevad või hüüti neid nii; juba pool aastasada loetakse Voltaire'i ning lastak-se Saksa ajalool punastada ja vaikida. Ta vaikib tänini ning min-gile *Saksa maitse, Saksa kultuuri, Saksa pidustuste ja lõbustuste ajaloo*le ei saa mõelda ilma häbita.

Teatris esitatakse publik või osa sellest vaatamiseks teisele publikule — ilmselt oli see kreeklaste idee: kurbmängudes koor, lustmängudes üksikisikus või massis personifitseeritud rahvas. Teater ja pealtvaataja käivad kokku nagu pilt ja peegeldus, na-gu hing ja keha — nad toimivad teineteise suhtes ja vastu: üks tõstab ja elustab teist. Itaalias ja Prantsusmaal²⁰ (Inglismaad ma

¹⁴Krahv Ernst von Mansfeld (1580–1626) oli saksa väejuht, kes olles ise katoliiklane võitles oma palgasõduritega Kolmekümneaastases sõjas protestantide poolel Habsburgide ja Katoliikliku Liiga vastu. *Toim.*

¹⁵Christian I (1568–1630) oli Anhalt-Bernburgi vürstiriigi valitseja aastast 1603, Kolmekümneaastases sõjas võitles böömi vägede eesotsas Katoliikliku Liiga vastu. *Toim.*

¹⁶Johann Ernst I (1594–1626) oli Saksi-Weimari hertsog (1615–1620), Kolmekümneaastase sõja ajal toetas protestantlikku Böömimaad ja oli katoliiklike Habsburgide äge vastane. Bernhard (1604–1639) oli Saksi-Weimari prints ja protestantlik väejuht Kolmekümneaastases sõ-jas, võttis muu hulgas Lützeni lahingus üle väe juhtimise, kui Rootsi kuningas Gustav II Adolf oli langenud, ja viis lahingu võiduka lõpuni. *Toim.*

¹⁷Gustav II Adolf (1594–1632), Rootsi kuningas aastast 1611, Tartu ülikooli asutaja, langes Lützeni lahingus. *Toim.*

¹⁸Georg Friedrich (1573–1638) oli Baden-Durlachi markkrahv (1604–1622), protestantlik väejuht Kolmekümneaastases sõjas. *Toim.*

¹⁹Vanakreeka mälujumalanna, muusade ema.

²⁰Oma reisidel Itaaliasse ja Prantsusmaale (*resp.* 1788–1789 ja 1769) oli Herder tutvunud nende maade teatrieluga. Kui Itaalia teater esineb

ei tunne) on see nii ka parimatel lavadel; seepärast eksles teatrimaitse nendel maadel nii kaua ringi, kuni leidis *oma publikuga ühildumise punkti* ning sättis end kas muusikalise või dramaatilise mängu keskmesse andmise-võtmise, vastastikuse naudingu ja õpetamise kaudu. Ma kahtlen, kas Saksamaal, kui mõned karakterid ja stseenid välja arvata, oleks lugu sama. Saksa teatri ajaloost on selge, et vähemasti lava ja publiku ühildumise ning maitse vastastikuse väljakujundamiseni on jõutud väga hilja ja äärmiselt harva. Väljaspool vanu müsteeriume, kloostrieskavasid ja marionette jõudis lava Saksamaale *õukonnapidustusena*; rahvas lubati ligi, et ta saaks neist tulede taga aset leidvatest uhketes rõivastes õukonna- ja riigirevolutsioonidest pööblina rõõmu. Mõnel pool Saksamaal on teatrilava säilitanud sellise õukonnateatri kuju ja korralduse, jäädes seega *kunsti valdkonnast täiesti väljapoole*, kuivõrd need kuulusid *õukonnaetiki* juurde. Teistes provintssides liikusid ringi *banded* (nagu näitlejaid kohati veel tänagi vana saksa kangelaseniimega kutsutakse); nad käivad, nagu sakslased seda ikka meelsasti teevad, ühe bande teenistusest teise, asuvad teenistusse, misjärel neile makstakse ja nad jälle üles ostetakse — kas poleks arutu ja jõe nendest kunsti ideaali, vastavat publikut tuletda? Üksikud luuletajad ja näitlejad on end nii-öelda võimalikust kõrgemale lennutanud; nad ei suuda aga enda ümber kujundada ega ette kujutada mingit uut maailma; nad peavad ette kandma seda, mis võtta on, nagu nad seda teistega ette kanda suudavad, ja lõppeks, nagu palub *nende publik*. Kuna ma ei kirjuta siin mingit teatrikriitikat, märgin ära vaid selle, et meil, nagu mulle tundub, peab publik teatri kaudu haritud saama, mitte teater publiku kaudu. Meil pole teatrile veel suunavat publikut just sellepärast, et teatrikunst on kreeklaste tähenduses kunstide kunst, mida ei mõista isegi iga luuletaja, veel vähem iga harrastaja, ja lõpuks kõige vähem lõbutsev pööbel. Kui selle maitsemeelt kõditatakse ja tuntakse lõbu selle aplausist, siis ollakse jõudnud piirini, kus moraalselt laostatakse ja laostutakse. Milliseid ruume aga peame veel välja mõõtma, enne kui saab mõelda mitte haritud publikule,

Herderi kirjutistes võrdlemisi harva, siis Prantsuse teatrile pühendas ta pikemaid lõike nii päevikutes kui kunstialastes kirjutistes.

vaid alles selle publiku harimisele saksa kombe ja olukorra kohaselt! Ja ometi pole mingit näitemängu väljaspool *mõtte ja meelepärasusega elavdatud* näitemängu — see oleks nukke täis maja või siis oleme halvas seltskonnas.

Peaks ühel rahval puuduma kujutlusvõime, siis ei tasu teda üles äratada — ta tukub. Kui ta üles äratatakse, siis tuleks teda ka harida; etendada tuleks lubada vaid tükke, mis on talle mõeldud, ja sedagi teatud viisil, et ei riputaks ära publiku viletsast maitsest, vaid juuritaks see maitse välja või juhitaks ta hea teele. Ateenas tekkis teater Aischylose ajal vabaduse ja suure kuninga võitmise ülevast tundest;²¹ see tunne häälestas hinge nägema teisi suuri sündmusi, mida esitati traagilisena. Prantsusmaal ja Inglismaal on teater (ajastu modifikatsioon arvesse võttes) tekkinud sarnasel viisil; sest kui kuulatakse või loetakse oma aja suurtest sündmustest, siis tahetakse neid ka kunsti poolt läbitöötatuna ja esitatuna näha. Maailma publik saab nõnda iseenesest teatripublikuks. Nii samuti nõuab komöödia, mis esitab karaktereid ja kombeid, rahva hoolikat tundmist, kerget eksistentsi, ennast määravat moraalset vabadust. Igerik sulasemeel on mefiitiline²² õhk, milles kuhtub iga leek.

*

Kreeklaste filosoofial ei olnud õieti publikut nagu kunstidel; oma loomusest tulenevalt polnud tal seda ka vaja.

Kreeklaste vanimad targad olid seaduseandjad; ja õnnega koos on rahvas, kelle seaduseandjad on targad. Kui Sokrates ilmus, olid ajad kitsad: tema publikuks olid *eraseltskonnad* või *üksikud isikud*; tema meetod oli arvestatud tõe, hüve ja ilu põhimõtete arendamiseks nendes *üksikisikutes*. Ja see on, mulle tundub, tõelise filosoofia eesmärk: *enesekujundamine*. Õpetaja saab ja tahab seejuures olla vaid meie mõtete ämmaemand, meie endi töö-

²¹Vana-Kreeka tragöödiakirjaniku Aischylose (525/524–456/455 eKr) loomeaja alguses alistati Salamise (480 eKr) ja Plataia (479 eKr) lahingutes Kreekasse tunginud Pärsia kuningas Xerxes.

²²Skungile teadusliku nimetuse andnud samniidi haisujumala Me-phitisega seonduv, s.o 'lehkav', 'määnduv'.

tavate jõudude kaasaaitaja. Sokratesel oli oma geniaalsus, mida pole hiljem just sageli uuesti ilmunud, aga ometi on teda siin ja seal, nt Montaigne'is, Addisonis, Franklinis ja teistes ette tulnud, ning tema eesmärk oli *inimliku vaimu ja tahte isiklik läbitöötamine*. See ei sõltu publiku häälest; pigem see takistab teda, mistõttu oli Sokrates peaaegu alati riisus sofistidega, kes publikut häälesta-sid ja eksitasid.

Sokraatiline filosoofia õitses eri koolkondades, kus olid eksoteerilised ja esoteerilised kuulajad — jällegi üks vahetegu, mis tuleneb asja loomusest. Suur, sõelumata publik, kes kõneleb metafüüsikast ja langetab otsuseid metafüüsika üle, on jõledus; ja kui ühe rahva kohta võib öelda, et ta pole kunagi üles näidanud entusiasmi millegi muu kui metafüüsika vastu, siis ei öelda selle rahva kohta just palju head. Xenophon ja Platon käsitlesid filosoofiat väga mõistuspäraselt; igal sammul manasid nad selle esile kui inimvaimu ja inimlike asjatoimetuste õie. Mõtleja Aristoteles ei kirjutanud muule publikule kui oma koolile, millest ka tema kirjutiste kogu vorm.²³ Epikuros ja Zenon läksid sama teed teisenenud põhimõtetega; nende õpilastest igauhele oli lubatud oma sekti metafüüsika paika ja kehtima jätta, ent samavõrra tugevalt rakendada tõelist, praktilist filosoofiat elu ja publiku jaoks. See on tõeline sokratism.

Kui üks filosoofiline koolkond kui selline on kunagi tahtnud publikule mõjuda ning on siin-seal ka võimsalt mõjunud, siis oli see *pütagoreism*; aga me teame, kuidas sellega läks.²⁴ Ja see, mis ei saanud teoks toona väikestes ettevõlmetatud ringides, millal see aset leiab? Filosoofiline publik on kõrgeim kujutlus, mille poole võib püüelda, aga mida küll eales *täienisti* ja *realiseerununa* näha ei loodeta.

²³Aristoteles õpetas 334–323 eKr Ateenas Lykeioniks kutsutud koolis ning tema kirjutiste n-ö referaatlikku vormi — näiteks Platoni säilinud kirjutiste dialoogivormile peaaegu vastandlikku — võib seostada pedagoogilise eesmärgiga.

²⁴Pütagoorlaste poliitilised reformid pälvisid tsiviilvõimu halvaks-panu, mis kulmineerus pütagoorlaste tagakiusamise ja hukkamisega, sh Pythagorase (u 570–u 495 eKr) enese tapmisega.

Seal, kus seisid kreeklased, seisame filosoofiaga enam-vähem veel tänagi, kui publikut silmas pidada: igauks, kes filosoof olla võib ja selleks saada tahab, peab end *ise* filosoofiks arendama. Õpetaja hoiab tema ees tõde selleks, et ta selle endale *autonoomselt* omaks teeks; sest tarkus ei lase end teistelt *õppida* rohkem kui voores või geniaalsus.

Filosoofia koolkonnad aga, kui neid käsitada pelgalt suuna näitajatena — millise hämmastava väega suudavad nad mõjuda *publikule*! Filosoofia õpetajal, nii nagu ta olema peaks, on inimese hinge üle võim, millega ta käsib vägevamalt kui kuningas. Ta istutab põhimõtteid, ta annab ideid, ta paneb paika ideaalid, millel on tema kuulajate ning kõigi temast mõjutatute mõtetele ja käitumistele teadaolev või teadmata mõju. Milliseid kirjeldamatuid mõjutusi on asjade jadas esile kutsunud nt stoikute filosoofia, epikureism, platonism ja pütagoreism ning nad kutsuvad neid esile edaspidigi, isegi kui uute nimede all, teiste modifikatsioonide ja vormidena. Seni, kui inimeses on mõistus ja tahe, seni leidub ka *varjatud, vaikset publikut filosoofiale*; ainult et ei ole eales oodata, et seda saaks näha turul või koolis.

Kui võtame öeldu kokku (sest kreeklaste poliitilisest publikust ei soovi me rääkida), siis tuleb välja, et võrreldes kreeklastega, nagu me neid praegu mõistame — vaatega keelele, kunstile ja maitsele —, pole meil veel praegu ega ole kunagi olnudki mingit publikut. Oleme meelsasti lasknud endile külge pookida kultuuri, millest terved seisused ja provintsid tõesti midagi ei tea, ning tukume sellel kokku unistatud kuulsusel. Ma kardan ja loodan, et meile tuleb aeg sellest unest ärgata. Meie rahvas tunneb ennast vaevu: kord on religioosne, kord poliitiline lõhestatus, kord aga seisuse või seisusekese ületamatu piir see, mis killustab ja peatab osavõtliku publiku hääle või isegi ainult mõtted koguni maitse ja hariduse asjades, rääkimata siis ühishuvist. Millised teaduse, innukuse, Saksamaa kaitse või mistahes üldise kasu teoseid on valminud, millele oli oluline lugupeetavama ja jõukama publiku mestilöömine enamatel või kõigist provintsidest? Rikkamad seisused on seejuures alati jäänud osavõtmatuimaks; ning nood vanad asutused, mis on õieti ometigi rahvuse teaduste ja kultuuri jaoks mõeldud — *toomkapiitlid ja stiftid* — olid üheskoos terve

selle osaga rahvast, kes armastab prantsuse kultuuri, saksa teaduse jaoks tavaliselt täiesti surnud; seepärast siis olemegi hoolimata kõigist isiklikest pingutustest, hoolimata mõningatest heast usust täidetud ja selles suunas meid lunastama pidanud julgetest ettevõtmistest, sedalaadi asjades jäänud kaugele maha oma naabritest, brittidest, prantslastest, isegi taanlastest ja rootslastest. Saksa kirjandus, virk töönaine ning teadmise teenijanna, käib makulatuurist kerjuserüüs; harva saadab ta korda enam, kui suudab isiklik usinus, üksik geenius. Hindamatud kunstikogud, mille tõi varasematel sajanditel kokku ammuilma kadunud õukonnamaitse, seisavad nüüd tihti pühapiltidena rangete klausuuriseaduste all, olles vaadeldavad, mitte alati kasutatavad, veel harvem äratavad, kõige vähem vaimustavad. *Meie publiku* hääled on meie parimate saaduste väärtuse osas aastate ja aastasadade järel nii vähe ühinenud, et kui välismaalased poleks andnud tooni ja asja vägivallaga paika pannud, valitseks isegi Leibnizi teenete osas Saksamaale ikka veel suurim ebakindlus. Samal ajal viib *vaikse hariduse* tee edasi. Mida meilt võtta ei saa, on *saksa keel, saksa aru ja hea tahe*; need kujundavad, juhul ja niipea, kui neil seda võimaldatakse, saksa publiku jalamaid. *Mõistus* käib samuti oma teed edasi ning on igas ajas ja ilmaruumis ikka *üks*. *Maitse* on lõpuks rahvustaim; kus tema eest ei hoolitseta või kus ta pinna ja kliima tõttu ei saa sirguda muidu kui kehvades kasvuhoonetes, seal käib ta taeva soosimatuse tõttu alla. *Have!*²⁵

3. Roomlaste publik

Selle kohta võin ma öelda vaid vähe. Mis temas kunst ja maitse oli, pärines kreeklastelt, kes olid enamjaolt ka tema abistajad. Vallutajana Rooma kogus, ent ei leidnud midagi uut. Roomlaste keelgi kujunes puhtaks ja igaveseks keeleks vaid läbi kreeklaste.

Niisiis oli publik, mis õitses klassikalisele *mõtteviisile*, röövitud ja kunstlik publik; linna korraldus ise oli sellist laadi, et vahest ükski riigilinn sellist püsivamatel aegadel endale ei sooviks. Ei rahvas ega senat vääri absoluutset lugupidamist, välja arvatud

²⁵S.t *Ave!*, lad k 'Olge tervitatud!'.

asjaolu, et nad maailma isandateks tahtsid olla ja olidki; me ei soovi endale ka *populus Romanus*'t, kes roomlasliku jultumusega ihaleb oma hääle eest leiba ja tsirkusemänge. Niisama vähe roomlaste viisil kliente ja kandidaate.²⁶ Foorum ja senat sel viisil oma kohale seatud, ei jäänud neile roomlastele, kes otsisid püsivat publikut, muud kui see, mis on meilgi — *valituimate õilsate roomlaste poolehoid ja hää*. Esimesed kuulasid, mis neile ette öeldi või otsisid endale positsioonid, nad kiitsid heaks ja laitsid maha, nii nagu heaks arvasid. Et aga Lucretius, Catullus, Horatius ja Vergilius, Ovidius, Tibullus, Propertius jt on oma luuletuste parimates kohtades nii klassikalis-viimistletult, täiuseni viidult ja kaunilt kirjutanud, näitab, et neil mõlkusid meeles peenemad eeskujud, terasemad lugejad ja kõrgem publik, kui paljudel meie luuletajatel ja kirjanikel mõttes seisab. Nende endi haridus ja kõrgus, millel Rooma seisis, toetas seda. Rooma ajalookirjutaja kirjutas maailmavalitsejanna Rooma ajalugu, selle luuletajad laulsid roomlaste keeles, viimases omakorda anti välja nende õigusala-sed otsused veel siis, kui juba oli kadunud nende suurte kõnemeeste hää. — Selle kõigega ei saa me endid võrrelda. Kuna aga meie keel on kreeka keele *ōde* — oli ju Rooma keel vaid selle adopteeritud tütar —, siis on meie ees, niipea kui suudame tõusta roomlaste mõttelaadini, laiem rada kui neil. Maailmavalutajaks ei taha me saada; kui meis aga veel midagi roomlaslikust või (juhul, kui sel kord suurel nimel veel mingit väärtust on) saksa karakterist leidub, siis miks ei peaks me suutma seda anda ühele keelele, mis oli kord palju tooremas seisukorras samuti *maailma emand*? Luuletajad ja ajalookirjutajad, õigusteadlased ja seaduseandjad, miks ei ole teist säärasel ajal saanud seesuguseid ilmaisandaid kestvale publikule?

²⁶Vana-Rooma ühiskondliku korralduse süsteem, kus enamasti madalamat päritolu klient allus vastastikku kohustava kokkuleppe järgi patroonile. Vastutasuks mitmete hüvede eest pidi klient enamasti toetama patrooni, kui see, end laitmatu tausta kinnituseks valgeks kriiditatud toogasse riietades (lad k *candidus* 'valge', 'laitmatu'), kandideeris mõnele avalikule ametikohale.

4. Ristiusu publik

Kui ristiusu alusepanija oma hääle tõstis, levitas ta sellega *rahvas-teülest publikut*. Ta andis teada tulevase riigist, millesse kuuluvad kõik rahvad ja mis ei õilmitse välistes tseremooniates, vaid vaimuharjutustes, meeletäiuses, südamepuhtuses, rangeimas õig-luses ja andestavas armastuses inimeste seas. Sinna sihivad tema kõned, selleks valmistab ta teisi ette ja palve, mis ta oma jüngeritele õpetas, on selle paluv tunnistamine. “Sinu riik tulgu. Sinu tahtmine sündigu nagu taevas, nõnda ka maa peal. Meie igapäevast leiba anna meile tänapäev.” Õpetustes ja kirjavandus kõlab tema hää, tema apostlite hää — see kutsus esile *ühisuse*, ristiusu publiku paljude rahvaste seas, mis tunnistavad seda õpetust, kohust ja lootust.

Kas meil on veel see publik? Kindlapeale. Väikseim ristiusu kogudus on sümbol *ühele* üleüldisele kirikule, mis elab maailma sadade rahvaste seas. Ta oli ja on siin-seal peidetud väärkasutustesse ja mässitud väärarusaamade udusse, ent selle *vaimse koguduse* asutamise puhas selge mõte, talle igal ajal ja kogu inimkonna ühise ehitise ülesehitamist püüdlev eesmärk jääb vääramatuks. See moraalne institutsioon kohaldub ka rangeimates kohustustes mitte rõhuva uhke seaduse toretsevas kujus, vaid trööstiva rahusõnumi julgustavas, leebes vormis. Kus aga on kokku kogunenud kaks või kolm, seal elab selle koguduse alusepanija ning tema õpetuse sisus eneses leidub selle eesmärk: *moraalse ehitise ülesehitamine* aegade lõpuni.

On kurb, kui seda eesmärki — avaldada mõju loomupäraselt *edasikestvate igavesele publikule* — mõistetakse siin-seal valesti, olgu see siis, kui segatakse ristiususse kas partikulaarseid arvamusi või isegi spekulatsioone, mis selle juurde sugugi ei kuulu, või siis, kui surnud kirjatähti võetakse surmtähtäheliselt. Jäägu igauhele, kes mõtleb, tema eraarvamus sellest või tollest, ehtigu iga spekulatsioon peaaegu oma õpetusehitist oma parimate spekulatsioonidega — säästetagu seejuures ainult ristirahvast, keda on *mõistetud publikuna*. Selle alusepanijate õpetus ja eesmärk olgu ja saagu olema puhas hoovus: see, mis aina enam ja enam heidab ära ja viskab kõrvale selle, mis kristlusele rahvuslikest ja partikulaar-

setest arvamustest on sogase settekihina külge jäänud. Nii tegid ristiusu esimesed apostlid oma juudi eelarvamustega, mida enam nad süvenesid ideesse ristiusu publikust, evangeeliumist kõigile rahvastele. Ei ole võimalik, et see ristiusu puhastumine, olgu leebete või ränkade vahenditega, ei jätkuks läbi aastasadade. On väga õpetlik täheldada asjade käiku, kuidas nõndanimetatud kirikuloos kujuneb ristiusu kõva kest, siin-seal lahustudes ja peites endas iga kord rikkamat tuuma, paljunemise peenemat seemet; nii jätkub tehtu, alusepanija nimega või ilma, aegade lõpuni. Mõned vormid lõhutakse, teised lagunevad iseenesest mitte välise vägivalla tagajärjel, vaid sisemise idaneva iva tõttu, mida kutsub päike ja millele kogu loodus oma tugevust õhkab. On õnn astuda publikusse, millele see hääл kõlab *puhtal* helinal. See haarab kõiki seisusi, tungib läbi kõigi võlvide ning tabab inimsuse olemusliku keset. Tõustes kõrgemale hetkelistest, ahtaist suhetest, isegi üle *selle* üksiku koguduse haardejõu piiride, saab aimu kestvast valitud publikust ning hingata *puhtmoraalse tuleviku* aurat.

5. Kirjanduse publik

Ristiusk sõlmis rahvaste seas sideme, nagu seda Aleksandri, roomlaste või hunnide vallutuste läbi polnud eales sõlmitud; tema eesmärgiks oli *rahuloov* side, nii tihti, kui see ka riiuks ja kauplemiseks puhku andis või kuritarvitamist leidis. Ettehoolduse kätes sai sellest korraga ka *kultuuriside*, *rahvaste ühine kultuur*. Selle läbi ei tulnud vastastikused õigused ja kohustused küll mitte püsivasse käibesse, aga siiski tunnustatud valgusesse, ikka uuesti algavasse rakendamisse. Euroopa rahvad ei saanud ainult omavahel tuttavamaks, vaid muutusid ka üksteisele hädavajalikuks vastastikuste vajaduste, ühiste eesmärkide ja pingutuste kaudu — aina enam ja enam koondus nende tendents ühte punkti. Siin astusid mängu *leiutised*, mida üks rahvas neis ühistes vajadustes teiselt laenas, millega üks proovis teist edestada ning nende *täiustumisel* tekkis rahvaste seas võistlushimu. Nüüd ei saanud mõtted, katsed, avastused ja ponnistused enam nii kergelt hävida nagu varem

teineteisest lahutatud rahvaste aegruumides; soodus Zephyros²⁷ kandis seemnetera, mis ei olnud siin ja praegu juuri ajanud, leebemasse pinda, kus see võib-olla uue nime all kasvama läks. Aegade ja kliima survele tulid kokku *tsunf*tid, mis löid ühiselt, tihti toore käega, töökusele, teovõimele, tasapisi ka leidurlusele ja inimese vaimule kaitse ja püsi. Olgugi et nad tihti näisid isiklike kirgede ja sunnisuhete läbi pärssivat ettehoolduse tööd, pidid nad seda lõppeks ikkagi edendama. Kõigi rahvaste, kogukondade, tsunf-tide ja põlvkondade vaheliste hõõrumiste läbi kasvas ikka *suurem või peenem publik*, mis riis ja rahu, armastuses ja vaevas vastastikku kõigest osa võttis. Sel teel sai toores kunst, puuduse tõttu Euroopa elanikest välja pressitud töökus, ühiseks pinnaseks kasutada mitte ainult tervet seda maailmajagu, vaid tema kaudu ka kõiki teisi maailmajagusi. Sõja ja kaubanduse, meresõidu ja luksuse nimel leiutatu ja tehtu avardas tema häid ja kahjulikke mõjusid kõigile maailmajagudele meie asustatud inimmaapinnal; sellega põimusid kõik Euroopa rahvad omavahel ja käsitlevad nüüd *meie maakera publikuna*, mis on nende mõjutada.

Varasematest aegadest peale on *koolid* ja *ülikoolid* olnud vahendiks, et laiendada publikut teadmistele ja teadustele, ning seda on nad praegugi. Isegi teravapilgulisemad paljudes vaimulikes ordudes pagendasid endid selle kaitsevallide taha ning levitasid sealt oma arvamusi kaugele ümberringi. Selle üle, mida õpetada ei tohtinud, peeti akadeemiliste seaduste järgi disputatsioone ning harjutati inimese mõttejõudu. Wycliffe²⁸ ja Luther kaitse-sid ülikooli ning isegi Hus²⁹ oleks seda kaitsnud, kui ta poleks end usaldanud ühe keisri truudusetu sõna hoolde.³⁰ Aga enam veel kui kaitset pakkus ülikool oma õpetajate arvamustele kaalu, tugevust ja levi. Tuhanded noorukid eri maadest, neis aastates,

²⁷Kreeka läänetuule jumal, kevade ja õitsengu tooja.

²⁸John Wycliffe (u 1328–1384), preester Oxfordi ülikoolis, katoliku kiriku dissident ja reformatsioonimõttelejate eelkäija.

²⁹Jan Hus (u 1370–1415), Tšehhi teoloog, kirikureformeerija, husiitluse alusepanija.

³⁰Saksa kuningas (alates 1433 Saksa-Rooma keiser) Sigismund (1368–1437) kutsus 1414 Jan Husi Konstanzi kirikukogule, kus too anti kohtu alla ning hukati.

mil hing haakub kõigesse armastusega, ajal, mil noorurid ei vaata õpetajat vaimustumata, kuulsid nende häält ja kandsid nende sõna igäiks oma isamaale, oma ettevõtmistesse. Ülikoolide kasvandikud vahetuvad aasta aasta järel: nad tulevad nagu rändlindude parved, nokivad õpetaja sõna ja lendavad sellega oma maale. *Suur tähelepanuväärne publik!* — haritavaim ja mõjukaim, milleks on inimkond oma praeguses olukorraks võimeline ning mis võib kesta veel kaua, üha parendatumal kujul. Nooruri aastad akadeemias on talle eluajaks armsaimad aastad ning seda, mida ta seal rõõmuga teadusest omandab, vaimustuse esimeses leegis, tutvumata veel elu koormate ja tõketega — või neid noorusliku pealehakkamisega trotsides —, seda omandab ta teadmise saagi, harjutamise reeglina, see jääb talle kauaks või igaveseks rõõmsalt omandatud aardeks, pühaks reegliks.

Kas meil on veel see *koolide ja ülikoolide publik*? Ta on meil veel ja ta pole (öeldagu mida tahes) kehvenenud, vaid paranenud. Üha harvem astuvad sellele teadmise ja õppimise väljale nüüd täiskasvanud võitlejate toored malevad — õrnad noorukid on need, kelles võtab õpetaja sõna juuri alla veel õrnemini, ent mitte seepärast jõuetumalt. Kui nad kinnitavad õpetaja sõna ilma mõõgatera klirinata, siis sellevõrra kindlamini nad sellest kinni hoiavad; õpetaja kõneleb neile isegi nooruslikumalt ja ärgitab neid ise järele mõtlema, nende jõud mõjumas üheskoos tema omaga. Kord õpiti ja väideti; *tema* kultiveerib ja parendab. Endiste sekti- ja kähmlusvaimude asemel võtavad aina enamad ülikoolid omaks peenema tendentsi saada *teaduskogukondadeks, pütagoorlikeks koolideks*, milles harivad end taibukaimad noorurid mitte diktaatide teadmise, vaid teaduse nimel, oma elu või ettevõtmise teostamise ja kunsti nimel. Kaunis publik, kui õpetaja tunneb oma ameti väärtust. Ärgu uskugu keegi, et see ülikoolide suur mõju sai Wycliffe'i, Husi ja Lutheriga otsa; reformatsioon ei ole nendega seisma jäänud *üheski* teaduses, fakulteedis või õpetuses — tõega, ta ei seisa ega suudagi edaspidi paigal seista seni, kuni olemas on ülikoolid. Aina enamad õpetajad ühes fakulteedis, aina enamad fakulteedid, enamad ülikoolid võistlevad üksteise vastu; see võistlus ei tohi aastatega aheneda, vaid peab kasvama. Mida enam käsitöölised takistused vähenevad (seda peavad nad

tingimata tegema), seda enam saab akadeemiate tööst vaimutöö ja vaba tegevus, niisama enam süttib võistlushimu, ikka puhtama leegiga. Ülikoolid on *teaduse vahi- ja tuletornid*; nad seiravad, mis leiab aset kauges ja võõras, kannavad selle edasi ja näitavad teistele ise teed. Ülikoolid on *teaduse kogunemis- ja ühinemiskohad*; nende kokkupandust ja teineteise vaenamisest või sõbrutsemisest kerkivad sealsamas esile uued resultaadid. Lõpuks peavad ülikoolid olema viimased *varjupaigad ja teaduse kaitsevägi* siis, kui varjupaika pole kuskilt leida. Mida igalpool vääriti mõistetakse, mis ettevõtmistes siin-seal kaitsetult oma häält tõstab, peab siin nautima erapooletut tähelepanu ja toetust, mida ei sega ükski mõjutus. Kui ma ei eksi, siis seda on sündinud korduvalt; tagasiütamise on peatanud õpetaja nõuanded, sellal kui riigitarkade omad seda maha suruda ei tahtnud; ja nii näen ma ka tulevikus õpetaja nõuandeid ülikoolides peale jäämas, kus ei tohiks sugugi taluda lollide tarkade nõuandeid. Kuni ülikoolid end niisiis ülearuseks ei tee, toetatakse nende väärtust ning nende publikule ei ole veel pikka aega paremat asendust. See käib kõigepealt Saksa-maa ülikoolide kohta; nad on peaaegu ainus *Saksa institutsiooni-de liik*, mida kõikjal välismaal õigusega austatakse.

Veel suurema publiku on meile loonud *raamatutrükk*; see publik on väga segatud ja peaaegu hoomamatu. Millist pingutust nõudis ammustel aegadel raamatute omamine, nende võrdlemine ja teaduse ühe koondidee üle otsutamine. Nüüd nad uputavad meid üle, raamatute ja kirjade tulv, kirjutatud kõigist ja kõigile rahvastele. Nende lehed vuhisevad meie kõrva nii valjult ja vaikselt, et mõni hellem kuulmine jääb juba noorena tuhmiks. Raamatutes kõnelevad kõik kõigiga; keegi ei tea, kellele. Tihti ei tea me sedagi, kes kõneleb, sest *anonüümsus* on turu suur jumalanna. Ei Rooma ega Kreeka tundnud säärast publikut, selle asutasid kogu maailmale Gutenberg ja tema abilised.

Mida on selle kohta öelda? Seda, et ta vaatamata kõigele — ja põlastusväärseimatelegi väärkasutustele —, on suur kink, tagasi-pööramatu privileeg inimühiskonnale ja üüratu vahend ettehoolduseks, mille mõjud ja tagajärjed pole meil veel silme ees. Mis on sündinud, seda ei saa me tagasi võtta; raamatutrukikoda on olemas, mitte ainult kui ettevõtmiste ja töö viljakandev oksaharu,

vaid kui *keelee hääletoru*, nii lai, kui see või teine toode nõuab. Kui kõik maailma monarhid ühendatud jõududega iga trükikoja vastu astuksid, ei suudaks nad hävitada seda kirjakasti vaest perekonda, seda *inimmõtete* asüüli ja *telegraafi*. Jah, kes tahakski seda hävitada, kus see on mõningate kurjuste seas nii ütlemata palju head algatanud ning algatab oma süütu, aga jõulise loomuse tõttu tingimata veel edaspidigi. Kõneleja lööb mind pahviks; kirjanik kõneleb vaikselt ja leebelt, ma saan teda mõttega lugeda. Kõneleja pimestab mu oma kujuga, oma järgijaskonna ja mainega; kirjanik kõneleb nägematult ja on minu süü, kui lasen ta suuresõnalisusel end haneks tõmmata või tema jutuvadal oma aega röövida — mul tuleb ta läbi proovida, ma võin ta ära visata. Teisalt on muidugi ka kõneleja eksitus ja kiusatus mööduv ning jääb suletud ringi; kirjaniku mürk ja eksitus, tema au ja häbi kestab. Ta ei saa neid ise, ütleme nii, parendamiseks või tagasisivõtmiseks tagasi kutsuda ning isegi seeläbi ei saaks tagasi pööratud see, mis sündis. Kes teab, kas tagasisivõtmise või ümberlükke lehekülj jõuab lugenu kätte või kas ta mõjub sarnaselt eksitusega? *Kirjaniku publik* on niisiis iselaadi, nägematu ja kõikjalolev, tihti kurt, tihti tumm ja aastate järel, aastasadade järel vahest väga vali ja keevaline. Kaduv ja ometi mittekaduv, jah, kaduda ei saa see, mis on sülle kukkunud. Selle publikuga ei saa kunagi arveid klaarida; tema raamat pole eales suletud, protsess tema ees ja temaga ei jõua eales lõpule; ta ikka õpib ega jõua eales viimse resultaadini.

Sellele igavesti-alaealisele on tahetud seada eestkostjaid, tsensoreid, aga nagu on näidanud kogemus, viljatu pingutusega ja enamasti ebasoodsaimate tagajärgedega. Alaealine mekib parima meelega seda, mis talle on keelatud; ta otsib üles selle, mida tema eest hoida tahetakse; mingi ettekanne keelata on sellele publikule justnimelt vahend andmaks mainet, kaalu ja tähelepanuväärsust tarbetuimalegi sõnale. Ja milline tagasihoidlik mees sõandaks olla eestkostja kogu inimarule, *kõikide aegade ja maade publikule*? Las iga tark ja tobe kirjutab omal viisil, *kui ta kahtlastes kohtades ainult ennast nimetab ja kedagi isiklikult ei solva*.

Lubatagu mul seda selgitada. Vaevalt võib ka targim tsensor, kui ta esindab ka terve, jah, isegi valgustatuma riigi häält, õpetuse ja arvamisse puutuvast tahta rängalt tasandada või üle kaaluda

publiku häält, millele kirjanik vabatahtlikult alla heidab. Kui tema otsust kannaks ka saalomonlik tarkus, kui see sisaldaks ka kõigi möödunud aastasade arukust ja kihutaks takka läbiuuritud arusaama suurest tulevikust, siis puuduks tal ometi üks — *legitimat-sioon selleks* —, sest ei eelnevad ega järgnevad põlved ole teda selleks volitanud. Kirjanikul on tema vastu niisiis alati vastuväide, et ta tahab ette aimata üldsuse arvamust, et ta loata söandab teha otsuse, mis kuulub vaid publikule sõna avaraimas tähenduses, ning ta kaebab seega selle väikesest riigist paavsti peale *üldisele konsiiliumile*, mis üksi ja tõesti ainult *alati edasiminevates* hääldes võib olla tõese ja väärade kohtunik. Tõenäoliselt liituvad temaga paljud hääled ja ka kõrgeima õiguse ees jääb tsensor, vormiliselt ja tagajärgede poolest õigusetu. Mul ei tasu korrata, mida on seal, kus tõde maksab, nii tihti ja ohtralt öeldud arvamuste vabaduse kohta — arvamuste, mida tohib vaid ümber lükata, aga mitte alla suruda.

Kui publikult ei tohi niisiis röövida ühtki, ka mitte jaburaimat arvamust, nõnda et riik — seal, kus need *talle* väärad või ohtlikud näivad — eelistab soodustada nende avalikku ümberlukkamist, selleks et valgus võiks kogu maailma hüvanguks pimeduse võita, siis selle kammitsemata vabaduse ja austuse juures, mida riik ise publikule üles näitab, hoidmata tagasi midagi, mida ükski kirjanik sellele pakub, võib riik ka nõuda, *et iga kirjanik, kes peab heaks publikule midagi pakkuda, ennast ka nimetaks*. Ja seda tõesti kõigis kirjatöodes, mida iganes need käsitlevad, välja arvamata võõraste raamatute retsensioone. Sest kuidas oleks mul õigust nõuda anonüümsust seal, kus ma publiku ette tungin ja tema suunas oma hääle tõstan? Maailma ja järeelsoo vabatahtlikku õpetajat tuleb tunda; kui kohus, õigus ja tõde on talle armsad, siis ei tohi ta end peita. Mees, kes avalikult kõneleb, jääb oma sõna juurde, muidu nimetatakse ta argpüksiks või võltsijaks. Kui palju kehklusi, kui palju laimamisi, mis praegu pelgalt anonüümsuse taga varju otsivad, ennetatakse selle üksiku kerge, minu arvates mitte ebaõiglase vahendiga. Kui palju ettevaatlikumalt, läbimõeldumalt ja korralikumalt kõneldaks publikuga, kui teataks, et sellega ei saa kõnelda ilma omapoolse au või häbita! Ja kas ei vääri publik — auväärseim nimetus, mida võib lausuda, *kõigi heade ja*

õilsate kogukond — seda austust? Iga kirjanik oleks siis ajendatud nende ette astuma väarikaimas kujus, lastes oma häält alandlikult selle suure tribunali ees kuulda, seevastu aga ka kangelt kaitstes seda, mida ta targalt kinnitab — olla *enese poolt publikule teada antava tõe* siiras tunnistaja. Igasugused laimujutud, pealt kuulnud kuulujutud ja varastatud isiksused kaoksid iseenesest ning ükski auarmastaja ei tahaks avalikult turul seista sellise kaubaga, mis on häbiväärne ega kuulu publikule. Kreekas ja Roomas ei häbenenud ükski kirjanik oma teoseid ning ka meie seas ei tohiks ükski seisus häbeneda mõnd kirjatööd, kui see on hea; ei kõrgeimatele ega madalaimatele seisustele tohiks anonüümsus lubatud olla ja see peaks ülepea maksma sellena, mis ta on — *riukalikkuse, solvangu, madala ameti ja argpükslusena*. Kes kõneleb publikuga, kõneleb osana publikust, niisiis avalikult, oma nime all.

Kirjaniku suhte kohta publikusse oleks veel palju rääkida. Igat liiki sulesepp kirjutab oma liiki lugejale, keda ta nimetab *oma* publikuks, oma maailmaks. Röömsatest või kurbadest elamustest — *kumbi* kirjatöid enamasti loetakse, selle järgi saab ka otustada *publiku* maitse, haridustaseme üle, *kellele* need kirjatööd teevad eelkõige või ainuüksi head. Keskpärased, kerged, liialdatud ja ihalised kirjatööd leiavad loomulikult kõige rohkem lugejaid; paljud kuulsad kirjanikud on oma kuulsuse teeninud vaid teiste tunnustuses ja seisavad *heas usus*, lugemata, raamatukogudes. Nende nimed lihtsalt kajavad publikus. Sestap (nagu öeldakse) ei *lasku* ükski helge pea vääriltult publiku tasemele ega hellita tema ihalist, väära maitset, kui just ei pea seda tegema oma kõhu nimel. Kirjanik peab harima publikut, mitte vastupidi. Deliila lõikas Simsoni juuksed maha ja andis ta jõuetuna üle vilistitele; nood mõnitasid teda ja ta pidi nende ees mängima.³¹

Ei ole tema õilsamad sünnitised puulehed, vaid võrsed, õied ja viljad. Ei ole kirjaniku au, tema eesmärk ja teenistus, oma heaskiidus mitte arvukaim, vaid arukaim publik. Nende vahest vähemate lugejate arvamus kestab ja mõjub edasi. Tihti leiab kirjanik

³¹Km 16:18–27.

need lugejad alles pärast oma surma: Minos ja Aiakos³² on need, kes tema ühe kohut mõistavad. Homerosele löid suurema, atika publiku Lykurgos ja Peisistratos,³³ Miltonile Addison,³⁴ Garrick³⁵ Shakespeare'ile jne. Miski pole meeldivam kui teenekale surnule õigus anda ning saada tema haua kohal parema, tänuliku publiku hääleks. Nii nautis Rousseau oma surma järel kasudega seda au, mille Voltaire oma eluajal omastada oskas, ning nii leiduvad igas rahvas ühed autorid, keda tunnustatakse, ja teised, kes seda väärivad.

Armastuses ja austuses oma parimate kirjanike vastu (mõned välja arvatud) ei ole Saksamaa oma kultiveeritud naabritest, prantslastest, inglased ja itaallastest ees, vaid maas; suurem osa publikust ei tunne neid ning veel vähem kannab neid südames ja hinges.

Kas meil siin on siis (ma ei taha öelda, vanaaja publik, vaid pelgalt) prantslaste, inglase või itaallaste publik? Kes tunneb neid maid ja tunneb Saksamaad, vastaku. Vaevalt lasub asi kirjanikel — nad tegid, mis suutsid, mõni vahest liigagi palju. Asi lasub rahvuse iseloomul ja poliitilisel korraldusel, kultuuritusel ja kultiveerimatusel (kui mulle on barbaarsuse kirjeldamiseks lubatud barbaarne sõna), teatud seisuste ja elulaadide vääril maitasel ja geneetilisel toorusel. Meie keel pole kaugeltki nii arenenud, mitte üheski ettekandes, mitte ühtki laadi teadmismäärses asjas nii välja arendatud kui meie naabrite keeled — pigem peame heitlema ühe naaberrahvaga,³⁶ et nende keel meie oma tervenisti ei hävitaks. Ärka niisiis, sa magav jumal, kui sa parasjagu ei luuleta ega ole kusagile korraks läinud; ärka, saksa publik, ja ära lase oma pal-

³²Müütilised kuningad *resp.* Kreeta ja Aigina saartel, kes said pärast surma kohtunikeks allilmas.

³³Vastavalt Sparta seaduseandja ja Ateena valitseja, kes ühendasid kumbki oma polise ühiskonna ning populariseerisid seal Homeroose eeposi.

³⁴Inglise publitsist Joseph Addison (1672–1719) kirjutas mitu mõjukat esseed John Miltoni *Kaotatud paradiisi* kiituseks ja kaitseks.

³⁵Inglise teatrijuht ja näitleja David Garrick (1717–1779) mängis võtmerolli Shakespeare'i näidendite populariseerimises Inglismaal.

³⁶Ilmselt on mõeldud prantslasi.

laadioni³⁷ endalt röövida. Pikaldasest unerammestusest, madalast uhkusest, mis põlastab kõrvale heites parimat, ülbusest, mis usub suutvat jagada halvimalle parimate privileegi, üha osavõtmatust jahedusest, täielisest *hingelisest võõrdumisest*, uskuge mind, ei sünni ega saagi midagi sündida. Aeg, millal see kõik paika pidas, on läbi. Rohmakalt unest üles raputatud, ärka ja näita, et sa pole mingi barbar, selleks et sind ei koheldaks barbarina. Oma keelt, kreeka keele õde, paljude rahvaste kuningannat ja ema, tuleb sul kogu Euroopa nimel *kindlustada, arendada ja hoida*.

Kas meil peab aga publik olema paljalt kõnes ja kirjas, õpetamises ja kuulamises? tegudele mitte? kogu meie olemasolule mitte? Ei mingit publikut, kes meid mõjutaks, kellele meie oma näite, oma eeskuju kaudu vaikimisi mõjuksime? Ärgu kahelgu keegi selles — jah, ka selles mitte keegi —, et see vaikne mõju on väikeses ringis võimsam. See on reaalne, selles pole mingit näivust ega teesklust. Ring, milles sa elad ja oma toimetusi teed, on *sinu* publik: olgu see väike või suur, sa vermid sellesse oma eksistentsi, oma mõtte- ja käitumisviisi kujutise. Nõnda mõjud sa märkamatuks või märgatuna omastele, kes mõjutavad omakorda sinu mustri või mõjutuse järgi oma kaastöölisi, alluvaid või ülemaid. Vaikselt või tormiliselt hoovavad niisiis lained ja vood sinu nimega või ilma selleta su kaasaegsete ja järelsooni. Nii on oma publikut mõjutanud kõigi aegade väärikäimad mehed; nad kõnelesid oma tegude näite valju häälega ega pidanud millekski seda, et nende nime suuremas publikus nimetataks. Nad olid ise endale nutikaim ja õilsaim publik, oma käitumise poolehoidja, tunnista-ja ja kohtunik, seadus, mis elas nende sees. On õnn, kui oleme endale ise see publik — siis pole meil tarvis suurema maailma valjut, tihti väga ebakindlat ja ebapuhast häält.

II — KAS MEIL ON VEEL VANAAJA ISAMAA?

Sõna “isamaa” oli kreeklaste ja roomlaste jaoks auväärne ja armas nimetus. Kes ei tunneks kirjakohti oma luuletajatelt ja kõnemees-

³⁷Pallas Athena puidust kuju, mis kaitses Troojat, kuni Odysseus ja Diomedes selle linlaste magades ära varastasid.

telt, kus isamaa pojad pühendavad isamaale nagu emale lapseliku armastuse ja tänulikkuse, ülistused, soovid ja ohked? Eemale sattunu igatseb sinna tagasi, vaatab tema poole lootusrikkalt või kaeveldes ning võtab sealt puhuvad tuuled vastu kui oma armastatu sõnumitoojad. Naastes tagasi kodumaale, embab ta seda ning suudleb selle pinda pisarsilmi. See, kes sureb mujal, pärandab isamaale oma põrmu — kas või tühja mälestushauda sooviks ta omaste ligidal. Isamaa nimel elamine on selliste jaoks kõrgeim au, isamaa nimel suremine armsaim surm. Kes isamaa nõu ja jõuga jalule aitas, kes tema päästis ja aupärjaga kaunistas, teenis endale koha jumalate seas: talle olid kindlustatud taevane ja maa surematus. Seevastu, kes isamaad solvas, oma tegudega seda häbistas, kes selle reetis või sellega sõdis, see oli heitnud mõõga oma ema rinda, see oli isa-, lapse-, sõbra- ja vennatapja. *Cariorem decet esse patriam nobis quam nosmet ipsos.*³⁸ *Dulce et decorum est, pro patria mori*³⁹ jne. Kas meil on veel vanaaja isamaa? Ja millised on armusidemed, mis meid isamaa külge köidavad?

Pelgalt tolle maa pind, kus me sündinud oleme, ei suudaks sugugi seda võlusidet sõlmida; liiatigi oleks raskeim koorem see, kui inimene peaks — just nagu puu, taim või lojus — päriselt ja igavesti, hinge, ihu ja kõigi võimetega, kokku kuuluma tolle maapinnaga, millel ta ilmale tuli. Küllalt on välja antud ja tänini leidub ränki seadusi *sunnismaisuse*, *pärisorjuse* jms kohta; mõistuse, kultuuri, isegi tööstuse ja kasumiarvestuse kogu käik on suunatud sellele, et siduda need emahust või emamullast sündinud orjad hellemate sidemetega isamaa külge, ning sellele, et tasahilju murda nende ahelad kanges kodukamaras, mida neil tuleb elus väetada oma higiga, surmas oma põrmuga.

Kui maailmas liikusid ringi veel rändrahvad, kes asustasid tühje kohti piiratud ajaks ning matsid sinna oma isad, siis võis maapinda sellel maal, mida need rahvad omasid või omanud olid, nimetada *isade maaks*. “Ootame teid oma isade haudadel,” hüüti

³⁸‘Isamaa peab meile olema kallim kui me ise.’ Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, III, 64.

³⁹‘Armas ja auväärne on surra isamaa eest.’ Horatius, *Oodid*, III.2.13.

oma vaenlasele, “kavatseme nende põrmu kaitsta ning oma maa eest seista.” Niiviisi tekkis see püha nimetus, mitte justkui oleks inimesed maapinnast võrsunud. Isamaad võivad armastada ainult lapsed, mitte mullast sündinud sulased või metsloomadena vangistatud orjad.

Isamaal ei kosuta meid eeskätt muld, millele langeme, vaid õhk, mida hingame, isalikud käed, mis meid üles tõstavad, emarind, mis meid imetab, päike, mida näeme, õed-vennad, kellega mängime, ja sõbralikud hinged, kes meile head teevad. Meie esimene isamaa on niisiis *isakodu*, *isapõld*, *perekond*. Selles väikeses kogukonnas elavad isamaa esimesed ja pärisõbrad nagu idüllis; meie esimese nooruse maa elab ja hingab idüllis. Olgu maapind, olgu kliima milline tahes, hing ihkab sinna tagasi ning mida vähem see väike kogukond, milles meid üles kasvatati, oli *riik*, mida vähem ta jagunes seisusteks ja klassideks, seda vähem takistusi leiab kujutlusjõud, et igatseda tagasi isamaa rüppe. Seal kuulsime ja õppisime tundma ju armastuse esimesi noote, seal sõlmisime esimest korda sõpruse liidu ning adusime sugude harda tõmbumise eoseid; me nägime päikest, kuud, taevast, kevadet selle puude, õite ja tookord nii magusate viljadega. Meie ees hargnes maailmakäik; me nägime aastaaegu vaheldumas, heitlesime ohtudega, kurbuse ja rõõmuga — me suvitasime ja talvitasime endid seeläbi maailmasse. Need muljed, moraalsed ja füüsilised, jäävad kujutlusjõu sisse uuristatuks — puu pehme koor võttis need vastu ning kui neid vägivaldselt ei põrmustata, siis surevad need koos temaga. Kes poleks lugenud ohkeid ja kaebusi, millega lapsed oma nooruspõlvemaast grönimaalasedki ning millega nad läbi kõigi ohtude Euroopa kultuurist sinna tagasi rühkisid? Kellel ei kaigu veel kõrvus oma isamaalt röövitud aafriklaste kaeblused? Seal elasid nad lihtsates *väikestes kogukondades*, nooruse idüllidemaal.

Kreeklaste riigid või pigem *linnad*, kus isamaa nimi oli niivõrd kallis ja armas, sidusid end otsekohe nende *väikeste kogukondadega* ning seadusandlus soosis neid ja ammutas neist algsest kogu oma energia. *Isade maa* oli see, mida kaitsti; noorepõlve seltsilised, õed-vennad ja sõbrad olid need, keda igatseti; armastuse liidu, mille noorukid sõlmisid, kiitis heaks ja võttis tarvituse-

le isamaa. Siis taheti olla maetud sõpradega, nendega koos naudinguid tunda, elada ja surra. Ning kuna nende hõimude üllad eelkäijad olid jumalate kaitse all rajanud ühisuse, millesse nad kuulusid — oma vaeva ja tööga kirjanud, oma verega pitseerinud —, siis oli säärase seaduste liit järeltulijatele püha kui *moraalne isamaa*; sest kreeklased ei hinnanud midagi kõrgemalt kui saavutatud *poliitilist korraldust*, mille kaudu nad olid saanud kreeklasteks ning kerkinud kõrgemale kõigist maailma barbaritest. *Nende* maa jumalad olid kaunimad jumalad; nende kangelased, seadusandjad, luuletajad ja targad leidsid surematuse institutsioonides, lauludes, mälestistes ja pidustustes; see kõik ehtis nende avalikke väljakuid ja templeid ning üksi kreeklaste võit pärslaste üle tegi nende maa, nende riigikorra, nende kultuuri ja keele maailmakõiksuse krooniks. Säärase ideede eetris ujusid kreeklased, kui isamaa nime tihti üllalt kasutasid, tihti ka väärkasutasid. Seda au jagasid paljud linnad, igaüks omal viisil. Ning seda, kuidas Rooma pidas end maailma valitsejannaks, kõigi võitude ja au koondpaigaks, seda näitab Rooma ajalugu.

Soovida tagasi Kreeka või Rooma aega oleks sõge — läbi on see maailma nooruspõlv nagu ka Rooma valitsusaja raudne ajastu ning vaevalt võiks me säärase manöövriga saavutada seda, mida päriselt ihkame, isegi kui selline manööver võimalik oleks. Sparta isamaa-agarus ei rusunud ainult heloote,⁴⁰ vaid ka kodanikke ja aja möödudes teisi kreeklasigi. Ateena kohtles kodanikke ja kolooniaid tihti rängalt; ta tahtis peita end kaunite fantoomide taha. Lõppeks ei olnud Rooma isamaa-armastus laastav mitte üksi Itaaliale, vaid ka Roomale enesele ja kogu Rooma maailmale. Nõnda tahame üles otsida selle, mida *meie* peaksime isamaa juures austama ja armastama, nii et me armastaksime teda vääriliselt ja puhtalt.

1. Kas on nii, et kord laskusid taevast jumalad ja määrasid selle maa meie isadele? Kas on nii, et nad andsid meile religiooni ja seadsid sisse isegi meie riigikorra? Kas Minerva võitis selle linna

⁴⁰Sparta riigiorjad.

võistluse teel?⁴¹ Kas Egeria⁴² sütitas unistustega meie Numat? — Edev au, sest me pole meie isad. Kui me Minerva pühal pinnasel ei ole seda suurt jumalannat väärt, kui Numa unistused meie aegadega enam ei riimu, siis tõusku Egeria taas allikast, siis laskugu Minerva veel kord taevast alla uuteks sütitamisteks.

Et kõnelda kujunditeta: rahvale on hea ja auväärne omada suuri eelkäijaid, kõrget iga ja auväärseid isamaajumalaid — seda seni, kui nad innustavad üllatele tegudele, sütitavad väärimatele veenetele, seni kui rahvale mõistetakse vana tava ja õpetust. Kui rahvas neid aga põlgab, kui nad on oma aja ära elanud või leiavad väärkasutamist, siis, nagu hüüab Horatius *oma* isamaale, “mis aitab sind, uhke Pontose mast, mis aitab su õilis päritolu? Mis aitavad sind su seintele maalitud jumalad?”⁴³ Laisk ja kinnismõteline kuulsus, meie eelkäijatelt päritud, teeb meid peagi kõrgiks ja oma eelkäijaid väärimateks. Kes kujutleb end olevat sünnilt julge, õilis ja lugupeetav, see võib kergesti unustada end säärasena tõestada. Ta laseb mööda võimaluse rinda pista pärja nimel, mida usub omavat juba oma esivanematest saati.

Säärases hullunud uhkuses isamaa, religiooni, põlvnemise ja esivanemate üle käis alla Juudamaa, Kreekamaa, Rooma — peaaegu iga võimas või püha vanaaja riigikord. Isamaa juures võime armastada mitte seda, kuidas ta kunagi oli, vaid seda, kuidas ta praegu on.

2. See, mida armastame — kui välja arvata meie lapsed, sugulased ja sõbrad —, saab olla ainult see, kuidas ta on sisse seatud, hea *riigikord*, milles võime parimal meelel elada sellega, mis on meie armsaim. Füüsilises mõttes kiidame ühe paiga asukohta, mille tervendav õhk teeb head nii meie kehale kui vaimule; moraalses mõttes peame end õnnelikuks riigis, mille seaduspärane vabadus

⁴¹Legendi järgi võitis Athena (roomapäraselt Minerva) Poseidonit võistluses ning sai enesele seeläbi Atika (kus asub ka Ateena).

⁴²Nümf, kes legendi järgi nõustas ja inspireeris Rooma teist kuningat Numa Pompiliust (753–673 eKr) ning selle surma järel varises pisaratesse, mispeale Diana muutis ta allikaks (vt Ovidius, *Metamorfoosid*, 15.479 jj).

⁴³Horatius, *Oodid*, I.14.

ja turvalisus ei pane meid punastama, milles meie nähtud vaev ei lähe tühja, milles meist ja meie omastest ei öelda lahti, vaid saame täita kõik oma kohustused isamaa väarikate, tegusate poegadena ning olla ema silmis sääraseina tunnustatud. Kreeklased ja roomlased arvasid õigusega, et ükski teine inimlik saavutus ei küüni kõrgemale selle liidu asutamisest ega kindlustamisest, uuendamisest, puhastamisest või alalhoidmisest. Mitte ainult meie, vaid ka järeltulijate ja inimkonna kogu igavese isamaa ühise asja nimel mõelda, töötada ning (seda suurt saatust!) midagi korda saata: mis on selle kõrval üks ainumas elu, üks päevatöö mõningate minutite ja tundidega?

See, kes on laeval mere murduvates lainetes, tunneb end laeva eest hoolitsemise, selle hoidmise ja päästmise nimel teistega kokku köidetuna. Kaldal tegi laeva merekõlblikuks sõna *isamaa*, ent laeval ei saa, ei tohi enam (see tähendaks, et ta heidab end üle parda mere metsikutesse lainetes) jõude seista ja laineid lugeda, nagu oldaks kaldal. Tema kohus kutsub teda (sest kõik tema kaaslased ja armsamad on temaga laevas) — kui torm tõstab pead, kui terendab hädaoht, kui tuul pöördub või kui mõni laev põrutab tema alusele selga purjetama —, tema kohus kutsub teda aitama ja abi kutsuma. Tasa või valjult, vastavalt ta seisusele madruse, tüürimehe või kipperina kutsub teda kohus, kogu laeva heaolu. Ta ei taga oma kindlust üksinda; ta ei tohi unistada end parvele peene seltskonnaga kaldalt, mida talle siin pole ette nähtud; ta lööb käed töö külge ja saab kui mitte laeva päästjaks, siis ometigi selle truuks kaasteeliseks ja vardjaks.

Kuidas jõudis asi selleni, et osa kord kõrgelt austatud seisusi langes tasapisi põlgusesse ja häbisse ning langeb täninigi? Nimitelt ei võtnud keegi neist ette ühist asja, kuna igaüks elas endale soositava omandi- või auastme järgi; nad magasid marutuultes rahulikult nagu Joonas ja kohtasid sama saatust mis Joonas.⁴⁴ Ah, et nägijate silmadega inimesed ei usu Nemesist!⁴⁵ Iga rikutud või

⁴⁴Israeli prohveti Joona neelas tema mereteekonnal vaal, kelle kohus tuli prohvetil veeta kolm päeva. Merenduses arvatakse Joonast toovad laevale õnnetust. *Toim.*

⁴⁵Vanakreeka kättemaksujumal.

hooletusse jäetud kohusega ei kaasne sugugi mitte meelevaldne, vaid tarvilik trahv, mis kuhjub põlvest põlve. Kui isamaa asi on püha ja igavene, siis tuleb igasuguse tema altvedamise eest loomuldasa karistust kanda ning kättemaks kuhjub iga kõlvatu tehingu ja inimpõlvega. Sul ei tule isamaa üle mõlgutleda, sest sina polnud tema looja, ent sa pead teda aitama, nii nagu saad — julgustades, päästes, parendades —, ka siis, kui peaksid olema Kapitoolumi hani.⁴⁶

3. Kas meie jaoks ei peaks niisiis, just vanaaja tähenduses, olema iga kodaniku hääl — mööndusel, et see on trükis ilmunud — isamaaline vabadus, püha killukohus? Vaene ei saa teha vahest midagi muud kui kirjutada, muidu oleks ta midagi paremat teinud; tahaksite te kaeblejalt röövida tema hingeõhu, mis väljub kõledasse tühjusse? Arukatele on veel väärtuslikumad aga viiped ja pilgud neilt, kes kaugemale näevad. Nad rõõmutsevad siis, kui kõik magavad, nad kaeblevad vahest siis, kui kõik tantsivad. Aga nad ei kaeble niisama, vaid lihtsamate võrranditega jõuavad nad, tänu kaheldamatule kunstile, kõrgemate tulemusteni. Kas tahate neid vaikima panna, kuna nad lihtsalt igapäevase aritmeetika järgi arvutavad? Nad jäävad kergesti vait ja arvutavad edasi, ent isamaa lootis nende vaikivate arvutajate peale. Üks samm edasi, mis neil õnnestub välja pakkuda, on väärt enam kui kümme tuhat tseremooniat või kiidukõnet.

Kas meie isamaa ei peaks sellist arvutamise kunsti tarvitsema? Olgu Saksamaa vahva ja siiras, vahvalt ja siiralt lasi ta end kord juhatada Hispaaniasse ja Aafrikasse, Galliasse ja Inglismaale, Itaaliasse, Sitsiiliasse, Kreetale, Kreekasse ja Palestiinasse — meie vahvad ja siirad eelkäijad jooksid seal verd ja said sinna maetud. Ent nagu näitab ajalugu, lasid sakslased endid vahvalt ja siiralt üksteise vastu tingida, nii isamaal kui sellest väljaspool; sõber võitles sõbra vastu, vend venna vastu; isamaa sai killustatud ja jäi orvuks. Kas meie isamaale ei ole siis tarvis veel mis-

⁴⁶Ühest gallialaste rünnakust Rooma Kapitoolumile päätsid linna väidetavasti Junole pühendatud haned, kes ainsana märkasid sissetungijaid ja äratasid oma lärmiga linna kaitsjad (vt Titus Livius, *Ab urbe condita*, I.5.47).

kit muud peale vahvuse ja siiruse? Valgust, valgustust, üksmeelt; õilsat uhkust mitte lasta oma asju teistel korraldada, vaid ise enda asju korraldada, nagu seda on ikka teinud teised rahvad; olla sakslased omaenese *hästi kaitstud* pinnal ja pinnasel.

4. Meie ajastul ei saa ühe isamaa auhiilgus enam olla see metsik *vallutusvaim*, mis hoovas kurja deemonina läbi Rooma ja barbarite ning mõnede uhkete monarhiate ajaloo. Mis ema see oleks, kes (nagu teine, hullem Medeia⁴⁷) ohverdab oma lapsi selleks, et võtta orjadeks võõraid lapsi, kes peavad varem või hiljem muutuma koormaks tema enda lastele? Kui mannetu on isamaa laps, kes on ära müüdnud, ära antud või sunnitud mõõga läbi surema, et rahuldada edevust, mis ei ole kellelegi kasulik! Isamaa au ei saa meie aja ega veel vahedamat kohut mõistva järelduse jaoks olla midagi muud, kui et üllas ema tagab enda lastele turvalisuse, tegevuse, põhjuse vabaks ja heldeks tegutsemiseks — lühidalt, kasvatuseks, mis tagab tema enda kaitse ja kasu, väärikuse ja au. Kõik Euroopa rahvad (välistamata teisi maailmajagusi) ei võistle üksteisega mitte füüsiliste, vaid *vaimsete ja kunstiliste võimete* osas. Kui üks või kaks rahvast teevad lühikese ajaga läbi sellise arengu, milleks kunagi oli tarvis sajandeid, siis teised rahvad ei saa, ei tohi igatse da möödunud sajandeid, et endid mitte valusalt kahjustada. Nad *peavad* koos nondega edasi liikuma: meie ajal ei saa enam olla barbar, kuna barbarina sind petetakse, tallatakse, põlastatakse, väärkasutatakse. Maailma epohhid moodustavad ühe ahela, mille tõmbele ei või ükski üksik lüli lõpuks vastu panna, isegi kui ta seda tahaks.

Siia kuulub *isamaaline kultuur* ja tema sees ka keelekultuur. Mis julgustas kreeklasi oma kõige auväärsemaid ja raskemaid teoseid looma? Kohuse ja au hää. Mille tõttu pidasid nad en nast etemaks kõigist teistest maailma rahvastest? Oma haritud keele tõttu ja selle pärast, mis selle kaudu nende sekka istuta tud oli. Roomlaste imperaatorlik keel, seaduste ja tegude keel,

⁴⁷Tõenäoliselt Euripidese näidendiga *Medeia* algatatud kirjandusliku traditsiooni järgi tappis mütoloogiline Medeia oma lapsed kättemaksuks nende isale Iasonile.

käsutas maailma. Kuidas on üks naaberrahvas⁴⁸ võitnud nii palju mõjuvõimu kõikide Euroopa rahvaste seas enam kui sajandi vältel? Muude põhjuste seas on esmatähtis nende, sõna kõrgeimas tähenduses, haritud *rahvuskeel*. Kõik, keda vaimustasid nende kirjatööd, liitusid nõnda nende impeeriumiga ja osalesid selles. Nad harisid ja vääristasid, nad käskisid ja imponeerisid. Ja sakslaste keel, mida meie eelkäijad pidasid hõimutüve-, tuum- ja kangelaskeeleks —, kas peaks ta nüüd vedama teiste võiduvankrit nagu alistatu ning seejuures praalima oma painava keiserliku ja õukonnastiiliga? Heida maha see rusuv edevus, sina vastu oma tahtmist vangistatud matroon, ning ole, mis sa olla võid ja mis sa kunagi olid: mõistuse, jõu ja tõe keel. Teie, isamaa isad, austage teda, austage ande, mille ta tõi teile nõutamata, tänamata, ja ometigi mitte ilma auväärsuseta. Kas peab iga kunst ja tegu, millega paljud meeleldi isamaale appi tuleksid, end esmalt väljaspool riiki müüma nagu kadunud poeg, kes oma raske töö või geniaalsuse viljad võõraisse kätte usaldab, et siis omakorda evida au neid sealt vastu võtta?⁴⁹ Mulle heiahtub, et näen aega tulemas —

Ent ärgem ennustagem, vaid täheldagem lõppeks, et igal isamaal on juba oma armsas nimes *moraalne tendents*. See hoo- vab meie isadest; nimetusega *isa* toob see meelde mälestuse meie *noorusajast* ja *noorusmängust*; paneb mõtlema kõigile auväärseile enne meid, kõigile väärikaile pärast meid, kelle isadeks me saame; see sõlmib kogu inimsoo ahelaks järjestikustest lülidest, mis on üksteisele vennad, õed, kihlatud, sõbrad, lapsed, vanemad. Kas me peaksime endid maa peal teisiti nägema?

Kas üks isamaa peab tingimata tõusma teise vastu, lausa *iga* teise vastu, mis ju sõlmivad oma liikmed nondesamade sidemetega? Kas maailmas pole ruumi meile kõigile? Kas üks riik ei või rahulikult teise kõrval laiuda? Valitsuskabinetid võivad üksteist petta; poliitilised masinad võivad teineteise vastu liikuda, kuni üks teise purustab. Kuid *isamaad* niimoodi üksteise vastu ei liigu; nad paiknevad rahulikult kõrvuti ja toetavad teineteist nagu

⁴⁸Mõeldud on prantslasi.

⁴⁹Lk 15:11 jj.

Kas meil on veel vanaaja publik ja isamaa?

perekonnad. *Isamaad isamaade vastu* verises võitluses — see on inimkeele kohutavaim barbaarsus.

Tõlkija tänab abi eest Eva Piirimäed, David Ilmar Lepasaar Beecherit, Cardo Sommerhaget ja Kadi Käär-Petersoni.

SAATESÕNA: KÕNELUSED OMAS AJAS JA ÜLE AJA

Eva Piirimäe

18. sajandi ühe mõjukama Saksa filosoofi Johann Gottfried Herderi (1744–1803) peamised keele- ja ajaloo filosoofilised teosed on viimastel aastatel saanud Eesti lugejale kättesaadavaks.¹ Samas ei ole üheski neist teostest vahetult ilmnenud see peamine, miks Eestis Herderi nime mäletatakse — tema ideed rahvusest ja patriotismist. Parima võimaluse sellest seosest mõelda pakub alles käesolevas *Akadeemia* numbris ilmuv “Kas meil on veel vanaaja publik ja isamaa?” (1795).

Julgen arvata, et seda esseed lugedes tabab Eesti lugejat mitmel puhul äratundmisrõõm. Herder väljendab selles mõtteid, mis on hiljem saanud pärisosaks suure osa eestlaste enesemõistmisest. On valgustav näha, kust need ideed on alguse saanud. Ent keskendudes vaid tuttavlikule, võib olla keeruline eristada autori taotlusi meie enda hoiakutest ja ootustest. Veel enam, võime talle omistada vaateid, mis talle päriselt ei kuulunudki, ning jätta märkamata teised mõtted, mis samuti võiksid meile huvi pakkuda. Mis olid õigupoolest Herderi enda taotlused? Kuidas muutusid need tema elu jooksul? Kuidas kõnetab ta meid tänapäeval?

Püüan neile küsimustele järgnevas vastata. Õigustuse lähenemaks sellele tekstile eri vaatepunktidest annab meile Herder ise. Üks Herderit huvitanud teemasid on tõlgendamise filosoofia. Herderilt pärineb mõiste “sisse elamine” (Herder 2022a: 161), millega ta kutsus üles püüdma mõista võimalikult täpselt ajaloolisi kultuurinähtusi. Sissee lamise puhul

¹Herderi peateos *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast* (orig. 1784–1791) ilmus eesti keeles esmakordselt 2019. aastal (tlk Krista Räni), 2022. aastal järgnes valikkogu *Torm ja tung* (tlk Reet Bender), kust leiame Herderi varasemate teoste (“Reisipäevik” (1769), “Traktaat keele algupärast” (1770) ja “Veel üks ajaloo filosoofia” (1774)) tõlked.

teadvustab lugeja oma vaatepiiri ajaloolisust ning proovib oma eelarvamusi teadlikult kõrvale jätta, et siseneda uuritava mõttemaailma (vt lähemalt Wildschut 2020). Samas on üks Herderi sõnumeid essee “Kas meil on veel vanaaja publik ja isamaa?”, et ajaloos ei muutu mitte ainult autorid ja nende kõneldu, vaid ka publikud. Publik on jagatud ootuste, kogemuste ja hoiakutega lugejas-, vaatajas- või kuulajaskond. Üks publik võib olla autorit kujundanud, teine tema poolt kõnetatav, kolmas üle aegade autori sõnumi vastuvõtja. Kõnealuses tekstis on peamise publikuna kujutletud Herderi kaasaegsed saksakeelsed lugejad, kes Herderi vaates alles peaksid saama endast teadlikuks publikuks. Neid peab selles aitama suhestumine kunagiste vanaaja publikutega, aga ka rahvusülese kristliku publikuga. Herderit eesti keeles tutvustades võime aga mõelda ka tänapäeva eestikeelsest lugejaskonnast kui tema publikust. Nüüd, *anno* 2023, on meie kord tema vaadete tutvuda ja nende kaudu ka “endast” mõelda.

Alustan järgnevalt kontekstilisest analüüsist, visandades kõigepealt Herderi vaadete arengu.² Seejärel vaatame lähemalt tema taotlusi käesolevas tekstis. Saatesõna viimases osas tulen tagasi meie kaasaega ning arutlen, milliseid mõtteid võiks Herderi esseele tähele panna Eesti mõteloos, aga ka tänapäevase Eesti publiku ja avaliku arutelu seisukohast.

1. Herderi loominguline teekond

“Kas meil on veel vanaaja publik ja isamaa?” ilmus algselt Herderi esseekogu *Kirjad humaansuse edendamiseks* (1793–1797) viiendas köites (1795). Täpselt kolmkümmend aastat enne kõnealuse teksti avaldamist, 1765. aastal oli Herder kahekümne ühe aastasena avaldanud pea-aegu täpselt sama pealkirjaga essee (Herder 1985a). Selle kõnega oli Herder, sel hetkel värselt Riia Toomkooli abiõpetaja kohale asunud Ida-Preisimaalt pärit nooruk, teinud kummarduse Venemaa keisrinnale Katariina II-le. Katariina oli äsja teinud külaskäigu Riiga ning pulbitises ambitsioonikatest ideedest Venemaa reformimisel. Herderi suurim poliitiline ambitsioon sel varasel noorusperioodil oligi mõjutada Katariina II reformipoliitikat: ta oli veendunud, et reforme on Venemaal väga vaja, aga oluline oli, et neid ei tehtaks rutakalt, kohalikke olusid tundmata ning ajalooliselt kujunenud traditsioone hävitades. Tähtis oli jõuda seadusandluse “imeteoni”, mis suudaks arvestada rahvaste ja ter-

²Põhjalikumalt Herderi vaadete arengust, eri tekstidest ja poleemilisest suhestumisest tema kaasaegse filosoofiaga vt Piirimäe 2023. Kaks järgnevat alapunkti võtavad kokku mõned liinid selles.

ritooriumide erineva arengutaseme ning ajalooliste ja kultuuriliste eripäradega (Herder 1967: 473). Oma toonases kõnes püüdis Herder näidata, kuidas nii (kirjanduslik) publik kui ka (poliitiline) isamaa eksisteerivad ka tema kaasajal, ehkki samas märgatavalt teisel kujul kui kunagi vanadel kreeklastel ja roomlastel. Herder arendas selles edasi tol hetkel levinud mõttesuunda, mis püüdis näidata, et uusaegsete monarhiate riigikord võimaldab uut tüüpi vabadust seaduste all ega välista samas liikumist tugevamalt kaasatud kodanikkonna poole (vt Piirimäe 2023: 1. ptk). Eriti südamelähedased olid Herderile Riia ajaloolised omavalitsustraditsioonid, mida ta aga samas kaasajastada püüdis (vt Piirimäe 2023: 3. ptk).

Too varane kõne ei puudutanud otsesõnu keele ja kultuuri arendamise teemat. Samas olid keele ja kultuuri küsimused Herderi jaoks sel hetkel juba olulised. Siinkohal olgu mainitud tema teine varane essee “Usinusest mitmete õpetatud keelte õppimisel” (1764). Selles on sõnastatud mõned põhilisemad Herderi ideed, mis puudutavad emakeele erilist staatust inimese enese- ja maailmatunnetuse alusena. Samuti rõhutab ta selles keelteoskuse vaimselt avardavast mõju, ent meenutab oma lugejaile ühtlasi, et “mesilasena” võõraste keelte pealt kogutud uus maailmatunnetus tuleb tagasi tuua oma emakeele “tarusse” (Herder 1985b). Herder süvenebki ise varakult mitmete vanade rahvaste luulesse ja otsib luule algupära. Ühelt poolt oli Herderi esialgne huvi keele ja kultuuri vastu seotud suuremate ajaloo filosoofiliste küsimustega, muu hulgas sooviga vastu astuda Jean-Jacques Rousseau pessimistlikule ajalookäsitlusele, mis eitas inimese loomupärasest sotsiaalsust (vt Piirimäe 2023: 2. ptk). Teiselt poolt teadvustab Herder samas ka vajadust iga kultuuri ja kultuuriilmikut tabada selle individuaalsuses. See nõue on tema jaoks põhjendatud teoloogiliselt, metafüüsiliselt ja antropoloogiliselt aluselt.

Herderi varasema filosoofia keskmes on idee inimhingest kui lõplikust mõistusest, millele on algupäraselt kaasa antud hämar ja edasipüüdlev olemise tunne, vastandatuna lõpmatule loovale jumalikule mõistusele. Lõplik mõistus püüdleb tunnetuse ehk jumalikkude mõistusesse naasmise poole. Selleks hing sisuliselt ehitab endale keha, sh meeled. Meelte kaudu tunnetab lõplik mõistus oma võimaluste piires loodut. Hinge loov jõud viib ka keele loomeni. Keele kaudu hing väljendab ennast kui meelelist ja tunnetavat subjekti ning püüdleb üha kõrgemat tunnetust.³ Et inimesed on loomupäraselt sotsiaalsed olendid, väljendavad nad ennast (ning pöörduvad jumala poole esmaselt) ühises

³1780. aastateks arendab Herder välja süstemaatilise monistliku teooria jumalast kui loovast loodusest (*natura naturans*). Selle järgi on kogu loodus (*natura naturata*) jumala loodud ja alal hoitud, samas kui jumal saab looduse kau-

laulus ja tantsulises liikumises, samas toimib keel ka nende omavahe-
lise kommunikatsioonivahendina. Ent inimese sotsiaalsus on piiratud
ulatusega. Erinevates geograafilis-kliimaatilistes tingimustes kujunevad
erinevad ning üksteisest üha enam teadlikult *eristuvad* ja eri keeli kõ-
nelevad inimrühmad, mis eelistavad “omasid” võõrastele ning näevad
sellises pühendumises voorust. Eri keeltes väljendub vastavate keelekõ-
nelejate enese- ja loodustunnetus (vt Piirimäe 2023: 4. ptk).

Kuigi Herder usub ja proovib alates 1770. aastatest leida selgeid
märke, et eri rahvad õpivad ajaloo jooksul üha enam üksteisega rahu-
meelselt suhtlema ja koostööd tegema, jääb ta eluaeg kindlaks vaatele,
et emakeel on eriline staatus ka kaasaja inimeste jaoks. Emakeel on
ühtaegu nii individuaalse loomingulisuse allikas kui ka kogukonna aja-
lookogemuse ja kultuuripärandi salvestaja. Sisuliselt on Herderi jaoks
iga keelekõneleja ühtlasi ka keelearendaja ja kunstnik, ehkki ta näitab
eraldi aujärje kätte luuletajatele ja teistele loomeinimestele. Vaatamata
asjaolule — või just eriti tänu sellele —, et eri rahvad kaasajal tihedalt
suhtlevad, tuleks järgida moraalselt imperatiivi oma emakeelt pühaks pi-
dada. Oma loometee algusest saadik elas Herder kaasa juba enne teda
alanud liikumisele saksa filosoofia ja kirjanduse uuendamise nimel, ise
seda samuti oluliselt mõjutades. 1769.–1770. aastail Euroopas reisides
ning seejärel Saksamaale elama jäädes, orienteerus ka tema poliitiline
mõte ümber Saksamaa tulevikule. Herderi kirjutised 1770. aastate algu-
sest on kantud alaväärsus- ja kahjutundest seeüle, kuivõrd vähe inspi-
reeriv on saksa kirjandus ja poliitika; samas ei jää kriitikast puutuma-
ta ükski riik Euroopas (vt Piirimäe 2023: 3.–6. ptk). Positiivset eesku-
ju nägi ta siiski inglise kirjandustraditsioonis, kirjutades ka originaalse
ning hiljem väga mõjukaks osutunud essee Shakespeare’ist. Seejuures
ei kutsu ta inglise eeskujusid pelgalt jälgendama, olulisem on tema jaoks
mitmete inglise või šoti (ta ei erista neid alati selgelt) autorite julgus ka-
sutada ära oma rahva varasesse luulesse ning rahvalauludesse kätke-
tud kujundisüsteemi. Juba varakult jõudis Herder veendumusele, et varases-
se luulesse ja kaasaegsesse rahvalauludesse süüvimine annab võimalu-
se ammutada uut loovat jõudu kaasaegse luule tarvis. Eriti inspireeriv
oleks suhestumine oma rahva pärandiga. Ta usub, et see võiks tugevda-
da ka rahva eneseusku, isamaa-armastust, ning kurvastab, et Saksamaal

du toimida. Jumalik jõud (*Kraft*) väljendub erinevate dünaamiliste olemustena,
mida juhivad neile omased jõud (mille algallikaks on jumal). Kogu loodus kui
jõudude süsteem on organiseeritud erineval keerukuse astmel ning “elus”, loodu
tipus asub inimene. Kuigi inimene on lõplik, suudab ta tänu keelele luua eripä-
raseid ja arenevaid kultuurilisi ja ühiskondlikke süsteeme (vt Piirimäe, Heinz
2022).

ei ole sellise pärandi ja traditsiooni väärtustamiseni jõutud. Saksa rahvalaule ei ole osatud väärtustada ega hoida — ning seda suuresti tulenevalt Püha Saksa-Rooma Keisririigi poliitilisest ja usulisest ajaloost (Herder 1990).

Herderi nüansirohkeid analüüse Euroopa maade poliitilisest ajaloost on kirjanduses vaevu tähele pandud. Samas just need aitavad mõista Herderi kaasajakriitika mitmeid tahke. Suhestudes käimasolevate vaidlustega “Saksa rahvusvaimust”, “vabadusest” ja ajaloost, esitas ta endale üha otsesemalt küsimusi ka Saksamaa (Saksa-Rooma Keisririigi) olukorra ja tuleviku kohta. Alates 1770. aastatest tituleerib ta end ka Saksa patrioodiks. See aga ei tähenda kaugeltki vaimustust Saksa ajaloost või kaasaegsest olukorrast. Vastupidi, see õigustab tema äärmiselt kriitilist, murelikku tooni, aga ka püüdu leida lahendusi. Nii poliitiliselt kui ka usuliselt seesiselt killustunud, on Saksamaa Herderi arvates “iseendast võõrdunud”, mis peegeldub ka kultuuris. Erinevalt Inglismaast (Herder kasutab sõna “Inglismaa” läbivalt Suurbritannia kohta) ei kujunenud Saksamaast tänapäevast kaubandusriiki. Kuigi Herder tõi välja sellega kaasnevaid ohte (rahvusvaheline kolonialism ja imperialism, potentsiaalne militaarne riigipööre), leidis ta, et Saksamaa olukord on veelgi problemaatilisem: poliitilises mõttes on Saksamaal (nt Preismaal, aga ka paljudes väiksemates vürstiriikides) juba praegu arenenud vürstlik despotism, mis matkib Prantsuse oma. Ta mõonab, et killustumus võiks töötada vabadust toetavalt, kui leitaks toimiv poliitilise ühenduse viis nagu kunagi Antiik-Kreekas. Samas on Saksa-Rooma Keisririigi korraldus üksnes soosinud territoriaalriikide vahelist konkurentsi ning sõjalisi hõõrumisi. Kultuurisfääris hoitakse aga kinni kivilõnnud loominguilistest mudelitest (olgu need siis kreeka-romaa eeskujud või prantsuse klassitsism), poliitilises asjaajamises valitseb keisririigi lihtrahvale ligipääsematu juristide erialakeel ning kõrgemate seisuste omavaheliseks suhtluskeeleks on kujunenud prantsuse keel (vt Piirimäe 2023: 5. ptk).

Sellele kriitikale vaatamata uskus Herder, et saksa keelel ja kultuuril on lootust. Üks tema alusveendumusi on, et kultuuriuenduste programm ei nõua kiireid poliitilisi muutusi, vaid need võivad järgneda kultuurilistele muutustele. Pealegi ei pea uut väge ammutama ainult oma rahva luulest, inspireerida saavad ka teised rahvad — nende pärand väärrib jäädvustamist ja uurimist nii selleks, et mõista inimolu eri külgi ja võimalusi, kui ka otsese inspiratsioonina kaasaegsele luulele. Nii jõuab Herder ka Euroopa “viimaste metslaste” — eestlaste ja lätlaste rahvalauludeni. Läbi terve elu jääb ta aga tundma sügavat huvi ka “klassikaliste” (kreeka, romaa ja heebrea) kultuuride vastu. Varasest heebrea luulest kirjutab ta 1780. aastate alguses ka mahuka uurimuse, käsitledes

selles luule kaudu kogu heebrea kultuuri ja poliitikat. Tema pilku köidab eriti iidse Iisraeli teokraatlik vabariiklus ja föderalism (Herder 1993: 1043 jj).

Samas jõuab Herder 1780. aastateks üha selgemalt veendumusele, et ka Saksamaa poliitilises traditsioonis on oma väärtuslikud saavutused, millele toetudes võiks seal loota jõuda uut tüüpi poliitiliste lahendusteni. Sellal kui Herderi õpetaja Immanuel Kant tegi Herderi pettumuseks panuse valgustatud monarhiale (vt Kant 1998: 533, Kant 1990), proovis Herder talle vastukaaluks leida Euroopa vabaduse aluseid sügavamalt tasandilt, rõhutades Saksa linnade omavalitsustraditsiooni tähtsust Euroopa eripärasest arengust. Just linnades loodav õigusruum andis tema arvates võimaluse kaubanduse ja kodanikuteadvuse arenguks ning üle-euroopalisteks koostöösuheteks, sh kõige märkimisväärselt Hansa Liidu näol. Otsides uusi poliitilisi lahendusi, oli oluline silmas pidada, et säiliks kodanike iseotsustuse ja -tegevuse sfäär ning et võim ei koonduks liigselt kitsa kildkonna kätte. 1787. aastal kirjutas Herder tellimustööna ka essee “Idee ühest patriootlikust instituudist Saksamaa üldise vaimu tarvis”. Essele andis tõuke 1785. aastal sõlmitud Vürstide Liit (Fürstenbund), mille sisuks oli Preisimaa juhtimisel pakkuda vastukaalu Habsburgidele. Liitu loodeti tugevdada kultuurilise ühistegevuse kaudu (Herder 1997b). Siit siis ka Herderi lennukas mõte: loodagu üle-saksamaaline literaatide ja teadlaste parlament. Saadikuid võiksid sellesse kogusse saata erinevad eriala- ja loomeseltsid. See parlament võiks hakata välja andma oma aastaraamatut, koordineerida suuremat Saksamaa ajaloo kirjutamise ettevõtmist ning arutada tulevast Saksamaa konstitutsiooni. Sellisena ulatus Herderi visioon hoopis kaugemale vürstide enda kavandatust, ent jäi samas realiseerimata (vt Piirimäe 2023: 7. ptk).

2. “Kas meil on veel vanaaja publik ja isamaa?” ajaloolises kontekstis

1795. aastal ilmunud “Kas meil on veel vanaaja publik ja isamaa?” on võrdlev uurimus eri kultuuride — heebrea, vanakreeka ja -rooma, kesk- ja uusaegse Euroopa — erinevatest publiku- ja isamaamõistetest. Ent see on ka Herderi kreedo ja tegevusprogramm. Jõuliselt kerkib esile rahva kui “magava jumala” idee. Vajab veel uurimist, kas ta soovis siin paralleele tõmmata Lähis-Ida (sh Vana Testamendi) või vanakreeka mütolooogia vastavate näidetega, ent religioossed alatoonid ja seosed on siin ilmsed. Niisamuti sisendab see metafoor kujundlikul tasandil arusaama rahvast kui magavast väest, mis enesest teadlikuks saanuna võib ajaloos

suuri tegusid teha.⁴ Üks oluline osa neist tegudest, nagu me Herderi es-
seest lugeda võime, on just keele- ja kultuuriteod. Muidugi rakendab ta
neid oma mõttes eeskätt Saksamaale. Herder kirjutab:

Kes oma rahva keele salgab, häbistab selle üllaimat publikut; sellest saab
tema vaimu, tema sisemise ja välise maine, tema leitudise, tema peenema
kõlbluse ja tegususe hirmsaim mõrvar. Kes ühe rahva keelt kõrgesse tõs-
tab ja tahub ta iga tundmuse, iga selge ja ülla mõtte jõuliseimasse väljen-
dusse, see aitab publikut kõige laiemalt ja kaunimalt avardada või eneselt
ühendada ja kindlamalt põlistada.

Herder loodab seega, et keele- ja kultuuritegude kaudu kujuneks Sak-
samaal aktiivne publik. Tema teine, vähemalt sama oluline sõnum on
aga, et aktiivsel publikul peaks olema ka poliitiline väljund. Sellega
seondult on tekstis erinevaid uusi küsimusepüstitusi — küsimused
sõnavabadusest, ülikoolide rollist, uut tüüpi sõdadest ja rahust ning ri-
igikorralduse põhialustest (konstitutsioonist). Prantsuse kultuurilised ja
poliitilised mõjud ning Saksamaa tulevik on endiselt teemad, ent nüüd
hoopis uues võtmes. Teksti väljaandmisaja — 1795 — on sügavalt
tähtenduslik.

1789. aastal alanud Prantsuse revolutsiooni tulemusel oli Prant-
susmaast saanud vabariik. Tõsi, revolutsioon oli olnud tormiline ning
vaid vähesed radikaalid oleksid soovinud samasuguseid protsesse Sak-
samaal. Teisalt oli jakobiinide diktatuur 1795. aastaks kukutatud ning
leidis mõtlejaid, kes uskusid, et edasised arengud võivad olla positiiv-
semad. Näiteks Immanuel Kant avaldas samal aastal teose *Igavese rahu*
poole, milles ta tegi “igavese rahu” poole liikumisel panuse ühele võim-
sale rahu püüdlevale vabariigile, mille ümber võiks koonduda ring rahu
otsivaid riike. Vihje Prantsuse vabariiklaste esialgsele lubadusele kao-
tada igasugused agressioonisõjad on ilmne. Samal aastal oli ka Preisi-
maa (Kanti kodumaa) sõlminud rahu Prantsuse vabariigiga, astudes väl-
ja Prantsusmaa-vastasest koalitsioonist. Samal ajal toimusid aga mitmel
pool Saksa-Rooma Keisririigis arutelud Saksamaa riigikorrast. Arutati,
mida näitab sõjakoalitsiooni purunemine Saksamaa tuleviku kohta ning
mis lootust on Saksamaal jõuda toimiva riigikorralduseni. Herder jälgis
neid arutelusid tähelepanelikult ning visandas — ehkki ei sõandanud
avaldada — mitmeid mõtteid Saksamaa olukorrast ja võimalikest re-

⁴Üks esimesi, ning eriti just Habsburgide impeeriumis laia tähelepanu päl-
vinud kirjakohti, kus Herder rahvaste kohta magamise ja ärkamise metafoo-
ri kasutas, asub tema *Mõtetes*, seostatuna slaavi rahvaste alistatud ja orjasta-
tud seisundiga, millele Herder, lähtudes Euroopa laiematest kaubanduslikest ja
ideelistest arengutest, peatset lõppu kuulutas (Herder 2019: 715).

formidest. Suure murega kommenteeris ta oma avaldamata jäänud tekstikatketes Poola jagamist, seostades selle vürstide kuritegeliku ahnuse kõrval ka Poola riigikorralduse sisemiste probleemidega. Tema mure oli, et sama saatus võib tabada Saksamaad (vt Piirimäe 2023: 8. ptk).

Tegelikult oli Herder revolutsiooni algusaastatel (1789–1792) olnud sellele tuliseks kaasaelajaks. Ta oli tervitanud Prantsusmaa kuulutamist vabariigiks, lootes, et Prantsuse rahvuskogus arendatav riigimõte võiks olla inspiratsiooniks kogu Euroopale. Ent ta ei arvanud, et riigikorraldusi saaks eksportida. Vastupidi, ta jäi kindlaks ideele, et “vabaduse roosid tuleb igal rahval noppida oma sõrmedega” (Herder 1991a: 734). Ka essee “Kas meil on veel vanaaja publik ja isamaa?” püüab ta mõtestada, milles võiks seisneda kaasaegne isamaa-armastus. Isamaa-armastusel on tema jaoks kultuurilise pühendumuse kõrval ka selgelt poliitiline sisu. See on riigikorralduse ja poliitiliste institutsioonide täiustamine võrdse vabaduse idee ja väärika kohtlemise vaimus. Kuigi ta osutas, et sellise mõtteviisi juured on antiigis, ei arvanud ta, et poliitikas — nagu kirjanduseski — tuleks kopeerida antiikseid eeskujusid. Vastupidi, Herder kuulus nende mõtlejate hulka, kes rõhutasid, et moodsal ajal on oma arusaam vabadusest. Eespool nägime, et selle mõtte oli ta välja öelnud juba esimeses isamaa-armastusele pühendatud kõnes. Oma avaldamata jäänud kirjatöodes kolmkümmend aastat hiljem avaldas ta aga ka selget poolehoidu Prantsusmaal 1792. aastal valitud rahvuskonvendile.

Tema kirjutistest aimdub lootus, et ka Saksamaal jõutakse fundamentaalsete ümberkorraldusteni (Herder 1991a: 783). Kuidas aga saavutada, et erinevateks territoriaalriikideks killustunud Saksa-Rooma Keisririigis kutsutaks uuel alusel kokku rahva esinduskogud või koguni üleriiklik esinduskogu? 1790. aastatel Herderil institutsionaalses plaanis enam häid ideid pakkuda ei olnud, ilmselt oli pettumus Vürstide Liidu raames kavandatud kultuuriinimeste initsiatiivi osas veel selgelt meeles. Selle asemel kuulutab Herder, et kodanike pühendumine peab avalduma sõnavabaduse kasutamises. Kui sõnavabadust piiratakse, on kodanikelt ära võetud nende püha õigus ja nende ainus võimalus kodanikukohust täita. Ülikoolid püsigu samuti vabaduse kantsidena.

Märkimisväärne on siinses essee kindlasti ka Herderi kindel veendumus, et patriotism ei tohiks olla õigustuseks agressioonisõdadele. “Isamaa isamaa kõrval verises sõjas” oli tema arvates “suurim mõeldav barbaarsus”. Seegi väide oli vihje patriotismireetoorika kasutamisele vabariikliku Prantsusmaa poolt, samas kui 1790. aastateks oli Herder hästi teadlik sellest, et patriotismi idee on poliitiliselt manipuleeritav mistahes riigikorraldusega riigi juhtide poolt. See ei innustanud teda siiski

üles kutsuma isamaalisest mõtteviisist loobuma. Ainus lahendus oli tema arvates “puhastatud patriotism” ehk siis selline patriotism, mis on hästi teadlik inimõtmlemise piiratusest ja erapoolikusest, sellest, kuidas meie enda identiteediga seotud ettekujutused ja tunded väljuvad kergesti mõistuse kontrolli alt (Herder 1991a: 244–251, 686, 720–726). Selline teadlikkus oli tema arvates see, millele võiks tänapäevases Euroopas tänu üldisemale “humaansuse” (*Humanität*) arengule panuse teha. Selleks peaksime aga proovima mõista nii ajalugu kui tänapäeva ning pöörama oma kriitika eeskätt sissepoole, oma kultuurilise ja poliitilise kogukonna eelarvamustele ning ajalootraditsioonidele, neid reflekteerivalt ja kriitiliselt vaagides. Sellisel viisil peaksime olema võimelised kujundama välja sellise isamaa-armastuse, mis oleks edasiviiv ja eneseküllane ega sooviks saavutada tunnustust teiste halvustamise või allutamise kaudu (Piirimäe 2023: 8. ptk).

3. Eesti lugeja anno 2023 — Herder “meie” jaoks

Nagu juba eespool osutatud, on Eesti lugejal Herderi tekstiga esmakordselt kokku puutudes lihtne välja noppida tuttavlikke mõtteid. Esimene ja olulisim neist on kindlasti uskumus keele, mõtmlemise ja tundmise vahetust seosest, millest omakorda tuletatakse arusaam, et keel loob ajalooliselt kogukonna ja rahva, olles seega peamine ühtsustunde alus. Olgu siin seetõttu uuesti ära toodud kõige kõnekam tsitaat, millesse Herder on vaatlusaluses essees selle idee kätkenud:

Keel on õpetamise, nuhtlemise ja juhendamise jumalik organ igapähele, kel on selleks meelt ja kõrva. Publiku ühendab keele ja kõrva side; sel teel võtame kuulda mõtteid ja nõu, võtame omaks veeneid ja jagame üksteisega õpetust, mure ja rõõmu. Keda kasvatatakse ühessamas keeles, kes sellesse oma südame valavad, kes õpivad selles väljendama oma hinge, need kuuluvad *selle keele rahvasse*.

Nagu me eelnevalt Herderit kontekstualiseerides nägime, on sellel mõttel algupäraselt teoloogilis-metafüüsiline alus. Teadlikum Eesti lugeja võib siin märgata seoseid Martin Lutheri keelekäsitlusega (vt Lepajõe 2015). Ent mitte sellest alusest ei sõltu enam rahvust loova keele idee tänane veenvus Eestis. Ei ole ilmselt liialdus öelda, et see mõte sai 19. sajandi jooksul suure osa Eesti inimeste enesemõistmise pärisosaks. Esialgselt oli Herderi ideedel järgijaid baltisaksa, hiljem ka eesti ja läti luteriusu pastorite ja teiste haritlaste seas.⁵ Kristjan Jaak Petersoni,

⁵Vt lähemalt Herderi tähtsusest eesti (ja läti) luule sünni jaoks: Undusk 1995, 2012, 2022: 528–535; Lukas 2019, 2020.

arvatavasti esimese eesti päritolu Herderi-järgija kuulus luulerida “Kas siis selle maa keel...” 19. sajandi algusest väljendab seda mõtet proqrammilisel kujul, üleskutsena ka eesti keelele — ja seeläbi eesti rahvale — igavikku otsida. Kõige tuntum herderlike keeleideede — keele ja meele lahutamatus — propageerija on aga arvatavasti Jakob Hurt. Näiteks kirjutab Hurt essees “Eesti päevaküsimused” (1874): “Igas rahvuses, nimelt keeles ning rahvakombeis, asub suur vaimne ja kõlbline vägi. [...] Keel on see abinõu, mille kaudu vaim end ilmutab, vastu võttes ja endast osa saada lastes.” (Hurt 2005: 281.) Hurda jaoks tulenes siit ka nõue emakeelse koolihariduse järele. Ühes teises kirjatöös ütleb Hurt otse välja: “Üks kuulus saksa laulik ja Jumala sõna sulane, Herder, ütleb korra: “Kes omast emakeelest lugu ei pea, see ei ole mitte väärt, et teda inimeseks nimetatakse.” Seda on raske kuulda, aga see on sügav tõesõna.” (Samas: 241.) Tänapäevani kõlavad need ideed ikka ja jälle nii päeva- kui pidukõnedes ning “eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimine läbi aegade” on kuulutatud üheks Eesti riigi eesmärgiks Eesti Vabariigi põhiseaduse preambulis.

Tänapäeva Eesti lugeja märkab ehk ka Herderi “konstruktivismi”, s.o arusaama, et mitte kitsalt päritolu — veri ega muld — ei määra Herderi jaoks rahvust. Kuigi vahel on teoreetikud üldistavalt rääkinud “Ida-(Euroopa)” tüüpi rahvuslusest, millele olla omane just vere ja mulla seose rõhutamine, siis tegelikult ei kuulu ei Herder ega ka tema järgijad sellesse koolkonda. Tõsi, Herder arvab, et inimesed meeleliste olenditena on tugevalt kaaskujundatud selle geograafilise ruumi poolt, milles nad on üles kasvanud. Ent Herder on kaugel igasugustest rassiteooriatest, mis võiks rääkida inimeste bioloogiliselt erinevast iseloomust. Nagu tekstist selgub, on tema jaoks rahvuse defineerimisel esmasaks ja peamiseks keel, samas ta peab oluliseks ka õiguslik-poliitilist ajalugu. Rõhutamist väärrib ka üks teine aspekt tema keelefilosoofias. Nimelt on mõnikord ekslikult Herderile omistatud mõtet, et ta kaitseb saksa keele puhtust ning taunib igasuguseid võõraid mõjusid (vt nt Virola 1997: 120–121). Tegelikult ei ole Herderi jaoks iseenesest probleemiks laenamine teistest keeltest. Eriti Euroopa rahvaste keelte ja kultuuride kujunemisel tunnustab ta nende erinevaid vastastikuseid mõjusid. Ka käesolevas essees tuleb selgelt välja, kuivõrd oluline on tema jaoks ühel rahval määratleda end suhestatult teistega. Erinevalt Johann Gottlieb Fichtest ei pea Herder ka saksa keelt kuidagi objektiivselt paremaks ega alapärasemaks kui teisi Euroopa keeli.

Samas on tõsi, et Herder juhib tähelepanu probleemsele “hinge võõrandumisele”, mis on aset leidnud seetõttu, et sakslastel puudub enesusk, s.o usk oma keele ja kultuuri väärtusesse. Loomejõu tõelised lätted on jäänud avamata ning kõneldakse tühjade sõnadega, mille tähendust ei

mõisteta. Probleemiks on siin poolharitus ja eneseupitamine, püüe kõneleda võõrast keelt, sest see on prestiižne. Kunstilises vallas on Herderi jaoks samuti probleemne just see, kui jälgendatakse kivenenud vormilisi eeskujusid, mitte see, et suhestutakse, laenatakse ja saadakse inspiratsiooni. Inspiratsioon on see, mida ta ise otsib, ning selleks on võõraste keelte ja kultuuride tundmine asendamatu. Sealjuures on ta sügavalt veendunud mitte ainult tõlkimise vajalikkuses, vaid arendab välja terve tõlkimise filosoofia. Herder seab tõlkija ette kõrge nõude olla ühtaegu nii teksti (ja selle konteksti) uurijaks kui ka kaasloojaks (vt Couturier-Henrich 2012).

Ka need ideed on tänases Eestis tuttavad. Kirjeldatakse ju meie kaasajalgi eesti kultuuri tõlkekultuurina, milles tõlkijail on eriline roll ning staatus mitte ainult vahendajate, vaid iseseisvate mõtlejate-na (Tamm 2010). Samas rõhutatakse omakeelsust loomingu lätena. Tõepoolest, üks Eesti armastatumaid tõlkijaid ja tõlkimise mõtestajaid, varalahkunud Marju Lepajõe on siinsamas *Akadeemia* veergudel veel suhteliselt hiljaaegu väljendanud mõtteid, mille ühe esimese sõnastajana võib väga selgelt näha Herderit. Tsiteerides küll Friedrich Schleiermacherit — Herderi keele- ja tõlkefilosoofia otseseimat edasiarendajat Saksamaal —, on Lepajõe kirjutanud, et “võõrkeeles kirjutamine pole kunagi originaalne, see saab olla üksnes elegantne mimeetiline mäng” (Lepajõe 2014: 1542). Sarnaselt Herderiga toonitab Lepajõe:

loomingu seisukohalt [on] rahvuslikkuse vajadust väga raske kahtluse alla panna. Ent milles muus üldse elu mõte võiks seisneda kui loomingu? Ja kui loomingu originaalsus [---] sõltub keelest, esteetilis-vaimsest ruumist, mille alus on keel, siis peab seda kooslust hoidma ja selle kestmise eest hoolitsema (samas: 1543).

Lepajõe tõdeb, et “mingil huvitaval moel” on just tõlkimine üks paremaid viise seda teha, sest seeläbi segatakse “maailmatarkus” “rahvatar-kusega” ning õpitakse tundma neid külgi inimolus, mis kaasajal on unustuse hõlma vajunud, näiteks siserefleksioon või -kogemus (samas: 1544–1547).

Kuigi nii mõnigi tänapäevane lugeja võiks siinkohal leida, et mõned äsja tsiteeritud seisukohad on pisut äärmuslikud (kas on ikka meie “originaalsuse” läte siiski nii tugevalt keelest sõltuv?, kas tõesti kehtib see ka teadusuurimuste kohta?, miks ei võiks võõrkeelt nii hästi osata, et end selles hästi väljendada?), siis küllap nõustuks enamik väitega, et tänases Eestis kogeme üha sagedamini, kuidas ingliskeelseid väljendeid pikitakse emakeelde ilma seda keelt tegelikult selle rikkuses valdamata. Ning ega võõrast keelt hästi vallateski saaks seesugune keelte segamine harituse tipptaset tähendada, sest annab see ju märku teatavast mõt-

telaiskusest emakeele kasutamisel. Teiselt poolt on selgelt kahanemas teiste keelte oskus. Seega on modifitseeritud kujul endiselt aktuaalsed ka Jakob Hurda Herderist innustatud hurjutused kadakasakslaste aadressil (Hurt 2005: 241). Samas, vaevalt tahaks keegi kahelda selles, et hea tõlge kunstilisest või filosoofilisest tekstist valmib vaid tõsise loomingu- ja mõtetöö tulemusena.

Nagu me ülal nägime, Herderi tekst ei räägi aga ainult keelest ning kultuurist, vaid ka “isamaa” mõistest. Mis sorti hoiakuid soovitab Herder? Kuidas on lood tema “keelelis-kultuurilise rahvuslusega”? On ju selle määratlusega sageli olnud seotud varjatud või otsenegi kriitika, et tal ei ole arusaamist poliitilisest toimimisest või õigest kodanikuhoiast (vt nt Piirimäe 2009: 16). Käesoleva teksti lugemine võiks sellise kriitika suhtes meid pisut ettevaatlikumaks teha. Kuigi Herder tõesti õhutab hoidma ja kujundama välja rahvuslikke eripärasid, on tema jaoks väga oluline ka pühendumus poliitilise põhikorra täiustamisele. Konkreetsetelt võtavad need püüdlused eri poliitilistes kontekstides erineva kuju, kuid reforme on tema arvates vaja igal pool ning poliitilised institutsioonid peaksid olema toetatud teatud eetiliste hoiakutega. Seega võib öelda, et Herderile on oluline ka põhiseaduspatriotism. Kui Lauri Mäliksoo 2009. aastal juhtis tähelepanu vajadusele Eesti põhiseaduses eristada “herderliku” süvahoovuse kõrval ka Jürgen Habermasi ideedega haakuvat alternatiivset hoovust (Mäliksoo 2009), siis loetud teksti valguses võime selle üleskutse esimese sõnastajana näha ei kedagi muud kui ... Herderit. Just Herder on esimene, kes kutsub üles nende kahe hoovusega seotud hoiakuid kombineerima. Herderi ideede sügavam analüüs näitab, et Herder on poliitiliselt teadlikum ja ambitsioonikam, kui seda on senises kirjanduses väidetud. Keelelis-kultuurilised ideed tulevad vähemalt osalt tema poliitilistest küsimustest ja muredest ning ka vastupidi — keelelis-kultuuriliste ideede kaudu loodab ta saavutada poliitilisi lahendusi.

Selles osas, kuidas lahendada pingekohti kahe erinevalt fokuseeritud eetilise hoiaku, keelelis-kultuurilise rahvusluse ja põhiseaduspatriotismi vahel tänapäeva maailmas, Herder meile siiski palju juhatust ei paku. Samas on võimalik Herderist lähtudes mõelda emotsioonide tähtsusest poliitikas. Nagu me võime lugeda nii sellest kui ka mitmest teisest Herderi tekstist, oli Herder veendunud, et ükski moraal, poliitiline süsteem ega ka riikidevaheline rahu ei saa toimida ilma sobivate tundepõhiste alusteta. Need mõtted on leidnud ka mõningast hiljutist taaskasutust. 20. sajandi teisel poolel domineeris üldiselt rõhuasetus puhtalt mõistuslikule reflektiivsusele ühiskondliku sidususe aluseks. Kuigi John Rawls rääkis ka õiglusest, ei tegelnud ta peaaegu üldse selle tunde analüüsiga. Ka Habermas on toonitanud põhiseadus-

patriotismi erilist reflektiivset iseloomu võrreldes harilike kollektiivsete tunnetega (Markell 2000). Ent 20. sajandi lõpul ja 21. sajandi algul on rida mõtlejaid püüdnud neid teooriaid täiendada nüansirikkama psühholoogilise analüüsiga, milles mõistuse kõrval on olulisel kohal ka tunded, pöördudes selleks 18. sajandi mõtlejate, sh ka Herderi poole. Nii näiteks on Ameerika moraalifilosoof Martha Nussbaum pakkunud välja analüüsi, kuidas Herderist lähtudes täiendada rawlsilikku õigluskäsitlust tundepõhise komponendi — ühiskondliku “armastuse” ideega. Kutsudes üles laiendama Herderi isamaa-armastuse subjekti keelelikultuuriliselt kogukonnalt poliitilisele ühiskonnale tervikuna, on Nussbaum väitnud, et põhimõtteliselt on Herderist inspireeritud “puhastatud patriotismi” käsitlust võimalik ühendada globaalselt tundliku mõtlemisega (Nussbaum 2008: 84, Nussbaum 2013: 47–49, 220–225).

Tõsi, Nussbaum osutab, et selleks on vaja moraalistest väärtustest juhindudes kujundada (ja juhtida) erinevaid poliitilisi emotsioone kaastundest viha ja lootuseni. Just sedasorti enesedistsipliini võib aga tänapäevases afektidest laetud ühiskondlikus diskursuses nappida. Veel enam, kas ei leia me end tänapäeval seetõttu paratamatult olukorrast, kus peame valima patriotismi täieliku põlustamise ning (enese-)kriitikavaba rahvustunde vahel? Näiteks meie kaasaegsel Saksamaal — *anno* 2023 — tunnevad paljud sõjajärgse põlvkonna esindajad ebamugavust, täheldades nooremate põlvkondade kaasaelamist Ukraina patriotismile. Kardetakse, et see elustab Saksamaa vanad varjud (vt Habermas 2022). Tõepoolest, kui tegu oleks ainult imetlusega ühe rahva “uusheroismi” suhtes, oleks põhjust muretseda. Ent kas ei ole siiski pigem tegemist just moraalse nõrdimuse ning kaastundega, mille puhul pannakse end kannatanu olukorda, ajendatuna ühtaegu nii üldinimlikest väärtustest, rahvuslikust mälust kui ka laiemast Euroopa ühistundest? On ju moraalse nõrdimuse objektiks Venemaa agressioon ja inimsusevastased kuriteod ning sealjuures “isamaa” idee ärakasutamine nende õigustamiseks. Herderi lootusriikaste ideede valguses on kurb tõdeda, et endiselt eksisteerivad autoritaarsed riigid, mille kodanike lojaalsust toidab idee “isamaa vägevusest” ja ajaloolistest õigustest. Ent samas on see ka Herderi vaatepunktist õpetlik. Vene kultuuris sügaval juurdunud kujutelma “isamaa” vägevusest proovitakse sõjaliste vahenditega kaitsta, kuid seejuures pole saavutatud mitte ainult Venemaa kui riigi, vaid ka vene keele ja kultuuri rahvusvahelise staatuse drastiline langus. Saksamaa ise tegi kunagi midagi sellesarnast läbi ning asjaolu, et sealse ühiskonna valdava osa solidaarsus on nüüd nii tugevalt ohvri poolel, saab olla vaid hea märk. Muidugi on oht, et ohvriks esitatavaid moraalseid ootusi madaldatakse. Samas on praeguses, moraalses plaa-

nis erakordselt üheselt tõlgendatavas konfliktis “neutraalsuse” püüdlamine sügavalt problemaatiline.

Küsigem seega lõpetuseks, Herderit parafraseerides: kas meil on veel herderlik publik ja isamaa? Usun, et on — või peaksid olema, vähemalt püüdluste ja ideaalide mõttes. Tõsi, meie mõistekasutuses on eristunud kunstide publik (lugejaskond, kuulajaskond, teatripublik jne) ning avaliku arutelu sfäär. Avalikus sfääris eristame ja ka väärtustame oluliselt enam pluralismi, võistlust, vastuolusid erinevate poliitiliste vaadete ja huvigruppide vahel. Herder teadvustas ja hindas kõrgelt individuaalsust ning vaba arutelu, ent tema jaoks ei olnud poliitiline pluralism otsene väärtus.

Meie elame partei- ja massidemokraatia ajastul ning oleme harjunud, et poliitikud on oma parteide (ja vahel ka omaenda) ideede osavad retoorilised “turundajad”. Ent ka meie ajal vajab demokraatlik riik teatavat minimaalset aluskonsensust. Selline aluskonsensus peaks väljenduma soovis aktsepteerida olemasolevat riiki tema piirides ja põhikorralduses, motiveerides samas ka selle institutsioonide arendamist nüüdisaegsete normatiivsete ideaalide valguses. Selline aluskonsensus peaks avalikkust julgustama poliitilist võrdsust toetama ja arendama ning olema valvas, et võimulolevad parteid ja poliitikud ei prooviks ausat konkurentsi blokeerida või opositsioon paralüüsida poliitilist protsessi.

Herderi enda filosoofiast saame tuletada ka olulise meeldetuletuse, et keel ja kultuur elavad ja arenevad harilike keelekõnelejate pühendumuse ja loomeinimeste vaba ja ühiskonnas väärtustatud tegevuse kaudu, samas kui demokraatlike institutsioonide ja põhikorralduse arenemiseks on vaja enam kui ainuüksi rahvustunnet. Demokraatiat ei aita alal hoida ja arendada rahvuslikud tõrvikurongkäigud ega riigipiiride jäik sulgemine, vaid ainult vaba ühiskondlik arutelu, milles osalejad rakendavad oma mõistust ja tundeid võimalikult reflekteeritult. Selliste alushoiakute kokkuvõtlikuks kirjeldamiseks sobib väga hästi just herderlik “puhastatud patriotismi” mõiste.

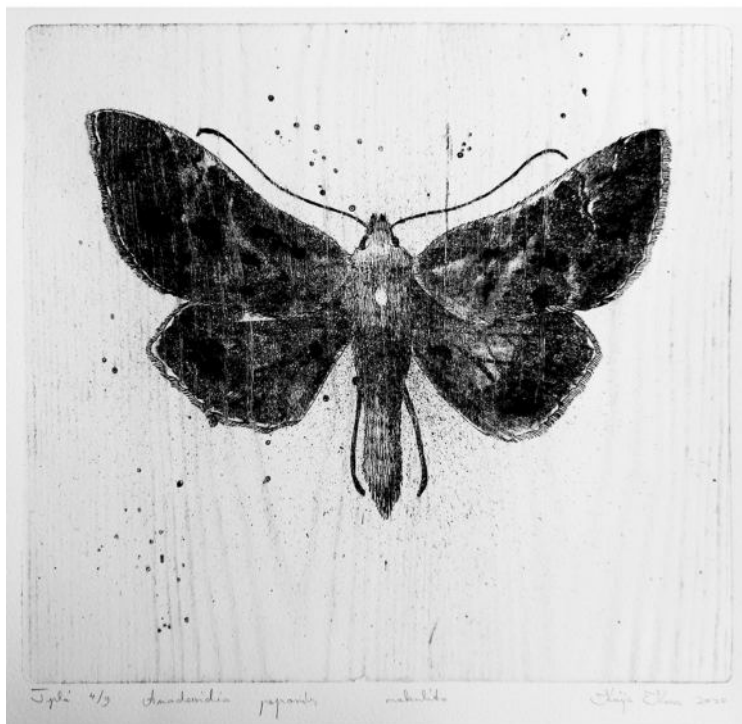
Täna Henri Otsingut, Kadi Kähär-Petersoni ja Pärtel Piirimäed kasulike märkuste ja soovitude eest. Tekst on valminud Eesti teadusagentuuri personaalse uurimisgrandi PUT PRG942 raames.

Kirjandus

- Couturier-Henrich, Clémence (Hrsg.) 2012. *Übersetzen bei Johann Gottfried Herder: Theorie und Praxis*. Heidelberg: Synchron
- Habermas, Jürgen 2022. Krieg und Empörung. — *Süddeutsche Zeitung*, 28. April. www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/
- Herder, Johann Gottfried 1967 [1878]. Sammlung von Gedanken und Beispielen fremder Schriftsteller über die Bildung der Völker. — *Sämmtliche Werke*. B. Suphan (Hrsg.). 33 Bde. Bd. 4, Nachdruck, S. 469–478
- Herder, Johann Gottfried 1985a [1765]. Haben wir noch jetzt das Publikum und Vaterland der Alten?: Eine Abhandlung zur Feier der Beziehung des neuen Gerichtshauses. — *Frühe Schriften*. U. Gaier (Hrsg.). (Werke in zehn Bänden (= FHA). Bd. 1.) Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 40–56
- Herder, Johann Gottfried 1985b [1764]. Über den Fleiß in mehreren gelehrten Sprachen. — *Frühe Schriften*. U. Gaier (Hrsg.). (FHA, Bd. 1.) Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 22–29
- Herder, Johann Gottfried 1990. Vorrede. — *Volkslieder. Übertragungen. Dichtungen*. U. Gaier (Hrsg.). (FHA, Bd. 3.) Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 15–25
- Herder, Johann Gottfried 1991a [1795]. Haben wir noch jetzt die Vaterland und Publikum der Alten? — *Briefe zu Beförderung der Humanität*. H. D. Irmscher (Hrsg.). (FHA, Bd. 7.) Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 301–338
- Herder, Johann Gottfried 1991b [1793–1797]. *Briefe zu Beförderung der Humanität*. H. D. Irmscher (Hrsg.). (FHA, Bd. 7.) Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Herder, Johann Gottfried 1993 [1782–1783]. Vom Geist der Ebräischen Poesie. — *Schriften zum Alten Testament*. R. Smend (Hrsg.). (FHA, Bd. 5.) Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 661–1309
- Herder, Johann Gottfried 1997a [1779/80]. Vom Einfluß der Regierung auf die Wissenschaften, und der Wissenschaften auf die Regierung. — *Journal meiner Reise. Pädagogische Schriften*. R. Wisbert, K. Pradel (Hrsg.). (FHA, Bd. 9/2.) Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 294–391

- Herder, Johann Gottfried 1997b [1787]. Idee zum ersten patriotischen Institut für den Allgemeingeist Deutschlands. — *Journal meiner Reise. Pädagogische Schriften*. R. Wisbert, K. Pradel (Hrsg.). (FHA, Bd. 9/2.) Frankfurt a. M.: Suhrkamp, S. 565–580
- Herder, Johann Gottfried von 2019 [1784–1791]. *Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Krista Räni. Tartu: Ilmamaa
- Herder, Johann Gottfried von 2022a [1774]. Veel üks ajaloofilosoofia inimkonna harimiseks. Üks sajandi suletöö paljude teiste sekka. — *Torm ja tung: Valik varaseid kirjatöid*. (Avatud Eesti raamat.) Koost., järelsõna Jaan Undusk. Tlk Reet Bender. Tartu: Ilmamaa, lk 137–243
- Herder, Johann Gottfried von 2022b [1770]. Traktaat keele algupärast. — *Torm ja tung: Valik varaseid kirjatöid*. (Avatud Eesti raamat.) Koost., järelsõna Jaan Undusk. Tlk Reet Bender. Tartu: Ilmamaa, lk 247–363
- Hurt, Jakob 2005. *Looja ees*. Koost. H. Runnel. Tartu: Ilmamaa
- Kant, Immanuel 1990 [1784]. Kostmine küsimusele: Mis on valgustus? Tlk Eduard Parhomenko. — *Akadeemia*, nr 4, lk 801–810
- Kant, Immanuel 1998 [1784]. Idee üleüldisest ajaloost maailmakanlikus sihis. Tlk Andrus Tool. — *Akadeemia*, nr 3, lk 527–546
- Leppä, Marju 2014. Milleks rahvuslikkusele tõlkimine? — *Akadeemia*, nr 9, lk 1539–1549
- Leppä, Marju 2015. Miks haridus on püha? — *Akadeemia*, nr 9, lk 1539–1559
- Lukas, Liina 2019. Eesti ja läti luule sünd saksa vaimust. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 761–774; nr 11, lk 868–878
- Lukas, Liina 2020. “[...] mit Treue, Lust und Liebe”: Einfühlung in das Volkslied. — *Herder on Empathy and Sympathy / Einfühlung und Sympathie im Denken Herders*. E. Piirimäe, L. Lukas, J. Schmidt (eds./Hrsg.). (Brill’s Studies in Intellectual History.) Leiden: Brill, pp. 272–296
- Markell, Patchen 2000. Making affect safe for democracy?: On ‘constitutional patriotism’. — *Political Theory*, Vol. 28, No. 1, February, pp. 38–63
- Mälssoo, Lauri 2009. Põhiseaduspatriotism — kas ka Eesti jaoks? — *Vikerkaar*, nr 10, lk 129–134

- N u s s b a u m, Martha 2008. Toward a globally sensitive patriotism. — *Daedalus*, Vol. 137, No. 3 (On cosmopolitanism), Summer, pp. 78–93
- N u s s b a u m, Martha 2013. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press
- P i i r i m ä e, Eva 2009. Patriotism, rahvuslus, liberalism. Sissejuhat. — *Rahvuslus ja patriotism: Valik kaasaegseid filosoofilisi võtmetekste*. Koost. E. Piirimäe. Tartu: Tartu Ülikooli eetikakeskus, lk 9–56
- P i i r i m ä e, Eva 2023. *Herder and Enlightenment Politics*. Cambridge: Cambridge University Press
- P i i r i m ä e, Eva, Marion H e i n z 2022. Johann Gottfried Herder. — *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*. M. Sellers, S. Kirste (eds.). Dordrecht: Springer, pp. 1–5
- S k i n n e r, Quentin 2002. Meaning and understanding in history of ideas. — *Visions of Politics*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 57–89
- T a m m, Marek 2010. Eesti kultuur kui tõlkekultuur: mõned ajaloolised ja statistilised ekskursid. — *Diplomaatia*, nr 79, märts
- U n d u s k, Jaan 1995. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdoohi printsiip. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 577–587; nr 10, lk 669–679; nr 11, lk 746–756
- U n d u s k, Jaan 2012. Eesti Pindaros: K. J. Petersoni oodide vaimuloolisest taustast. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 11–29; nr 2, lk 103–122
- U n d u s k, Jaan 2022. Moodsa inimkonna arhitekt: Johann Gottfried Herderi noorusloomingust. — J. G. von Herder. *Torm ja tung: Valik varaseid kirjatöid*. (Avatud Eesti raamat.) Koost., järelsõna J. Undusk. Tartu: Ilmamaa, lk 451–557
- V i r o l i, Maurizio 1997. *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford: Clarendon Press
- W i l d s c h u t, Niels 2020. Analogy, empathy, incommensurability: Herder's conception of historical understanding. — *Herder on Empathy and Sympathy / Einfühlung und Sympathie im Denken Herders*. E. Piirimäe, L. Lukas, J. Schmidt (eds./Hrsg.). (Brill's studies in intellectual history.) Leiden: Brill, pp. 158–182

KAIJA KESA. *Anadevidia Peponis* (2020)

ÜLEMINEK EESTIKEELSELE HARIDUSELE

Ida-Virumaa hoiakutest

*Diana Vender, Birute Klaas-Lang,
Kristina Kallas*

SISSEJUHATUS

Vene õppekeelelega põhikoolis peaks olema tagatud eesti keele õpe sellisel tasemel, et õpilane saaks raskusteta jätkata õpinguid eesti keelses (tegelikus elus 60/40 eesti-vene kakskeelses) gümnaasiumis. Paraku ei saavuta vene õppekeelelega põhikoolide lõpetajad üheksa aasta jooksul sageli vähimat edasiõppimiseks vajalikku eesti keele taset B1.¹ 2019. aastal jõudis selleni vaid 62,5% kõigist lõpetajatest (Mägi jt 2020). Iseküsimus on muidugi, kas B1 suhtlustase on piisav edasi õppimiseks. 2014. aastal sõnas-

¹Euroopa keeleõppe raamdokumendi (Common European Framework of Reference for Languages) järgi on keeleoskustasemeid kolm: A — algtasemel keeleteadaja, B — iseseisev keeleteadaja, ja C — vilunud keeleteadaja. Neist igaüks jaguneb veel kaheks: A1 ja A2, B1 ja B2, C1 ja C2. Raamdokumendi üldskaala järgi B1 taseme omandanu “mõistab kõike olulist endale tuttavalt teemal, nagu töö, kool, vaba aeg jm. Saab enamasti hakkama välisriigis, kus vastavad keelt räägitakse. Oskab koostada lihtsat teksti tuttavalt või enda jaoks huvipakkuvale teemal. Oskab kirjeldada kogemusi, sündmusi, unistusi ja eesmärgi ning lühidalt põhjendada selgitada oma seisukohti ja plaane.” Vt harno.ee/sites/default/files/documents/2021-06/euroopa_keeletaseme_raamdokument.pdf.

tatud Eesti elukestva õppe strateegia järgi pidi 90% vene põhikoolide lõpetajatest saavutama B1 taseme 2020. aastaks (Eesti... 2014), kuid see eesmärk jäi täitmata. Ida-Virumaa põhikoolilõpetajate eesti keele teise keelena eksami tulemused võrreldes teiste maakondadega on halvimal. 2021. aastal jõudis alla poole (48,9%) Ida-Virumaal venekeelse põhikooli lõpetajatest tasemeni B1, samal ajal kui Harju ja Tartu maakonnas olid vastavad näitajad 64% ja 81,2% (EIS 2022).

12. detsembril 2022. aastal võttis Riigikogu vastu põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse muudatused, mis sätestavad üldhariduses ülemineku täielikult eestikeelsele õppele.² Nende järgi algab üleminek eestikeelsele õppele 1. ja 4. klassis ja koolieelsetes lasteasutustes 2024/2025. õppeaastast ning lõpeb 2030. aastal. Kui enne seadusemuudatust võis haridusasutuse õppekeele määrata selle hoolekogu ja kohalik omavalitsus, siis seaduse jõustumise järel enam mitte.

Käesoleva artikli eesmärk on analüüsida Ida-Virumaa ühe eesti ja ühe vene õppekeelega kooli lastevanemate hoiakuid, aga ka piirkonna koolidirektorite ja ametnike hoiakuid ning valmisolekut üle minna eestikeelsele haridusele. Nii lastevanemad kui ka hariduspoliitiliste otsuste tädeviijad avaldavad otsest mõju vastu võetud otsuste ehk siis praegusel juhul eestikeelsele haridusele ülemineku edukusele. Laste keeleõppe motivatsiooni ja keelehoiakuid mõjutavad paljuski nende vanemate keelehoiakud (Gardner, Lambert 1972: 8; Spolsky 1989: 149; Makarova jt 2019; Yilmaz Bodur, Aktan 2021), aga ka haridusametnikud ja koolidirektorid, kes kujundavad poliitiliste otsuste elluviimiseks sobiliku keskkonna (vt lähemalt Van Parijs 2011; Almegren 2022).

Artiklis otsime vastuseid järgmistele küsimustele:

1) mil määral kahe Ida-Virumaa põhikooli lastevanemad tähtsustavad oma laste eesti keele õpet;

²Vt "Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse ning teiste seaduste muutmise seadus (eestikeelsele õppele üleminek)", www.riigiteataja.ee/akt/128122022008.

2) kuidas Ida-Virumaa haridusametnikud, koolijuhid, vene ja eesti emakeelega lastevanemad hindavad senist eesti keele ja eestikeelset õpet ning suhtuvad täielikule eestikeelsele õppele üleminekusse, sh õpilaste kodukeelest sõltumatusse koos õppimisse;

3) kas ja kuidas on seotud vanematepoolne eesti keele oskuse väärtustamine, positiivne suhtumine eestikeelsele õppele üleminekusse ja laste eesti keele oskuse tase;

4) kuidas piirkonna lastevanemad ja koolijuhid hindavad õpilaste eesti keele oskust ja kooli panust selle arendamisse.

TEOREETILISED LÄHTEKOHAD

Motivatsioon ja hoiakud keeleõppes

Õpilaste motivatsioon ja sellega seotud suhtumine õpitavasse keelde on õppimise lahutamatu osa. Motivatsioon on kombinatsioon soovidest ja pingutustest, mis ajendavad inimesi eesmärgi saavutamise nimel mingil kindlal viisil käituma. Enesemääratlemise teooria järgi saab motivatsiooni jagada kaheks tüübiks: sisemiseks ja väliseks. Sisemine motivatsioon lähtub inimesest endast — ta on motiveeritud midagi tegema, sest selline tegevus pakub talle huvi, naudingut ja sisemist rahuldust. Välise motivatsiooni puhul tulenevad aga eesmärgi saavutamist mõjutavad tegurid (nt raha, hinne, kiitus, aga ka hirm ja üldine sotsiaalne keskkond) indiviidist väljastpoolt, ning sageli väliste jõududega motiveeritud tegevus võib indiviidis tekitada pahameelt, ent ta mõistab ja aktsepteerib tegevuse väärtuslikkust ning kasu (Gardner 1985; Ryan, Deci 2000). Motivatsioonil on seega oluline osa ka keeleõppes ning seda kujundavad mitu tegurit, sh hoiakud (Cherciov 2013). Hoiak on aga üldjuhul stereotüüpide, uskumuste ja eelsoodumuste kogum teatud viisil käituda (Gardner 1985). Keelehoiakut võib määratleda kui konstruktsiooni, mille aluseks on inimese tunded enda keele või teise keele suhtes (Cherciov 2013: 716). Keelehoiakud võivad olla seotud vähemus- ja enamuskeelte, kakskeelsuse, keelte varieerumise, keelte kasutamise, murrete ja kõnestiilidega (Santello 2015).

Hoiakud ja suhtumine mõjutavad esmajoones õpilase õppe-tegevusega seotud valikuid. Teisalt mõjutavad hoiakud ka saavutusi. Suhtumine mõjutab inimeste käitumist, valmisolekut õppida ja seega ka õppimist (Weinburgh 2000; Getie 2020). Kinnitust on leidnud ka teine hoiakute, edu ja saavutuste vaheline seos: õppijate hoiakud mõjutavad teise keele omandamist, mis on omakorda mõjutatud eduelamusest ehk teisisõnu saavutused ja sellega kaasnev eduelamus mõjutavad hoiakuid. Positiivsete hoiakutega õppijad, kes kogevad edu, tugevdavad sellega oma positiivseid hoiakuid. Samamoodi võib eduelamuse puudumine tugevdada õppijate negatiivseid hoiakuid (Ellis 1997: 198–199).

Anita Wendeni määratluse järgi koosneb hoiak kolmest osi- sest: kognitiivsest, afektiivsest ja käitumuslikust. Kognitiivne komponent tähedab omaenda identiteedist lähtuvaid uskumusi ja arvamusi mingi kindla objekti kohta. Afektiivne komponent osutab tunnetele ja emotsioonidele mingi kindla objekti suhtes (nt meeldib / ei meeldi või pooldan / ei poolda). Käitumuslik komponent osutab inimese tegevustele või käitumiskavatsustele mingi kindla objekti suhtes (Wenden 1991, viidatud Getie 2020 järgi). Hoiakud kujunevad juba varases lapsepõlves ning on vanemate ja eakaaslaste hoiakute peegeldus, samuti on hoiakud dünaamilised ja sotsiopolitiilistele protsessidele avatud ning nendest mõjutatuna võivad ka ajas muutuda (Curd-Christiansen 2009). Mitme teguri koosmõjul võivad hoiakud olla kas negatiivsed või positiivsed. Nii negatiivsetel kui ka positiivsetel hoiakutel on tugev mõju keeleõppe edukusele: positiivsetest hoiakutest saavad teise keele õppijad kasu, negatiivsed hoiakud aga võivad motivatsiooni vähendada ning teise keele omandamine võib seetõttu ebaõnnestuda (Weinburgh 2000; Brown 2007: 173–174; Getie 2020). Keeleõpe on tihedalt seotud suhtumisega õpitavasse keelde: keele õppimine on kergem, kui õppija suhtub teise keelde positiivselt, aidates sellega kaasa keele omandamisele (Gardner, Lambert 1972: 1–10; Spolsky 1989: 49; Chambers 1999).

Üheks oluliseks keeleõpet mõjutavaks teguriks on õppija tulevikuplaanid: keeleõpe on seda tulemuslikum, mida tugevamini seda keelt seostatakse oma tulevikuplaanidega. Seda saab si- duda “tuleviku-mina” teoreetilise kontseptsiooniga, kus nähak-

se ennast selle keele kasutajana (Ushioda 2011, 2017). Peale tulevikuplaanide võib keeleõpet soodustada teadmine, et see suurendab õppija kultuurilist kapitali ja parandab sotsiaalset positsiooni (vt ka Peirce 1995; Klaas-Lang, Praakli 2015, 2018).

Kui keeleõppija motivatsioon on madal, kas siis on võimalik seda väliste mõjutajate abil tõsta? Vivian Cook ja David Singleton (2014: 180–182) väidavad, et õppija puhul, kellel on vähe huvi keeleõppe vastu ehk vähene sisemine motivatsioon, saab õpetaja tema motivatsiooni stimuleerida, aidates õpilasel püstitada lühiajalisi eesmärke ja õpitulemuste üle endaga aru pidada. Õpetaja saab kujundada välist motivatsiooni. Patsy M. Lightbown ja Nina Spada (2013: 88–89) väidavad aga vastupidist: väikese sisemise motivatsiooniga õppija stimuleerimine ainult välise surve (näiteks õpetaja) kaudu võib teise keele õppijas tekitada pigem protesti ning pahameelt.

Pikka aega peeti sisemist motivatsiooni keeleõppe puhul kõige tähtsamaks. Mõne uuringu tulemused aga näitasid, et halbades õpitingimustes on keeleõppe puhul olulisem väline motivatsioon. Seega võib öelda, et mõlemad motivatsioonitüübid on seotud eduka keeleõppega (samas: 87). Tavaliselt ei mõjuta keeleõppijat üks ja ainuke motivaator, vaid pigem kombinatsioon erinevatest stiimulitest, näiteks õpe nii akadeemilistel eesmärkidel kui ka eesmärgiga ühiskonda lõimuda (Getie 2020).

Lastevanemate keelehoiakute roll lapse keeleõppes

Vähemuskeeli rääkivad lastevanemad võivad sõltuvalt oma haridustasemest, religioonist, kultuurist, sotsiaalmajanduslikust staatusast, sünnikohast, sihtkeele oskusest ja soodustavast või pärssivast keskkonnast mõjutatuna suhtuda oma emakeelde erinevalt. Näiteks võivad vanematel olla positiivsed hoiakud oma emakeele suhtes muukeelses keskkonnas, samal ajal kui teised vanemad eelistaksid assimilatsiooni ja enamuskeele õpet, näiteks majandusliku kasu tõttu (Spolsky 1989: 26; Borland 2006; Curdt-Christiansen 2009). Kui ühiskonna või avalike institutsioonide liikmed suhtuvad mõnda keelde negatiivselt, on ebatõenäoline, et

seda keelt rääkivad lastevanemad tahavad seda oma lastele edasi anda (Canagarajah 2008; Ghimenton 2015: 117).

Vanematel on sageli ettekujutus, milliseid keeli peaks laps oskama, seega on hoiakud ja uskumused vanemate keelelise käitumise aluseks (De Houwer 1999). Vanemate hoiakud ei ole oluline tegur mitte ainult konkreetse keele suhtes, vaid ka kakskeelsuse suhtes üldse, sh oma lapse kakskeelsuse suhtes. Annick De Houwer näeb vanemate uskumuste ja tavade ning nende laste kakskeelsuse vahel seoseid. Vanemate uskumused selle kohta, kuidas lapsed keelt õpivad, ja nende suhtumine teatud keelevarianti, sh ka sotsiolekti, teatud keelelistesse variatsioonidesse ja teatud keeltesse, mõjutab seda, mis keelevarianti ja mis keeli vanemad kasutavad oma lastega suhtlemisel. Seega mõjutavad vanemate valikud seda, milliseid stiile, variante ja/või keeli lapsed omandavad, ja veelgi enam seda, kas nad üldse mingit teist keelt omandavad (samas). Vanemate positiivne suhtumine teise keelde toob kaasa selle, et nad kasutavad seda keelt oma lastega suheldes ning loovad ka toetava keskkonna, mis soodustab keele omandamist (Park 2013: 39).

Lapse teise keele ja ka teises keeles õppimise toetamisel on vanemate osaks just väärtustada õpitavat keelt ja innustada last. Vanemate enda teise keele oskus ei pruugi olla määrava tähtsusega. Kuulates, kuidas laps teises keeles räägib või loeb, võib lapsevanem olla pigem “julgestaja” kui “korrektori” rollis. Juhul kui lapsevanem ei saa kuuldust või loetust aru, aitab lapse rääkimis- ja lugemisharrastus ning vanemate huvi ja julgustus tal oma teise keele oskust edasi arendada. Kui ka vanemad ei oska anda keeleabi, on nende toetav ja julgustav suhtumine vajalik (Baker 2005: 51–54; Asgari, Mustapha 2011; Punar Özçelik, Karatepe 2019). Abivalmis ja toetavad vanemad saavad pakkuda oma lastele mitmekülgseid võimalusi teise keele õppeks (Xu 1999; Asgari, Mustapha 2011).

Ka gümnaasiumiastme õpilaste puhul on vanemate hoiakud aine või keele suhtes olulisel kohal. Teise keele õppimist mõjutab nii õppija sisemine motivatsioon kui ka vanemate suhtumine keelde. Õppija hoiakud teise keele õppimise suhtes kujunevad muu hulgas välja kodus. Seetõttu on oluline silmas pidada, kas

üldse ja kui tähtsaks lapsevanem peab õpitavat keelt. Kui vanema suhtumine sellesse keelde on positiivne, siis on ka lapse hoiak selle keele suhtes pigem positiivne. Lapse hoiakute kujunemisel on vanematel seega väga tähtis osa, kuid mõju võivad avaldada ka teised pereliikmed, eakaaslased, õpetajad, mainekujundajad, meediakanalid jms (Andersson 1967: 12; Smith 1971; Getie 2020).

Vanemad õed-vennad võivad lapse keelelisele arengule soodsalt mõjuda — noorem laps võib matkida vanema õe või venna keelekasutust ja seeläbi uut keelt õppida. Näiteks nooremad lapsed kuulevad, kuidas nende vanem õde-vend sihtkeelt kasutab, ning seejärel proovivad nad uusi sõnu korrata (Bridges, Hoff 2014).

Seega on vanemate ja teiste pereliikmete positiivne keelehoiak ja toetav suhtumine laste võõrkeeleõppesse, aga ka teise keele õppesse asukohamaal väga vajalik. Vanemate eeskuju ja toetavad hoiakud õpitava keele vajalikkuse suhtes ning laste keeleõpe on seega üsna otseselt seotud.

Ühiskonna ja kooli mõju keeleõppele

Kool peab aitama kujundada õpilastel positiivset suhtumist õpitavasse keelde, sest just suhtumine keelde kas toetab või pärsib keele omandamist (Getie 2020). Keele edukas õppimine koolis sõltub aga peale tegevuse klassiruumis ka keele väärtustamisest, ühiskonnas kujunenud hoiakutest ning keele kasutamise võimalustest väljaspool klassiruumi. Motivatsioon suhelda mingis keeles tuleb lapse seest, kuid ühiskonnas kujunenud suhtlusnormid ja -võimalused, aga ka seadusruum loovad suhtluseks raamtingimused. Keeleõpe on sujuvam, kui keele kasutamist julgustatakse ja kui õppija soovib seda keelt kasutada (Krogh 1990: 102, viidatud Getie 2020 järgi).

Robert C. Gardner (1985) tõestas, et õppijad, kes suhtuvad sihtkeele kõnelejatesse, sihtkeele kultuuri ja sihtkeelde positiivselt, olid negatiivse hoiakuga õppijatest keeleõppes edukamad. Kuna keel on kultuuri lahutamatu osa, sõltub teise keele õpe ka

õppijate valmisolekust sihtkeele kultuuriga samastuda või siis vähemalt sellest huvituda. Siinjuures on oluline suhtumine nii keelde kui ka kultuuriloosse ja kultuurilistesse muutustesse (Gardner 1985: 45–46; Kramsch 1995). Ka ametlikel keelepoliitilistel otsustel võib olla keeleõppes oluline osa: poliitiline võim võib teatud keelekontaktide tekkimise tõenäosust suurendada või vähendada, luues seeläbi võimalusi ja vajadusi koolis õpitavat keelt igapäevaelus kasutada (Van Parijs 2011: 11; Rozenvalde, Klaas-Lang 2022).

Bernard Spolsky (1989) järgi mõjutab sotsiaalne kontekst keeleõpet kahel viisil. Esiteks on ühiskonnal väga oluline osa õppijate hoiakute kujunemisel sihtkeele, selle kõnelejate ja keeleõppe suhtes, ning kujunenud keelehoiakud ja arusaamad mõjutavad omakorda õpimotivatsiooni. Kogukondades, kus õppija sihtkeelde suhtutakse ükskõikselt või isegi vaenulikult, on ühiskondlikel ja kultuurilistel hoiakutel märkimisväärne mõju ka õppijate hoiakutele ja motivatsioonile (Wilkins 1974; Spolsky 1989: 26). Teiseks määrab sotsiaalne kontekst keeleõppe erinevad võimalused (formaalne *vs.* informaalne). Formaalne keeleõpe toimub haridusasutustes, informaalne suhtlemisel sihtkeele kõnelejatega. Kokkupuutel sihtkeele kõnelejatega ja saavutatud keeleoskusel on tugev seos. Mida rohkem saavad õppijad sihtkeele kõnelejatega suhelda, seda parem on õppijate sihtkeele oskus (Spolsky 1989: 166). Lily Wong Fillmore toob välja, et keele õppimise edukus sõltub motiveeritud õppijatest, kes mõistavad sihtkeele vajadust, sihtkeele kõnelejatest, kes toetavad teise keele õppijaid, ja tihedatest kontaktidest sihtkeele õppijate ja kõnelejate vahel (1991: 58–59). Üheks informaalse keeleõppe variandiks võib pidada kogukondlikku keeleõpet, mille keskmes on mitmesugused keele- ja kultuurikümblustegevused ning sotsiaalne praktika ka sellisel moel, et õppija tugiisikud, kelleks on ümbritsev kogukond, seda ise nii ei pruugi mõtestadagi. Kogukondlik keeleõpe pakub keelepraktikat eri olukordades ning peale selle aitab kaasa võrgustumisele, s.t uute kontaktide loomisele. Sellist informaalset meetodit peetakse üheks kõige tõhusamaks keeleõppe võimaluseks (Tomasello 2003; Clark jt 2011: 2–3; Klaas-Lang 2022: 234–237).

Vastupidi mitteformaalsele keeleõppele pakub kool formaalset keeleõpet, kus õppijate hoiakuid mõjutavad üldine õpiõhkkond, õpilase-õpilase ja õpilase-õpetaja suhtlusvõimalused ja -olukorrad, õpetaja tegevus ja õppijate arusaamad õpetaja tegevusest (Conteh-Morgan 2002: 193).

Madeline E. Ehrmani (1996) sõnul võivad õppimisega seotud ebameeldivad tunded, nagu ärevus, ebakindlus ja viha, õpilase hoiakuid negatiivselt mõjutada. Seetõttu on oluline õppijat toetav keskkond, sobivate õppematerjalide ja -tegevuste kasutamine, et sihtkeele õppimine tekitaks rohkem positiivseid tundeid (Ehrman 1996; Getie 2020). Seega aitab keeleõpe koos õpetajaga turvalises ja sõbralikus õhkkonnas vabastada õppijat keeleõppega seotud hirmudest ja stressist, seejuures pakkudes tavakasutusele võimalikult lähedast keelesisendit ja ergutades sihtkeeles suhtlema (Klaas 1992; Kitsnik 2019: 52).

Samas on leitud, et negatiivsed emotsioonid on rohkem seotud õppeainetega, mis on kohustuslikud (Gavriilidou, Psaltou-Joycey 2009). William Littlewood (2001) väidab, et riigis, kus sihtkeele õpe on kohustuslik, on leitud seos õppijate hoiakute, õppijate keelepraktiseerimise võimaluste ja õpetajate autoriteedi vahel. Tavaliselt juhib õppetööd õpetaja ja õpilased ei saa ise otsustada, milliseid ülesandeid teha või mitte. Selline “vabaduse puudumine” võib õppijate motivatsiooni vähendada. Õppijad, kes tunnevad end klassiruumis vabalt ja kellele õpetaja meeldib, võivad õpetajat näha kui teadmiste allikat ja võtavad õpetaja pakutud teadmised pigem meelsasti vastu. Pealegi muudab sündimatu õhkkond õppijad enesekindlamaks ja tõstab nende õpimotivatsiooni, parandades seeläbi keele omandamist (Krashen 2013).

Õpetaja mõju õppijate hoiakutele võib olla kas positiivne või negatiivne, sõltudes õpetaja ainealastest teadmistest, suhtumisest ainesse ja õppijatesse (Getie 2020). Head tunded ja positiivne suhtumine õpetajasse ja klassikaaslastesse, huvitavad ja jõukohased õppematerjalid võivad aidata kaasa positiivse hoiaku kujunemisele teise keele õppesse. Õpetaja suhtumine õppijatesse on seotud nende eduga. Õppijatel, kellel on hea suhe oma õpetajaga, võib kujuneda positiivsem keelehoiak kui neil, kellel selline suhe puudub (Spolsky 1989: 3). Peale õpetajate hoiakute mõjutavad

õppimisel keele omandamist ka õppemeetodid ja -ülesanded, tundide arv, keeleõppele kuluv aeg, klassiruumi tingimused ja õpilaste arv klassis (Wilkins 1974; Littlewood 2001; Krashen 2013; Kitsnik 2019). Rohkem huvi pakuvad ja motiveerivad aktiivõppemeetodid ja situatsioonid päriselust, aga ka huumor, spontaansed tegevused, vaheldusrikkus ja mängulisus (Hadfield 2010; Kitsnik 2019).

MEETOD JA VALIM

Uurimistöös kasutati andmete kogumiseks nii kvalitatiivseid kui ka kvantitatiivseid meetodeid. Kvantitatiivse uurimismeetodina kasutati lastevanematelt andmete kogumise viisina veebipõhiseid eesti- ja venekeelseid küsimustikke, kvalitatiivse uurimismeetodina aga poolstruktureeritud intervjuusid, kus koolidirektorid ja haridusspetsialistid vastasid ühesugustele küsimustele oma sõnadega. Kõik intervjuud toimusid eesti keeles. Intervjuud salvestati ja transkribeeriti Tallinna Tehnikaülikooli küberneetika instituudi foneetika- ja kõnetehnoloogia laboris väljatöötatud veebipõhise tekstituvastuse programmi abil nii, et tekkis sõnasõnaline kirjalik protokoll.

Kuna eesmärgiks oli välja selgitada nii koolidirektore, ametnike kui ka lapsevanemate hoiakud ja suhtumine eestikeelsesse haridusse, moodustati valim seda eesmärki silmas pidades. Sel moel koostatud valimi eelis on see, et uurija saab oma uuringu eesmärgi järgi ise valimi liikmed valida (Õunapuu 2014).

Lastevanematest küsitleti kahe põhikooli — eesti õppekeele (EPK) ja vene õppekeele (VPK) kooli vanemaid, seega olid loodud eeldused tasakaalustatud tulemuste saamiseks.

Küsimustikud olid koostatud Google'i vormides. Eesti õppekeele kooli küsimustik oli koostatud kahes eksemplaris: üks küsimustik oli mõeldud eesti emakeelega lastevanematele ja teine vene emakeelega lastevanematele. Mõlemad küsimustikud olid eestikeelsed. Vene õppekeele kooli lastevanemate jaoks oli küsimustik koostatud vene keeles. Kõik küsimustikud koosnesid kolmest osast, millega koguti andmeid lastevanemate tausta ja

nende enda keeleoskuse kohta, uuriti nende ootusi võimalikule eestikeelsele haridusele ülemineku kohta³ ja hoiakuid eestikeelse hariduse suhtes. Kokku oli 18–22 suletud ja 1–2 avatud küsimust, küsimuste arv kõikus sõltuvalt koolist ja lapsevanema emakeelest ning soovi korral võis küsimustiku lõppu jätta oma kommentaari. Kokku vastas 91 lapsevanemat, neist eestikeelsest põhikoolist 39 (eesti emakeelega 27 ja vene emakeelega 12 vanemat) ning venekeelsest põhikoolist 52.

Lisaks tehti kümme veebipõhist individuaalintervjuud: kuus Ida-Virumaa koolidirektoritega (neli põhikooli ja kaks gümnaasiumit) ning neli intervjuud piirkonna haridusametnikega, kõige lühem intervjuu kestis 15 minutit ja kõige pikem 50 minutit. Intervjuude küsimuste arv võis varieeruda, sest tegemist oli poolstruktureeritud intervjuudega ning kui tekkis vajadus midagi juurde küsida või hoopis mõni küsimus ära jätta, siis võis see põhjustada intervjuude ajalise kestuse erinevuse. Direktorid ja ametnikud esinevad uuringus anonüümselt ja kodeeritult. Intervjuude analüüsimisel rakendati sisuanalüüsi meetodit (Hirsijärvi jt 2010; Õunapuu 2014).

TULEMUSED

Veebiküsitluse ja intervjuude käigus kogutud andmete analüüsi tulemused esitame alapeatükkide kaupa. Esimeses osas leiduvad lastevanemate, koolidirektorite ja ametnike arvamused eesti keele oskuse, eesti keele väärtustamise ja senise õppe kohta. Teises osas on esitatud lastevanemate, koolidirektorite ning küsitletud ametnike hoiakud, ootused ja valmisolek üleminekuks täielikult eestikeelsele õppele, aga ka eesti ja vene kodukeelega õpilaste koos või eraldi õpetamise suhtes.

³Uuringu korraldamise ajal 2022. aasta kevadel ei olnud veel tehtud otsust, mis sätestaks üldhariduskoolide eestikeelsele õppele ülemineku.

Eesti keele oskus, väärtustamine ja õpe

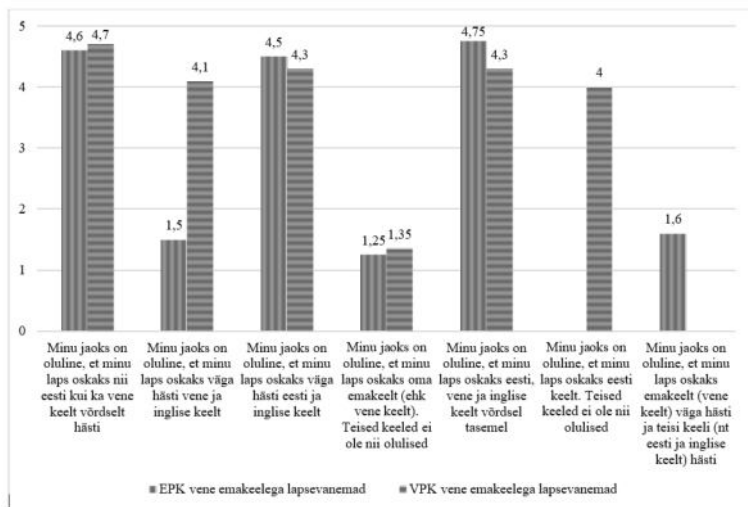
Eesti keele oskus, väärtustamine ja õpe: lastevanemad

Küsitluse käigus koguti lastevanematelt teavet nende enda eesti keele oskuse kohta. Vene õppekeelega kooli lastevanemad on kõik vene emakeelega ning enesehinnanguliselt 21% vastanutest ei valda eesti keelt. Eesti õppekeelega kooli vene emakeelega vanematest valdavad kõik eesti keelt. Eesti õppekeelega kooli eesti emakeelega vanematest valdab 18,5% ainult eesti keelt, ülejäänud oskavad nii eesti kui ka vene keelt.

Ankeetküsitluses uuriti mõlema kooli vene emakeelega õpilaste vanematelt, millise keele oskus on nende arvates tähtsam, kas eesti, vene või inglise. Vanemad pidid nõustuma või mitte nõustuma kuue väitega viiepalliskaala järgi, kus 1 tähistas täielikku mittenõustumist ja 5 täielikku nõustumist. Viis väidet olid mõlemal rühmal ühesugused ja üks erines sõltuvalt sellest, kas laps õppis eesti või vene õppekeelega koolis. Väited ja nõustumismäärad on esitatud joonisel 1.

Joonisel 1 on näha, et vene ja eesti keele ning vene, eesti ja inglise keele võrdselt hea oskuse väärtustamine on ülekaalus mõlema rühma vanemate seas, kuid eesti õppekeelega kooli lastevanemad väärtustavad mitmekeelsust veidi rohkem. Ainuüksi vene keele (emakeele) oskust ei peeta oluliseks. Kummagi rühma vanemad ei nõustunud väitega “minu jaoks on oluline, et minu laps oskaks oma emakeelt (ehk vene keelt). Teised keeled ei ole nii olulised”, valides vastuseks kas “üldse ei nõustu” või “ei nõustu” variandi.

Suur erinevus on aga kuuenda väite puhul (“minu jaoks on oluline, et minu laps oskaks väga hästi vene ja inglise keelt”). Eesti õppekeelega kooli vene emakeelega õpilaste lastevanemad ei nõustunud sellega, et oluline on vaid vene ja inglise keele oskus, küll aga nõustus sellega enamik vene õppekeelega kooli vanematest. Selline tulemus osutab, et lapsele eesti õppekeelega kooli valinud vanemad mõistavad eesti keele tähtsust ühiskonnas, samal ajal kui lapsele vene õppekeelega kooli valinud vanematele on vene ja inglise keele oskus tähtsam kui eesti keele oskus.

Joonis 1. Vene õppekeelega kooli vene emakeelega ja eesti õppekeelega kooli vene emakeelega lastevanemate arvamused keelte tähtsuse kohta ($N = 64$).

Samas, kui vene õppekeelega kooli vanematelt küsida eraldi eesti keele väärtustamise kohta, siis enamik vanemaid nõustus, et eesti keele oskus on oluline. Tulemustest selgub, et vanemad mõistavad eesti keele tähtsust, kuid eelistavad, et venekeelse taustaga lapsed oskaksid peale eesti keele ka vene ja inglise keelt. Vanematepoolne keelte tähtsustamine võib aga mõjutada laste keeleõppe motivatsiooni ja seeläbi ka keeleõpet (Spolsky 1989: 149; Getie 2020).

Kuidas aga vene kodukeelega vanemad hindavad oma lapse eesti keele oskust? 66,6% eesti õppekeelega kooli ja 37,7% vene õppekeelega kooli lastevanemate arvates oskavad nende lapsed eesti keelt hästi (hindele 4 või 5). 62,3% vene õppekeelega kooli õpilaste lastevanematest väidavad, et nende lapse eesti keele oskus on hindele “3 — rahuldav” või madalam, samal ajal kui eesti õppekeelega kooli lastevanematest väidab sama vaid 33,3%. Vanemad leiavad, et õpilaste kasina eesti keele oskuse põhjus peitub

lasteaias, kus laps ei saanud piisavalt head ettevalmistust ja lapsel ei olnud ka kokkupuudet eesti keelt kõnelevate inimestega. Mõned vanemad tõid välja, et kooli panus eesti keele õpetamisse ei ole olnud piisav (eesti keele osakaal ainetundides on liiga väike, õpetajad ei suuda lapsi motiveerida ega tekitada lastes huvi eesti keele õppimise vastu). Samuti rõhutati, et koolis kasutatav eesti keele õpetamise metoodika ja õpetajate pädevus ei sobi õpetamaks vene emakeelega lapsi.

Mõned õpetajad üldse ei kasuta eesti keelt tundides. Näiteks matemaatika peab olema eesti keeles, faktiliselt toimub see vene keeles. Puudub süsteemsus, teadmisi antakse kaootiliselt. Pähe õpitud sõnu ei kasutata kõnes. Õppeainete vahel on vähene sidusus sõnavara kinnistamiseks. Õpetajate nõrk ettevalmistus. (VPK õpilase lapsevanem.)

Kooli eesti keele õpetaja on madala kvalifikatsiooni ja võimekusega, et lapsi keeleõppeks motiveerida. (VPK õpilase lapsevanem.)

Õpetamise süsteem ei sobi vene emakeelega laste õpetamiseks. (VPK õpilase lapsevanem.)

Märkimisväärne on siinjuures, et venekeelse põhikooli lastevanemad süüdistavad kooli, et nende laste eesti keele oskuse tase on madal (ainult umbes kolmandik nendest hindab oma laste eesti keele oskust vähemalt heaks), samas ei ole mõne vanema arvates eesti keele oskus tähtis.

Eesti keele oskus, väärtustamine ja õpe: koolidirektorid ja ametnikud

Ei direktorid ega ametnikud ei seadnud intervjuudes eesti keele oskuse väärtuslikkust kahtluse alla. Küll aga toodi välja kooli õppekeelest sõltuv eesti keele oskuse erinev tase. Eesti õppekeelega põhikoolide direktorid leiavad, et vene emakeelega õpilaste eesti keele oskus on hea, kohati väga hea. Teistsugune on olukord vene õppekeelega põhikoolides, mida kinnitavad ka koolidirektorid.

Haridusametnikud põhjendavad vene emakeelega õpilaste kehva eesti keele oskust asjaoluga, et piirkonna põhikoolide juhtkonnad ei tee piisavalt head tööd ning eesti keele õpetamise meetodika ei võimalda õpilastel keelt selgeks saada. Ametnikud toovad välja asjaolu, et eestikeelsed ainetunnid, sh eesti keele tunnid, toimuvad tegelikult sageli vene keeles. Samuti soovivad ametnikud suurendada järelevalvet koolides, sest vormiliselt on eesti keele õppega kõikides koolides väga hästi ning õpe toimub põhikooli ja gümnaasiumi seaduse ning ainekavade järgi. “Paberil on kõik hästi”, aga tegelikkus on hoopis teine. Juhitakse tähelepanu ka sellele, et kooli pidaja (omavalitsus) ei ole aastakümneid kehva tööd teinud koolijuhte välja vahetanud.

Probleemi põhjus on nende põhikoolide (mille nad lõpetavad) direktorite väärtused ja võimekus. Et selles mõttes, kui põhikool laseb lõpetada oma õpilastel põhikooli ja ta teab või ta ei saa arugi, et õpilase eesti keele oskus ei vasta B1-le kaugeltki mitte, ja siis ta kirjutab selle lõputunnistuse siiski välja, et see on nagu “poolkuri-tegulik” ja see on koolijuhtide teha. [---] Me ju tegelikult näeme, need õpilased, kes on tulnud vene põhikoolist, räägivad avatult, kuidas nende eesti keele õpe on toimunud — kohati on see lihtsalt traagiline, et kui eesti keelt õpitakse vene keeles. Nii et, see on kooli juhtimise küsimus ja kooli pidaja küsimus (et kooli pidaja laseb sellisel asjal juhtuda). (Eestikeelse kooli direktor 1.)

Ma ütlen, et tegelikult ma tean, et paberil on kõik hästi, ja mitmed koolijuhid ütlevad, et kõik on hästi, et ma ei tea, kas see õige sõna on kontroll, aga mingisugune järelevalve ikkagi peaks olema, et mis seal koolides toimub. See, kui koolijuht ütleb, et neil toimub õppetöö eesti keeles ja lastele õpetatakse eesti keeles, aga seal lõpetavad lapsed, kes absoluutselt eesti keelt ei oska, siis see on ju ilmselge, et kuskil on mingi probleem. (Ametnik 3.)

Siiski võib täheldada, et paljud vene õppekeelega põhikoolide direktorid püüavad luua oma koolis tingimusi, et õpilaste eesti keele oskus paraneks: võetakse kasutusele keelekümblusprogramm ja lisatakse eestikeelset aineõpet.

Tulevikku vaadates on Ida-Virumaa omavalitsused koos koolidega otsustanud, et alates 2023/2024. õppeaastast jääb piirkonda ainult üks täielikult venekeelne erakool ning kõikides piirkonna

põhikoolides hakatakse rakendama kas varajast või hilist keelekümblust.⁴ Eesmärk on, et põhikoolilõpetajate eesti keele oskus oleks sellisel tasemel, mis ei takistaks neil mis tahes koolis edasi õppida.

Meie peamine põhimõte või eesmärk on, et kui meie 9. klassi õpilased meie koolist lahkuvad, siis haridusmaastikul oleks neil võimalikult suured valikud ja takistuseks ei oleks eesti keele oskus. [...] Ja me liigume selle poole, et ideaalis lõpetamisel me näeksime C1 taset, või kui saaks kõva B2 taseme, siis see oleks ka väga hea. (Venekeelse kooli direktor 4.)

Hoiakud eestikeelse hariduse suhtes. Millal alustada? Koos või eraldi?

Hoiakud eestikeelse hariduse suhtes: lastevanemad

Ankeetküsimustikus uuriti lastevanemate käest nende arvamust eestikeelse õppe alustamise aja ning eesti ja vene emakeelega õpilaste koosõppimise kohta (vt joonis 2). Lastevanematele esitati järgmised tulevikku vaatavad väited, millega nad pidid nõustuma või mitte nõustuma:

1) “koolides on peamiselt eestikeelne õpe, millega alustatakse võimalikult varakult”;

2) “koolides aktsepteeritakse kõikide õpilaste kultuurilist eripära”;

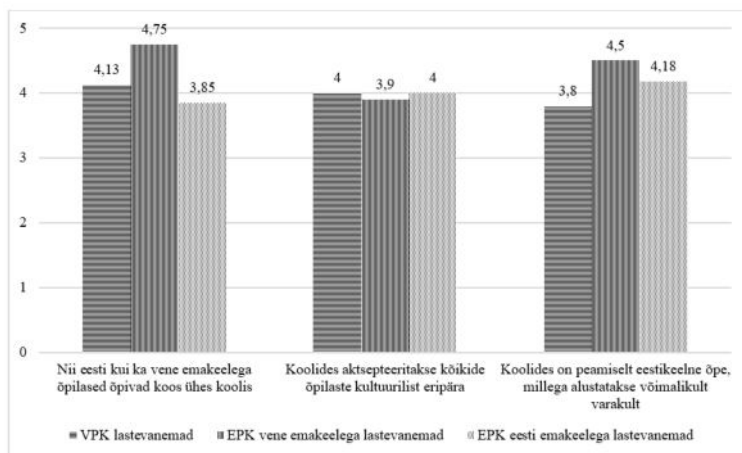
3) “nii eesti kui ka vene emakeelega õpilased õpivad koos ühes koolis”.

⁴Põhikooli varajane keelekümblusmudel tähendab, et õpe algab 1. klassis täielikult eesti keeles. Vene keele kui emakeele õppega alustatakse üldjuhul teisest klassist, vene keele osatähtsus õppekeelena suureneb järk-järgult kuni 40%-ni õppekava mahust. 1.–9. klassi jooksul moodustab eestikeelne õpe vähemalt 60%. Põhikooli lõpetaja õppekeeleks loetakse eesti keelt. Hiline keelekümblus algab üldjuhul 6. klassist. Programmi vältel, s.t 6.–9. klassis, moodustavad eesti keel ja eesti keeles õpitavad ained vähemalt 60% õppekava mahust. Vt opekava.ee/mis-on-keelekumblus.

Vanemate valikud paigutusid Likerti skaalale (1–5),⁵ kus 1 tähistas täielikku mittenõustumist ja 5 täielikku nõustumist. Kõige tugevamini toetasid koosõppimist eesti õppekeelega kooli vene kodukeelega lastevanemad. See on ka mõistetav, sest nad on juba teinud valiku, pannes lapse eestikeelsesse kooli. Eestikeelsed lastevanemad toetasid teistega võrreldes mõnevõrra vähem koos õppimise põhimõtet (keskmine hinne 3,85), vene õppekeelega kooli vene kodukeelega lastevanemad toetasid koosõppimist rohkem (4,13), samas vene õppekeelega kooli vanemate poolehoid eestikeelse õppe alustamisele võimalikult varakult oli madalaim (3,8). Siiski saab öelda, et kõigi kolme rühma lastevanemad on pigem nõus sellega, et eesti ja vene emakeelega õpilased õpiksid koos peamiselt eesti keeles, aktsepteerides teiste kultuurilist eripära (vt joonis 2). Siinkohal võis olla vanematel tõlgendamisruumi seoses sõnaga “peamiselt” — ühtede jaoks võis see tähendada peaaegu ainult eestikeelset õpet, teiste jaoks aga 60/40 süsteemi.

Vanematelt uuriti ka nende suhtumist võimalikku üleminekusse eestikeelsele õppele; tulemused on esitatud joonisel 3. Üle 70% lastevanematest nõustub, et üle tuleks minna eestikeelsele õppele. Kõige rohkem pooldavad üleminekut eestikeelsele õppele eesti õppekeelega kooli lastevanemad (77,7%). Enamik (71,8%) vene õppekeelega kooli lastevanematest pooldab üleminekut eestikeelsele õppele, aga neist umbes kaks kolmandikku (63%) vaid juhul, kui üleminek toimuks järk-järgult. 24,5% vene õppekeelega koolide lastevanematest ei poolda üleminekut eestikeelsele õppele, põhjendades seda sellega, et igal inimesel on õigus oma emakeeles õppida. Seega on uuringu põhjal alust väita, et nii eesti kui ka vene kodukeelega vanemad enamjaolt pooldavad üleminekut eestikeelsele õppele. Küll aga eelistavad vene põhikoolis õppivate laste vanemad aeglasemat üleminekut ja ligi veerand neist ei poolda üleminekut üldse. Ka eesti emakeelega lastevanemate hulgas on neid, kes ei poolda üleminekut

⁵Suhtumisi ja arvamusi uuriva küsimustiku skaala, mis määrab ära teatud väitega nõustumise astme (nt täiesti nõus, pigem nõus, ei ole nõus).

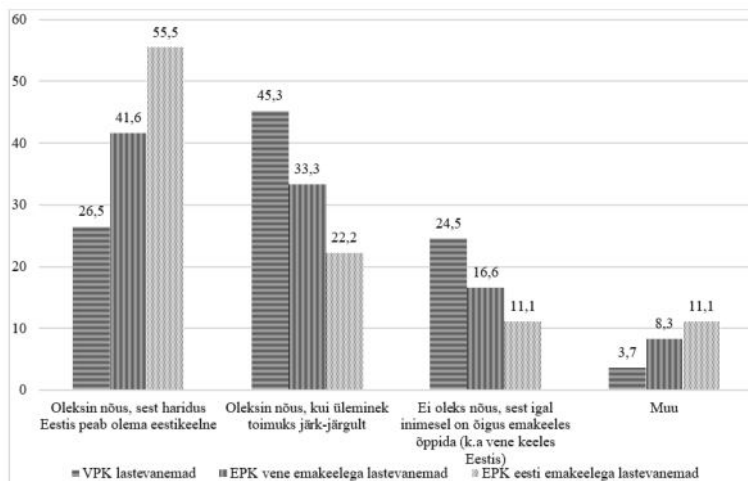
Joonis 2. Vene õppekeele kooli ja eesti õppekeele kooli lastevanemate nõustumine varajase eestikeelse ja kodukeelsest sõltumatu ühise õppega ($N = 91$).

eestikeelsele haridusele (11,1%), ning niisama palju märkis vastusevariandiks “muu”, mis osutab kindla seisukoha puudumisele. Eesti emakeelega lastevanemate hirmud seoses üleminekuga on seotud nende laste õppekvaliteedi langusega — kardetakse, et õppetöö muutub ja õpetajad hakkavad pöörama rohkem tähelepanu muukeelsetele lastele, jättes emakeelsed õppijad tagaplaanile. Toodi välja ka kartus, et ühtne haridussüsteem võib tähendada hoopis vene keeles õppimist ning eesti emakeelega laps ei pruugi Ida-Virumaal enam korralikku eestikeelset haridust saada.

Juba praegu kannatavad eesti emakeelega lapsed. Kauges tulevikus ja järk-järgult peab see üleminek tulema, kuid kannatada ei tohi eesti emakeelega lapsed. Ei saa minna kõik üle ühtsele koolile, kui juba on suured vajakajäämised, kuna teise emakeelega laste oskus eesti keeles pole piisav, et aru saada, ja kulub kordades rohkem aega õpetamisele. Idee on super, kuid üleminek kindlasti väga-väga pikk protsess. (EPK eesti emakeelega lapsevanem.)

See tähendab, et tegelikult hakkavad kõik vene keeles rääkima, sest nad lihtsalt on nii domineerivad võrreldes eesti lastega. Neid

on rohkem ja nad räägivad omavahel vene keeles ja seda ei saa ka neile keelata. Siin ei ole head lahendust, aga see lihtsalt tapab eestikeelse hariduse ja tulemuseks on see, et enam ei saa eesti laps Ida-Virumaal korralikku eestikeelset haridust. (EPK eesti emakeele-lapsevanem.)

Joonis 3. Põhikoolide lastevanemate ($N = 91$) suhtumine võimalikkude üleminekusse eestikeelsele õppele.

Avatud küsimusega uuriti vanematelt, kuidas võiks eestikeelne õpe lõimumisele kaasa aidata. Vastustest selgus, et juba ainuüksi koosõppimine, koosviibimine, sportimine ja huvitegevusest osavõtt lähendaks lapsi. Küll aga toodi välja, et oluline oleks ka väljaspool kooli eesti keelt kasutada, mis on aga Ida-Virumaa keelekeskkonnas keeruline. Vene emakeelega lastevanemate vastused jagunesid kahte rühma: enamik leidis, et eestikeelne haridus võiks lõimumisele kaasa aidata ($N = 36$), andes lastele hea eesti keele oskuse ja võrdsed võimalused tulevikus, teised aga väitsid vastupidist, et see toob kaasa pigem venelaste assimilatsiooni ($N = 8$).

Ainult koolis eesti keeles õppimine ei aita kaasa integratsioonile. Muukeelsete laste vanemad peaksid leidma ka väljaspool kooli

lapsele eestikeelseid ringe, suhtlema eesti keeles. Hetkel on nii, et kui muukeelne laps lõpetab koolipäeva, siis ta pigem ei räägi eesti keeles. (EPK eesti emakeelega lapsevanem.)

Oleks väga tore, kui kõik lasteaiad ja koolid oleksid kohe algusest peale eestikeelsed, siis lastel poleks raskusi eesti keeles rääkida ning tulevikus puuduksid takistused keelebarjääri näol. (VPK vene emakeelega lapsevanem.)

Eestis on vajalik vaid eesti keel, ilma eesti keeleta pole siin mõtet passida. (VPK vene emakeelega lapsevanem.)

Integratsiooni ei toimuks, toimuks vaid täielik assimilatsioon. (VPK vene emakeelega lapsevanem.)

Üheks vene emakeelega vanemate keelehoiakute näitajaks on nende enda esitatud põhjused, miks valitakse oma lastele vene või eesti õppekeelega kool. Vene emakeelega vanemad põhjendasid oma koolivalikut (tabelid 1 ja 2). Näeme, et eesti õppekeelega kool valitakse põhiliselt just eesti õppekeele ja keelekeskkonna pärast ning vähem oluline on eestikeelsete sõprade olemasolu ja kooli asukoht. Vene õppekeelega põhikooli puhul on valikus oluline põhjus kooli asukoht ning lapse ja lapsevanema keeleline turvalisus: laps tunneks end emakeeles mugavamalt ning lapsevanem saaks teda ka kodus õppimisel aidata. Siit on näha, et lapse eesti keele oskuse arendamise esmatähtsaks seadnud lastevanemad valivad eestikeelse kooli, samas kui lapse hakkamasaamise pärast rohkem mures olevad lastevanemad valivad emakeelse kooli. Siit järeldub, et eestikeelse õppe korralduses on vaja luua turvalisuse mehhanismid lastevanematele, et kaotada mure lapse ja enda hakkamasaamise pärast mittemakeelses keskkonnas.

Eestikeelsele haridusele üleminek: koolidirektorite ja ametnike hoiakud

Direktorite hoiakutes eestikeelsele haridusele ülemineku suhtes põhimõttelisi erinevusi ei olnud — ükski direktor ei pooldanud praeguse venekeelse üldhariduse jätkamist. Erinevused direktorite hoiakutes tulid siiski nähtavale järgmistes küsimustes: kuidas ja millise tempoga peaks üleminek toimuma? kas lapsed hakkavad

Tabel 1

VENE EMAKEELEGA LASTEVANEMATE ($N = 12$)
EESTIKEELSE PÕHIKOOLI VALIKU PÕHJUSED

Vastanute %, kes valisid vastusevariandiks “nõustun täielikult” ja
“pigem nõustun”

	%	N
Minu jaoks oli oluline, et minu muukeelne laps õpiks eesti keele selgeks loomulikus keelekeskkonnas	100	12
Minu jaoks oli tähtis, et laps saaks täielikult eesti keeles õppida	91,6	11
Minu jaoks oli tähtis, et minu laps leiaks eesti keelt kõnelevaid sõpru	66,6	8
Minu jaoks oli määrava tähtsusega kooli asukoht	66,6	8

Tabel 2

LASTEVANEMATE ($N = 52$) VENEKEELSE PÕHIKOOLI
VALIKU PÕHJUSED

Vastanute %, kes valisid vastusevariandiks “nõustun täielikult” ja
“pigem nõustun”

	%	N
Minu jaoks oli tähtis, et laps tunneks ennast mugavalt venekeelses koolikeskkonnas (sh suhtlemine õpetajatega, juhtkonnaga vms)	86,5	45
Minu jaoks oli määrava tähtsusega kooli asukoht	76,9	40
Minu jaoks oli tähtis, et saaksin oma lapse õppimist kodus toetada (sh aidata koduseid töid teha)	67,3	35
Minu jaoks oli tähtis, et mina tunneks ennast mugavalt venekeelses koolikeskkonnas (sh suheldes õpetajatega, juhtkonnaga)	55,7	29
Minu jaoks oli tähtis, et laps saaks emakeeles (vene keeles) õppida	46,1	24

kohe eesti keeles õppima? kas koolis ja lasteaias kasutada keelekümblust? Direktorid tõid oma vastustes välja ka kiiret üleminekut pidurdavad probleemid, mis võivad olla ka põhjuseks, miks nende hoiakud siiski mõnevõrra erinevad. Eelkõige nimetati eesti keelt C1-tasemel oskavate õpetajate puudust. Järgmist näidet analüüsides võib täheldada, et hoolimata üleminekut põhimõtteliselt toetavast seisukohast toob direktor välja olulisi takistavaid tegureid, mis tema arvates ei luba seda üleminekut ellu viia, vähemalt mitte lähitulevikus.

Praegusel hetkel on haridusmaastikul väga tähtis teema — õpetajate kvalifikatsioon. Kui mul augustis ei ole õpetajaid, siis mida ma teen? Kas ma võtan õpetaja, kes on kvalifikatsiooniga ilma eesti keele oskusega, või eesti keele oskusega inimese, kes ei ole õpetaja? Kui öeldakse, et peab olema eestikeelne haridus, siis tulevad õpetajad, kes ei oska õpetada. (Venekeelse kooli direktor 2.)

Intervjueeritud ametnikud pooldavad eestikeelset õpet ja üleminekut eestikeelsele õppele, kui selleks antakse piisavalt aega ning lahendatakse õpetajate puuduse probleem. Ka siin tuleb välja teatud vastuolu põhimõttelise toetuse ja üleminekut takistavate tegurite vahel, mis on vastajate arvates nii kaalukad, et ei pruugi seda üleminekut (vähemalt lähitulevikus) võimaldada.

Lahendamaks õpetajate puuduse probleemi, toovad kõik vastajad välja õpetajatele mõeldud võimaliku motivatsioonipaketi, mis peaks koosnema suuremast palgast (näiteks koefitsiendiga palk⁶), headest elutingimustest ja muudest aspektidest.

Kui me räägime rahast, ma ütleks muidugi, et siin peaks olema nii-öelda koefitsiendiga palga maksmist. [---] Näiteks üks asi on see, et oleks võimalik noorte spetsialistide maja või lausa mingit küla või linnakut ehitada. Ehk uus maja, kuhu siis kas noored õpetajad, aga tegelikult ka erinevad spetsialistid, kus nad saaksidki omale korteri ja võib-olla tulevikus mingi soodustingimustel selle kas välja osta. Sest tegelikult, kui me kutsume siia inimese tööle, siis tal pole ju kuskil elada. [---] Nii et kohalikud omavalitsused peaksid panema koos mingi päris sellise motivatsioonipaketi

⁶Vastavalt ülemineku tegevuskavale.

kokku. Mulle tundub, et riik võiks toetada selliseid ideid. (Ametnik 3.)

KOKKUVÕTTEKS

Kahtlemata on vanemate osa laste keeleõppes väga oluline ja nende hoiakud mõne konkreetse keele väärtustamise suhtes võivad otseselt mõjutada lapse keeleõppe motivatsiooni. Mida positiivsem on lapsevanema suhtumine keelde, seda suurema tõenäosusega on laps motiveeritud seda õppima (Spolsky 1989; Larsen-Freeman, Long 1991; Baker 2005; Park 2013). Analüüsides piirkonna põhikoolide lastevanemate hoiakuid eesti keele tähtsustamise kohta, saab väita, et suuremas osas on lastevanemad nõus, et eesti keele oskus on Eesti riigis elamiseks ja hakkama saamiseks väga oluline. Seda kinnitavad ka varasemad uuringud: näiteks keelehoiakute uuring toob välja, et üle 70% venelastest vastajatest on arvamusel, et eesti keele oskus on vajalik Eestis elamiseks ja hariduse saamiseks (Keelehoiakute... 2017).

Siiski on nii mainitud uuringu kui ka artikli aluseks oleva uuringu põhjal võimalik väita, et on üsna palju ka neid vene kodukeelega lastevanemaid Ida-Virumaal, kes eesti keelt ei väärtusta ega pea selle keele oskust Eestis elamisel oluliseks. Selline tulemus on seletatav asjaoluga, et Ida-Virumaa elanikkond on peamiselt venekeelne ja eesti keelt kasutatakse seal vähe. Seega on põhjust järeldada, et vene emakeelega ja oma lapsele venekeelse kooli valinud Ida-Virumaa lastevanemad hindavad vene ja inglise keele oskust ainuüksi eesti keele oskusest kõrgemalt (vt joonis 1). Vanemate jaoks on tähtis, et laps oskaks mitut keelt ega jääks ükskeelseks.

Sarnaselt teoreetiliste lähtealustega (Spolsky 1989; De Houwer 1999; Asgari, Mustapha 2011; Park 2013; Getie 2020) valitseb nähtav seos lastevanemate hoiakute ning nende laste eesti keele oskuse vahel (vene õppekeelega kooli lastevanemate arvates kaks kolmandikku lastest ei oska eesti keelt piisavalt hästi). Samal ajal vene emakeelega ja lapsele eestikeelse kooli valinud lastevanemad leiavad, et kahel kolmandikul lastest on eesti kee-

le oskus hea või väga hea. Kokkuvõtvalt saab välja tuua, et vene õppekeelega kooli õpilaste eesti keele oskus ei ole lastevanemate arvates piisav, kuid samas ei pea need vanemad eesti keele oskust inglise ja vene keele oskusest olulisemaks. Vähese eesti keele oskuse põhjuseks tõid vanemad välja järgmised tegurid: juhtkonna halb töö, eesti keele õpetajate halb eesti keele oskus, ebasobiv õpetamise metoodika, eesti keelt kõnelevate õpetajate puudus, keelekeskkonna puudus ja hilinevad alustamine eesti keele õppega. Mitte ükski lastevanematest ei seostanud oma lapse kasinat eesti keele oskust enda keelehoiakutega. Siit võib teha olulise järelduse, et lapsevanema hoiak võib mõjutada ka lapse õpimotiivatsiooni.

Uuringu tulemusi üldistades saab väita, et enamik lastevanemaid — nii eesti kui vene kodukeele ja kooli õppekeelest sõltumata — pooldab eestikeelset haridust ja üleminekut eestikeelsele õppele. Vene põhikoolis õppivate laste vanemad eelistavad aeglasemat protsessi (45,3%) ja nende hulgas on ka rohkem neid, kes ei poolda üleminekut (26%). Ka eesti õppekeelega kooli vene emakeele lastevanemate hulgas oli 33% (neli inimest), kes pooldavad üleminekut järk-järgult. Tulemusi tõlgendades võib jõuda järeldusele, et lastevanemate positiivse suhtumise taga eestikeelsele haridusele üleminekusse võib peituda oletus, et nende lapsi see üleminek ei puuduta — lapsed jõuavad enne seda venekeelse kooli lõpetada.

Aastail 2017–2021 olid eesti keele kui teise keele riigieksami mediaantulemused eestikeelses või keelekümbluskoolis õppinud vene emakeelega õpilastel vastavalt 80 ± 2 või 86 ± 2 punkti. Venekeelses koolis eesti keele teise keelena keskmine riigieksami tulemus samadel aastatel oli 29 ± 2 punkti (EIS 2022). Kuigi need tulemused näitavad väga tugevat korrelatsiooni eestikeelse hariduse ja eesti keele teise keelena riigieksami väga heade tulemuste vahel, ei pruugi see eesti keele oskust vähe väärtustava lapsevanema jaoks olla argument, et suhtuda positiivselt eestikeelsele õppele üleminekusse.

Vanemate ühelt poolt positiivne, teiselt poolt negatiivne või ka äraootav suhtumine keele- ja hariduspoliitilistesse otsustesse võib mõjutada nende laste tulevikku Eestis. Kuna vanemate hoiakutel

on suur mõju lapse õpimotivatsioonile, võib negatiivne suhtumine eestikeelsele haridusele üleminekusse vähendada ka laste motivatsiooni eesti keelt õppida ning pärssida sellega edasiõppimise ja karjääri väljavaateid Eestis. On tugev seos keeleõppe motivatsiooni ja tulevikuplaanide vahel — hulk vene emakeelega õpilasi ei ole motiveeritud eesti keelt õppima, sest nad ei seosta oma tulevikku Eestiga (näiteks soovitakse kolida välismaale). Haridus- ja teadusministeeriumi *Analüüs ja ettepanekud eesti keele õppe tõhustamiseks põhikoolis* (Valk 2015) on kogu Eesti andmete põhjal toonud välja, et rohkem kui pooled (56%) vene õppekeelega põhikoolide 8. klasside õpilastest avaldasid tol ajal soovi õppida edasi välismaal. Keskmiselt 11% gümnaasiumi lõpetajatest soovis oma õpinguid jätkata välismaal, aga kui võrrelda soove õpilaste kodukeele järgi, siis eesti emakeelega õpilastest soovis välismaale õppima minna vaid 7% ning vene emakeelega õpilastest 31% ehk üga kolmas vene noor ei seostanud oma “tuleviku-mina” (Ushioda 2011, 2017) Eestiga (Mägi, Nestor 2012; Valk 2015; Klaas-Lang, Praakli 2015, 2018).

Direktorite ja ametnike hoiakud eestikeelse hariduse suhtes olid suuresti sarnased: eestikeelsele haridusele üleminekut pooldasid ideena küll kõik küsitletud, kuid erinevused ilmnesisid suhtumises ülemineku ajakavasse. Oli neid, kes pooldasid aeglasemat asjade käiku. Peamine seisukoht oli, et ainult koos eestlastega ja eesti keeles õppides õpivad Ida-Virumaa lapsed eesti kultuuri tundma ja saavad hea hariduse. Varasemad uuringud on kinnitanud, et positiivne hoiak sihtkeelse kultuuri suhtes aitab keeleõppele olulisel määral kaasa (Gardner 1985: 45–46; Kramsch 1995). Direktorid ja ametnikud, kes pooldavad aeglasemat üleminekut eestikeelsele õppele Ida-Virumaal, leiavad, et esmalt tuleks lahendada õpetajate puuduse probleem, koostada kindlad juhised, kuidas peaks üleminek toimuma, ja alles siis võib rääkida üleminekust. Väga pooldatakse eesti keele õpet lasteaedades, varajast keelekümblust ning LAK-õppe ehk lõimitud aine- ja keeleõppe metoodika läbivat kasutamist koolis.

Suurem osa valimisse kuulunud lastevanematest leidis, et eesti ja vene emakeelega õpilaste koosõppimine võiks aidata lõimumisele kaasa: koolis leitakse sõbrad ja sotsiaälvõrgustik muu-

tub kakskeelsemaks. Integratsioonis on olulisel kohal just eesti emakeelega noored, kes ise seda teadvustamata võivad olla kui keeleõpetajad vene emakeelega noortele. Sellist keelepraktikat võib nimetada kogukondlikuks keeleõppeks (vt lähemalt Tomasello 2003; Clark jt 2011: 2–3; Klaas-Lang 2022: 234–237). Siiski arvab 22% lastevanematest, et Ida-Virumaal võib eesti ja vene noorte koos õppimine kaasa tuua olukorra, kus eestlastest noored õpivad vene keele selgeks kiiremini kui vene emakeelega noored eesti keele.

Siinne artikkel käsitles hoiakuid, mis on seotud võimaliku üleminekuga eestikeelsele haridusele Ida-Virumaal. Edasistes uuringutes võib juba keskenduda sellele, kas ja kuidas on muutunud lastevanemate, koolidirektorite ja ametnike hoiakud ning arvamused seoses üleminekuga eestikeelsele õppele, kui otsus on riigi tasandil vastu võetud. Peale koolidirektorite on vajalik valimisse võtta ka lasteaedade direktoreid, sest üleminek eestikeelsele haridusele puudutab ka lasteaedu.

Autorid tänavad kõiki uuringus osalenud lastevanemaid, koolidirektoreid ja ametnikke.

Artikli valmimist on osaliselt toetanud Eesti Teaduste Akadeemia ning Kadri, Nikolai ja Gerda Rõugu nimeline uurimistoetuste fond.

Kirjandus

- Almegren, Rehan 2022. Politics and foreign language learning: A study of Saudis' motivations to learn English following the announcement of Saudi Vision 2030. — *Journal of Language and Linguistic Studies*, Vol. 18. No. 1, pp. 135–158, doi.org/10.52462/jlls.171
- Andersson, Anders 1967. *Multilingualism and Attitudes an Explorative Descriptive Study among Secondary School Students in Ethiopia and Tanzania*. Uppsala: Institute of Education, University of Uppsala
- Asgari, Azadeh, Ghazali bin Mustapha 2011. The influence of informal language learning environment (parents and home environment) on the vocabulary learning strategies. — *English Language and Literature Studies*, Vol. 1, No. 1, pp. 7–13,

- www.academia.edu/842568/The_Influence_of_Informal_Language_Learning_Environment_Parents_and_Home_Environment_on_the_Vocabulary_Learning_Strategies
- Baker, Colin 2005. *Kakskeelne laps*. (XXI sajandi kool.) Tlk Mari Hiemäe. Soinaste: El Paradiso; Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium
- Borland, Helen 2006. Intergenerational language transmission in an established Australian migrant community: What makes the difference?. — *International Journal of the Sociology of Language*, Vol. 2006, No. 180, pp. 23–41, doi.org/10.1515/IJSL.2006.038
- Bridges, Kelly, Erika Hoff 2014. Older sibling influences on the language environment and language development of toddlers in bilingual homes. — *Applied Psycholinguistics*, Vol. 35, No. 2, pp. 225–241, doi:10.1017/S0142716412000379
- Brown, H. Douglas 2007. *Principles of Language Learning and Teaching*. 5th ed. New York: Pearson Longman
- Canagarajah, A. Suresh 2008. Language shift and the family: Questions from the Sri Lankan Tamil diaspora. — *Journal of Sociolinguistics*, Vol. 12, No. 2, pp. 143–176, doi.org/10.1111/j.1467-9841.2008.00361.x
- Chambers, Gary N. 1999. *Motivating Language Learners*. (Modern languages in practice 12.) Clevedon: Multilingual Matters
- Cheriov, Mirela 2013. Investigating the impact of attitude on first language attrition and second language acquisition from a dynamic systems theory perspective. — *International Journal of Bilingualism*, Vol. 17, No. 6, pp. 716–733, doi.org/10.1177/1367006912454
- Clark, Brendon, Johannes Wagner, Karl Lindemalm, Olof Bendt 2011. Språkskap: Supporting second language learning “In the wild”. International Conference on Inclusive Design proceedings (INCLUDE 2011), Royal College of Art, 2011-04-18. Vt languagelearninginthewild.com/wp-content/uploads/2018/10/Clark.pdf
- Conteh-Morgan, Miriam 2002. Connecting the dots: Limited English proficiency, second language learning theories, and information literacy instruction. — *The Journal of Academic Librarianship*, Vol. 28, No. 4, pp. 191–196, doi.org/10.1016/S0099-1333(02)00282-3
- Cook, Vivian, David Singleton 2014. *Key Topics in Second Language Acquisition*. (MM textbooks.) Bristol etc.: Multilingual Matters

- Curd t - C h r i s t i a n s e n, Xiao Lan 2009. Invisible and visible language planning: Ideological factors in the family language policy of Chinese immigrant families in Quebec. — *Language Policy*, Vol. 8, No. 4, pp. 351–375, doi:10.1007/s10993-009-9146-7
- D e H o u w e r, Annick 1999. Environmental factors in early bilingual development: The role of parental beliefs and attitudes. — Guus Extra, Ludo Verhoeven (eds.). *Bilingualism and Migration*. (Studies on language acquisition 14.) Berlin — New York: Mouton de Gruyter, pp. 75–96
- E e s t i e l u k e s t v a õ p p e s t r a t e e g i a 2020. 2014. Tallinn: Haridus- ja Teadusministeerium, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:259547
- E h r m a n, Madeline E. 1996. *Understanding Second Language Learning Difficulties*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications
- E I S 2022 = EIS Eksamite infosüsteem. Testide tulemuste statistika. Vt eis.ekk.edu.ee/eis/eksamistatistika
- E l l i s, Rod 1997. *The Study of Second Language Acquisition*. (Oxford applied linguistics.) Oxford: Oxford University Press
- F i l l m o r e, Lily Wong 1991. Second-language learning in children: A model of language learning in social context. — Ellen Bialystok (ed.). *Language Processing by Bilingual Children*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 49–69, doi.org/10.1017/CBO9780511620652.005
- G a r d n e r, Robert C. 1985. *Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation*. (Social psychology of language 4.) London: Edward Arnold
- G a r d n e r, Robert C., Wallace E. L a m b e r t 1972. *Attitudes and Motivation in Second Language Learning*. Rowley, MA: Newbury House Publishers
- G a v r i i l i d o u, Zoe, Angeliki P s a l t o u - J o y c e y 2009. Language learning strategies: An overview. — *Journal of Applied Linguistics*, Vol. 25, pp. 11–25, www.researchgate.net/publication/353044181_LANGUAGE_LEARNING_STRATEGIES_AN_OVERVIEW
- G e t i e, Addisu Sewbihon 2020. Factors affecting the attitudes of students towards learning English as a foreign language. — *Cogent Education*, Vol. 7, No. 1, 1738184, doi: 10.1080/2331186X.2020.1738184
- G h i m e n t o n, Anna 2015. Reading between the code choices: Discrepancies between expressions of language attitudes and usage in a

- contact situation. — *International Journal of Bilingualism*, Vol. 19, No. 1, pp. 115–136, doi:10.1177/1367006913509900
- H a d f i e l d, Jill 2010. *Rühmadiinaamika võõrkeeletunnis*. Tlk Ursula Erik. Tallinn: Argo
- H i r s i j ä r v i, Sirkka, Pirkko R e m e s, Paula S a j a v a a r a 2010. *Uuri ja kirjuta*. Tlk Inger Kraav, Tiiu Kuurme, Ulve Kala, Meri-Liis Laherand, Viivi Maanso, Jüri Orn. Tallinn: Medicina
- K e e l e h o i a k u t e uuring: *Küsitlus 15–74 aastaste elanike seas*. 2017. Tallinn: Turu-uuringute AS, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:315411
- K i t s n i k, Mare 2019. Eesti keele kui teise keele õppimine — kas raske töö või kerge lõbu?. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 39–56, doi.org/10.54013/kk735a4
- K l a a s, Birute 1992. Mõtteid võõrkeeletõpetuse psühholoogiast. — Maia Väkrum (toim.) *Lähivertailuja 5: Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Virroilla 27. ja 28. syyskuuta*. (Folia fennistica & linguistica 15. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 15.) Tampere: Tampereen yliopisto, lk 29–33, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:201246
- K l a a s - L a n g, Birute 2022. Kogukondlik keeleõpe — võimalus kasvatada keeleõppe motivatsiooni. — *Eesti Haridusteaduste Ajakiri. Estonian Journal of Education*, 10. kd, nr 2, lk 228–250, doi.org/10.12697/eha.2022.10.2.08
- K l a a s - L a n g, Birute, Kristiina P r a a k l i 2015. Milleks mulle eesti keel?: Riigikeele oskuse vajalikkusest vene koolinoorte pilgu läbi. — *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 11. kd, lk 111–126, doi.org/10.5128/ERYa11.07
- K l a a s - L a n g, Birute, Kristiina P r a a k l i 2018. Riigikeele oskusest, kasutamisest ja väärtustamisest Soome ja eesti muukeelsete noorte näitel. — *Lähivõrdlusi. Lähivertailuja*, 28. kd, lk 109–142, doi:10.5128/LV28.03
- K r a m s c h, Claire 1995. The cultural component of language teaching. — *Language, Culture and Curriculum*, Vol. 8, No. 2, pp. 83–92, doi.org/10.1080/07908319509525192
- K r a s h e n, Stephen 2013. *Second Language Acquisition: Theory, Applications, and Some Conjectures*. Cambridge: Cambridge University Press
- L a r s e n - F r e e m a n, Diane, Michael H. L o n g 1991. *An Introduction to Second Language Acquisition Research*. 1st ed. London: Routledge, doi.org/10.4324/9781315835891

- Lightbown, Patsy M., Nina Spada 2013. *How Languages are Learned*. (Oxford handbooks for language teachers.) 4th rev. ed. Oxford: Oxford University Press
- Littlewood, William 2001. Students' attitudes to classroom English learning: A cross cultural study. — *Language Teaching Research*, Vol. 5, No. 1, pp. 3–28, doi.org/10.1177/1362168801005001
- Makrova, Veronika, Natalia Terekhova, Amin Mousavi 2019. Children's language exposure and parental language attitudes in Russian-as-a-heritage-language acquisition by bilingual and multilingual children in Canada. — *International Journal of Bilingualism*, Vol. 23, No. 2, pp. 457–485, doi.org/10.1177/1367006917740058
- Mägi, Eve, Mihkel Nestor 2012. *Koolilõpetajad ja nende karjäärivalikud: Keskhariidusastme lõpetajate valikute uuringu lõpparuanne*. (Programm Primus haridusuuringud 4.) Tartu: Archimedes, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:132779
- Mägi, Eve, Ivan Polynin, Katrina Koppel, Kats Kivistik, Kirsti Melesk, Kristi Anniste, Kristjan Kaldur, Külliki Seppel, Mari-Liis Sepper, Meeli Murasov, Märt Masso, Nawal Shaharyar, Nikolai Kunitsõn, Raivo Vetik, Triin Pohla 2020. *Eesti ühiskonna lõimumismonitooring 2020: Uuringu aruanne*. Tallinn: Kultuuriministeerium, www.ibs.ee/wp-content/uploads/Eesti-Integratsiooni-Monitooring-2020.pdf
- Park, Seong Man 2013. Immigrant students' heritage language and cultural identity maintenance in multilingual and multicultural societies. — *Concordia Working Papers in Applied Linguistics*, Vol. 4, pp. 30–53, citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=5b209936c0df8fd6cce0a200124a288d3fe54f79
- Pearce, Bonny Norton 1995. Social identity, investment, and language learning. — *TESOL Quarterly*, Vol. 29, No. 1, pp. 9–31, doi.org/10.2307/3587803
- Punar Özçelik, Nermin, Çiğdem Karatepe 2019. Attitudes of parents towards their children's culture learning in an EFL setting. — *Journal of Foreign Language Education and Technology*, Vol. 4, No. 2, pp. 324–346, www.researchgate.net/publication/333324455_Attitudes_of_Parents_towards_Their_Children's_Culture_Learning_in_an_EFL_Setting
- Rozenvalde, Kerttu, Birute Klaas-Lang 2022. Mis keelt kasutada?: Keelepoliitika roll üliõpilaste ja akadeemiliste töötajate keeievalikute suunamisel. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 835–854, doi:10.54013/kk776a12

- Ryan, Richard M., Edward L. Deci 2000. Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. — *Contemporary Educational Psychology*, Vol. 25, No. 1, pp. 54–67, doi.org/10.1006/ceps.1999.1020
- Santello, Marco 2015. Bilingual idiosyncratic dimensions of language attitudes. — *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, Vol. 18, No. 1, pp. 1–25, doi.org/10.1080/13670050.2013.864253
- Smith, Alfred N. 1971. The importance of attitude in foreign language learning. — *The Modern Language Journal*, Vol. 55, No. 2, pp. 82–88, doi.org/10.2307/321854
- Spolsky, Bernard 1989. *Conditions for Second Language Learning: Introduction to a General Theory*. Oxford etc.: Oxford University Press
- Tomase llo, M. 2003. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Ushioda, Ema 2011. Language learning motivation, self and identity: Current theoretical perspectives. — *Computer Assisted Language Learning*, Vol. 24, No. 3, pp. 199–210, doi.org/10.1080/09588221.2010.538701
- Ushioda, Ema 2017. The impact of global English on motivation to learn other languages: Toward an ideal multilingual self. — *The Modern Language Journal*, Vol. 101, No. 3, pp. 469–482, doi.org/10.1111/modl.12413
- Valk, Aune 2015. *Analüüs ja ettepanekud eesti keele õppe tõhustamiseks põhikoolis*. Tartu Ülikool, Haridus- ja teadusministeerium, dspace.ut.ee/handle/10062/45535?show=full
- Van Parijs, Philippe 2011. *Linguistic Justice for Europe and for the World*. Oxford: Oxford University Press, doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199208876.001.0001
- Weinburgh, Molly H. 2000. Gender, ethnicity, and grade level as predictors of middle school students' attitudes toward science. ERIC, ED442662, eric.ed.gov/?id=ED442662
- Wilkins, David A. 1974. *Second-Language Learning and Teaching*. London: Edward Arnold
- Õunapu, Lembit 2014. *Kvalitatiivne ja kvantitatiivne uurimisviis sotsiaalteadustes*. Tartu: Tartu Ülikool, hdl.handle.net/10062/36419

- Xu, Hong 1999. Young Chinese ESL children's home literacy experiences. — *Reading Horizons: A Journal of Literacy and Language Arts*, Vol. 40, No. 1, pp. 47–64, scholarworks.wmich.edu/reading_horizons/vol40/iss1/3
- Yilmaz Bodur, Zeynep, Sumer Aktan 2021. A research on the relationship between parental attitudes, students' academic motivation and personal responsibility. — *International Journal on Social and Education Sciences*, Vol. 3, No. 4, pp. 636–655, doi.org/10.46328/ijonses.187

DIANA VENDER (Memberg; 1998) on lõpetanud Tartu Ülikooli bakalaureuseastme füsioteraapia erialal 2020 ja Tartu Ülikooli Narva kolledži magistriõppe keeleõpetajana mitmekeelses koolis 2022. Jõhvi Gümnaasiumi õpetaja 2021–2022, TÜ humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna eesti ja üldkeeleteaduse instituudi keeleteaduse nooremteadur a-st 2022 ja doktorant, ühtlasi Tartu Annelinna gümnaasiumi õpetaja a-st 2022.

BIRUTE KLAAS-LANG (1957) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogia eriala 1981, filoloogiakandidaat (*PhD*) 1988. TÜ praktilise eesti keele kateedri vanemõpetaja 1987–1989, eesti keele (võõrkeelena) õppetooli (eesti ja üldkeeleteaduse instituudi) dotsent 1995–1999, eesti keele võõrkeelena professor a-st 1999; TÜ keeleteaduse juhataja 1997–1999; TÜ filosoofiateaduskonna dekaan 1999–2005; TÜ õppeprorektor 2006–2010; Helsingi Ülikooli eesti keele lektor 1991–1995 ja eesti keele külalisprofessor 2012–2016; Eesti keelenõukogu esimees 2005–2016 ja a-st 2019; TÜ nõukogu liige a-st 2017. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Eesti keele kestlikkus kõrghariduses” (koos Helle Metslangiga; 2018, nr 4, lk 667–690) ja “Üks ülikool, mitu keelt” (2021, nr 9, lk 1571–1597).

KRISTINA KALLAS (1976) on õppinud ajalugu Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonnas 1994–2000 ja Kesk-Euroopa Ülikoolis (CEU) Budapestis 2001–2002 ning olnud TÜs poliitikateaduse doktorant 2004–2016, magistrikraad 2002 (Kesk-Euroopa Ülikool), doktorikraad 2016 (TÜ). SA Archimedes Euroopa Liidu teadus- ja arenduskoostöö 5. raamprogrammi kontaktisik 1998–2002, suhtekorraldusfirma Hill & Knowlton Eesti vanemkonsultant Euroopa Liidu avalikkussuhete ja avaliku sektori sotsiaalse kommunikatsiooni alal 2002–2006; TÜ riigiteaduste instituudi võrdleva poliitika õppetooli erakorra-

line teadur 2007–2008; poliitikauuringute keskuse Balti Uuringute Instituut (IBS) juhatuse liige 2007–2015, MTÜ Eesti Pagulasabi asutajaid ja juhatuse esimees 2011–2015; Tartu Ülikooli Narva kolledži direktor 2015–2019; poliitilise liikumise Eesti 200 asutajaid ja juhtivtegelasi ning 2018–2022 selle erakonna esimees, a-st 2023 Eesti haridus- ja teadusminister.

KAIJA KESA. Sada sosinat (2019)

UM SÄÄNE AIG

Häniläne

I

Lustilidse tihalasõ kündlekuu lumõsaon lindlõsõ,
lumitside puiõ pääl pillõlõsõ
ja keväjäst armu igätsese.
Üüse unõn tihalasõ joba pojakõisi lämmistäse ja
rammutsid mutukid püüdvä.

Kikstu esändä tähtsäl istangil prostalt haukva,
hinnäst taivani targass kitvä ja
vastansaisjide poolõ paksu karjaaia väke pilva.
Üüse unõn esändä vahtsõt riiki nägevä,
sääl niä valitsõsõ ku vürsti vägevä.

Tähtsüst täüs imändä kohvitarõn ja Moluraamatun hapanut
ajava,

kavvõn minevigun usinalõ kaurva ja
ammutsid kuulujuttõ värskina lindu laskva.
Üüse unõn näile plaan paistma nakkass,
kuiss kraapi tõistõ inemiste patu viimätseni pall'ass.

Noorõkõsõ mehe sõavälläl jumalalt armuhiitmist pallõsõ,
õudust tundõn vainlaisilt elu võtva ja
hukkasaanuide seldsiliste man trüüstmädä ikva.
Üüse unõn näile kodutiid näüdatäss ja andass teedä,
et kongi ilmanukan ei inämb kiäki kedägi surma saada.

Üü saa müüda ja tihalasõ jälleki puiõ pääl pillölösõ,
kikstu esändä sippasõ istangile sõimölõma ja
tähtsüst täüs imändä kippasõ kohvitarrõ kaiblõma,
aga noorõköistõ sõameeste uni ei inämb ilmangi lõpõ:
niä väsümädä rühkvä umma ilmotsada kodutiid piten.

II

Mu armsa luulõtaja ammutsõl aol luutsõ,
et ei eluilmangi pääle nakka
halõstamada porgataja aastasada.
Aga es jää sääne aig kätte tulõmada.

Parhilla kangõt parbatamist kost
nii härbänist ku hurdsikust,
tüüstüsest ja tandsusaalist,
kõrdsist ja aokirjändüsest.

Tsahkatadass tiidläisi ja tohtriid,
kuulmeistreid ja kohtuherri.
Vannutass presidenti ja pääministrit,
piirimehi ja poodimüüjid.

Kõva helüga kellätäss suurõlt mõtlõmist ja
tõistõst hengelistest huulmist.
Periss elun kelläjä uma tii pääl jõhikudsõ jõvvuga
puruss tampva põvvasitika ja sipõrlasõ,
kõik hindäst nõrgõmba elolise.

Kuulutadass suuremeelelist seldsilistega rehkendämist,
tävvelist demokraatiat ja sündsät läbikõnõlõmist.
Periss elun kuulutaja demokraatia tsolgipangi tsorkasõ,
uma arvamise ainukõsõss õigõss tunnistasõ ja
tõisildõmõtlõjide ilmakaemiste pääl tänitäden trambõldasõ.

Muudku porgatadass ja parbatadass,
tsahkatadass, vannutass,
kellätäss ja kuulutadass ja tänitädäss.
Aga ütskõrd tulõ tävveline lõppõmada vaikuss. . .

III

Riigimehe kupatasõ ütstõsõlõ küllä,
võtva ümbre kaala ütstõist ja andva suud,
naaratasõ ja pildistelese ütenkoon
nink söövä hüvvi küdsüssid ja kuukõ.
Pall'u näist umma ammu är harinu,
et säälsaman suurõ jõõ man käü perädü sõda.

Hariligu inemise korjasõ kokku rahha,
roniva ammõdiredelil pilvi poolõ,
juuskva tsõõri armuõnnõ takan aiõn,
kisklõsõ maja ja maa ja latsi peräst.
Näil um ütskõik tuust,
et säälsaman suurõ jõõ man käü perädü sõda.

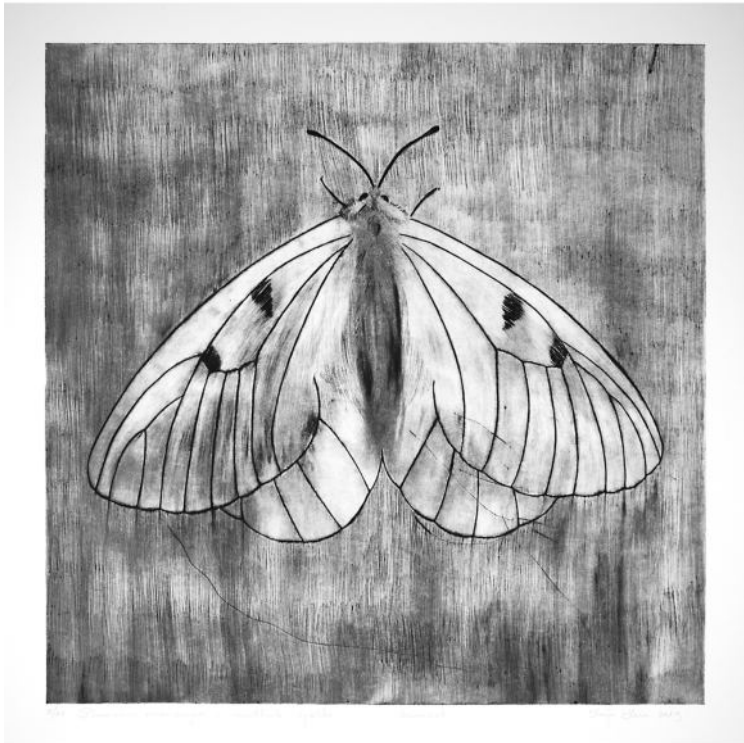
Vanaprovva istusõ sohva pääl,
serpäse vabõrnatsäid ja söövä sokulaati,
vahtva põnövid sõafilme ja
ikva filmikuulnuide peräst.
Näil ei tulõ inämb miildegi,
et suurõ jõõ man käü perädü periss-sõda.

Poiskõsõ mängvä nutitelehvoni
hummukust õdakuni ja õdakust hummukuni
takanajamist ja tapmist,
saatva rõõmsalõ surma manguinemiisi.

Niä ei olõ viil arru saanu,
et suurõ jõõ man käü perädü periss-sõda.

Maamuna aga inemiste tapõluisi
ei inämb jõvva uma sällä pääl vällä kanda.
Tiä armõtulõ väsünü ja õnnõdu um
ja meeletüst süämevalust värisess.
Tiä tuld purtskass, palass ja lagunõss.

HÄNILÄNE (ps; 1953) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna eesti keele ja kirjanduse erialal 1976, õppis Tallinna Pedagoogikaülikoolis soome keelt ja kultuuri 1992–1995. Eesti keele ja kirjanduse õpetaja Varstus, Alatskivil, Sauel ja Lagedil 1976–2012. Avaldanud võrukeelsed raamatud *Ma pühapääväpõllõ mõsi: Laulõ aastagist 1989, 2005–2009* (2010), *Lugu rohiliidsi silmiga kuulmeistrist: Laulõ aastist 2010–2014* (2014), *Viiulimäng vanan vaksalin* (2016), *Kibõna ütest rändamisest: Juttõ ja luulõtuisi* (2018).

KAIJA KESA. Mustlaik-apollo, *Parnassius mnemosyne* (2019)

FÜÜSIKAST SEMIOOTIKASSE

Stuart Kauffman

Tõlkinud Silver Rattasepp

SISSEJUHATUS

Minu põhiline eesmärk selles peatükis on viia meid meie sügavalt juurdunud teaduslikust maailmapildist ja sellest tuletatud arusaamast “tegeliku maailma” kohta, milles me elame, Newtoni ja tänapäeva füüsika sünnitatud maailmast hoopis teistsugusesse, energiaküllasesse, üllatavasse, tundmatusse saamise-maailma, milles elav, arenev maailm — bioloogiline, majanduslik, kultuuriiline — osaleb ettemääramatult salapärasel viisil iseenda saamise tingimuste loomises. See tee viib meid füüsikast otsapidi semiootikasse. Üks asi, mida küsida, on järgmine: miks peavad nii paljud teadlased semiootikat peaaegu et pseudoteaduseks? Ma väidan — muude asjade kõrval, mille siin vaatluse alla võtan —, et see arusaam on sügavalt ekslik.

Tahan väita paljutki ja uurida mitmeid ideid ning loodan, et need osutuvad asjakohaseks ja leiavad kõlapinda. Kui mul on õigus, siis me oleme maailmas viisil, mida me praegu veel selgelt ära ei tunne. Me leiame sellest teatud loomuliku maagia, nagu

“From physics to semiotics”. — Silver Rattasepp, Tyler Bennett (eds.). *Gatherings in Biosemiotics*. Tartu: Tartu University Press, 2012, pp. 30–46. © Tartu Ülikooli Kirjastus. Avaldame kirjastuse loal.

seda mõistab William Gaddis raamatus *The Recognitions*:¹ “Väljaspool maagiat tõde ei ole.”

Ma alustan imekspandava väitega ühelt esimeselt sotsioloogilt, Max Weberilt, kes ütles umbkaudu, et “Newtoniga me vabanesime lummusest ja sisenesime modernsusse”.² Weberil oli õigus. 15. ja 16. sajandil otsisid valged ja mustad maagid maailma kohta maagilisi teadmisi. Viimane valge maag oli arvatavasti Kepler, kes tähistab üleminekut modernsesse füüsikasse: alustades viiest platoonilisest kehast, mis pidid vastama planeetide orbiitidele,³ jõudis ta lõpuks üllataval kombel välja ellipsiteni.

Mustad maagid olid veendunud, et suudavad manamise teel looduse pahupidi pöörata ja sealt oma osa kätte saada. Klassikalise füüsika rajanud Newtoni triumfile järgnesid meie valgustusajastu, tööstusrevolutsioon ja modernsus. Newtoni hämmastav edu ei jätnud maagiale enam mingit kohta.

Newton

Lääne ja nüüdseks modernne maailm on 350 hilisema aasta jooksul muutunud suuresti üheainsa, Newtoni vaimu leiutiste tulemusena: ta ei mõelnud välja mitte ainult diferentsiaal- ja integraalarvutust matemaatikas, mis annab meile, nüüdisaja inimestele, meie

¹William Gaddis (1922–1998) oli USA kirjanik, kelle siin viidatud romaani *Äratundmised* valis ajakiri *Time* saja parima ingliskeelse romaani hulka ajavahemikust 1923–2005. *Siin ja edaspidi toimetuse märkused, kui ei ole öeldud teisiti.*

²Lummusest vabanemist või täpsemalt maailma vabastamist lummusest (*Entzauberung der Welt*) mainis Max Weber (1864–1920) oma 1917. a 7. novembril Münchenis peetud ettekandes “Teadus kui elukutse ja kutsumus” (*Wissenschaft als Beruf*; ilmus trükist 1919), seostamata seda siiski otseselt Newtoniga. Vt Max Weber, “Teadus kui elukutse ja kutsumus”. — *Akadeemia*, 1999, nr 8, lk 1705–1717; nr 9, lk 1878–1894 (eriti lk 1716); tlk Henn Käärrik.

³Seda Päikesesüsteemi mudelit kirjeldab Johannes Kepler (1571–1630) oma teoses *Mysterium cosmographicum* (Kosmograafiline müsteerium), mis ilmus Tübingenis 1596. aastal. Viis platoonilist keha on korrapärased hulktahtukad.

mõtteviisi, vaid füüsikast kõrgemale tõustes ka kolm kuulsat liikumisseadust ja universaalse gravitatsiooni.

Küsi Newtonilt: “Mul veereb piljardilaual üheksa kuuli. Mis nendega juhtub?” Newton oleks põhjendatult öelnud: “Määrake kõikide pallide asukoht ning mõõtke ära nende impulss ja diameeter, samuti laua piirtingimused, pange kirja minu kolm liikumisseadust, mis kirjeldavad jõudusid pallide vahel ning pallide ja lauaservade vahel, siis integreerige mu võrrandid ning saategi tulemuseks pallide tulevased deterministlikud trajektoolid.”

Mida Newton tegi? Ta matematiseeris oma diferentsiaalvõrranditega Aristotelese “toimiva põhjuse”, saades niiviisi entiteetidevahelised jõud, liikumisseadused. Ta leiutas kontseptuaalse raamistiku, et tuletada integreerimise teel tagajärjeks olevad deterministlikud trajektoolid. Aga integreerimine on deduktsioon on “kaasnevus”, nii et diferentseeritud kujul antud liikumisseadused toovad endaga kaasa deterministlikud trajektoolid. Selle kaasnevusega matematiseeris Newton väga üldises raamistkus Aristotelese väite, et teaduslikud seletused peavad olema deduktiivsed: kõik inimesed on surelikud, Sokrates on inimene, järelikult Sokrates on surelik.

1800. aastate alguses üldistas Pierre-Simon Laplace Newtoni: hiiglasliku arvutussüsteemi, Laplace'i deemoni olemasolu korral, kes on teadlik kõikide universumi elementaarosakeste asukohast ja impulsist mingil hetkel, on universumi kogu tulevik — ja kuna Newtoni seadused on ajas pööratavad, siis ka minevik — täielikult ennustatav ja kindlaksmääratud.

Sellest Laplace'i väitest sünnib “reduktsionism”, pikaajaline vaade, mille kohaselt kusagil seal on olemas mingi “lõplik teooria”, Steven Weinbergi “unistus lõplikust teoriast”,⁴ mis hõlmab kõike praegu ja tulevikus universumis toimuvat.

Meil on tarvis veel kaht lisapunkti.

⁴Sellist pealkirja (*Unistused lõplikust teoriast; Dreams of a Final Theory*) kannab USA füüsikanobelisti (1979) Steven Weinbergi (1933–2021) 1992. aastal ilmunud raamat.

a) Poincaré, kes uuris kolme gravitatsioonilise keha orbite (teema, mida Newton teadis raske olevat⁵), oli esimene, kes demonstreeris nähtust, mida praegu tuntakse deterministliku kaose nimetuse all. Siin viivad tillukesed muutused algseisundis trajektoorideni, mis lahknevad üksteisest eksponentsiaalselt. Poincaré näitas, et kuna me ei saa asukohta ja impulssi kindlaks määrata lõpmatu täpsusega, ei saa me ka *ennustada* kaootilise deterministliku dünaamilise süsteemi käitumist. Vastupidi Laplace'i väitele ei tähenda determinism ennustatavust.

b) Enamik tõlgendusi ütleb, et kvantmehaanika kummutas Newtoni ontoloogilise determinismi. Ometi tekitavad Schrödingeri võrrandile alluvad kvantsüsteemid *deterministlikult* kvantmõõtmiste ontoloogiliselt määramatute tõenäosuste *tõenäosusjaotuse*.

Üldrelatiivsusteooria ja kvantmehaanikaga said kaks 20. sajandi füüsika alustala kindlalt paika pandud ja seda on nad tänini. Ükski katse ühendada üldrelatiivsusteooriat ja kvantmehaanikat pole pärast 85 aastat kestnud proovimist õnnestunud. Edu võib, aga ei pruugi saabuda.

Darwin

Pärast Newtonit muutis meie mõtlemist — ja võib-olla sama põhjalikult — Darwin. Me kõik teame tema teooria keskseid teese: pärilik muutlikkus populatsioonis, konkurents kõigi isendite ellujäämiseks ebapiisavate ressursside pärast, mistõttu looduslik valik selekteerib välja variandid, mis on selles keskkonnas “kohasemad”. Nii on saavutatud kohastumine, ja mis eriti oluline, *näiline kavandatus*, ilma et oleks kavandajat.

Lugu Darwini teooria raskustest “seguneva pärilikkusega”⁶ ja selle ootamatu päästmine Mendeli geneetika poolt, isegi tõsiasi,

⁵Newton lahendas 1687. a esimesena nn kahe keha probleemi. Nüüdseks on teada, et kolme keha probleemile üldist lahendit ei ole.

⁶19. sajandil levinud teooria (teise nimetusega liitpärilikkus), mida kaudselt tunnistas ka Darwini teooria ja mille järgi vanemorganismide pärilikkusosakesed segunevad ja liituvad ning selle tulemusena tekib

et üks Mendeli teose eksemplar lebas avamatult Darwini kirjutuslaual,⁷ on hästi teada. Mendellik geneetika hoiab ära seguneva pärilikkuse ja sillutas teed 20. sajandi keskpaiga nn neodarvinistlikule sünteesile.

Elu evolutsioon kogu oma kirevuses oli nüüd lõpuks valla või vähemalt oli võimalik tänu Darwinile seda mõistma hakata.

Monod ja “teleonoomiline”

Funktsiooni, tegutsemise [*doing*] ja eesmärgi mõiste bioloogias ning koos nende märkide või sümbolite potentsiaalse “tähen-duse”, mis täielikult puuduvad füüsikas, kus toimuvad ainult “sündmused”, summutas standardbioloogias Jacques Monod.⁸ Kujutlege piki glükoosigradiendi ujuvat bakterit. Ta näib tegelevat toidu hankimisega. Kuid niisugune arusaam organismist, üt-leb Monod, on läbinisti ekslik. Rakk oma keskkonnas on kõigest evolutsiooni käigus väljakujunenud molekulaarmasin. Loodusli-ku valiku tõttu näib piki gradienti ujumine eesmärgipärasena, te-leoloogilisena, kuid see pole nii. Selline käitumine on pelgalt just-nagu-teleoloogia; Monod nimetas seda teleonoomiaks.

vahepealsete omadustega järglasorganism. Kriitikud juhtisid tähelepa-nu, et niisugune mehhanism “lahjendaks ära” iga uudse kasuliku tun-nuse, enne kui looduslik valik saaks üldse tööle hakata. Seguneva pä-rilikkuse teooriast loobuti vähehaaval alates 20. sajandi algusest; muu hulgas aitas sellele kaasa Johann Gregor Mendeli (1822–1884) uuri-mistulemuste taasavastamine.

⁷Mendel kandis oma uurimistulemused ette 1865. aastal kahel Brünni (Brno) Loodusuurijate Seltsi koosolekul ja avaldas need selt-si järgmise aasta toimetistes. 1867. a saatis ta laiali u 40 oma artikli eeltrükki (nt Londoni Kuninglikule Seltsile, Linné Seltsile, Greenwi-chi observatooriumile), kuid Darwini pärandis ega kirjavahetuses pole ühtki märget selle kohta, et ka Darwin oleks selle saanud. Küll sai ta 1880. a Saksa arsti ja botaaniku Wilhelm Olbers Focke raamatu taime-hübriididest (*Die Pflanzen-Mischlinge*), milles ühena vähestest oli juttu ka Mendeli katsetest, kuid ei lugenud seda ja andis raamatu kohe edasi George Romanesile.

⁸Jacques Monod (1910–1976) oli Prantsuse biokeemik, Nobeli füsioloogia- ja meditsiinipreemia laureaat 1965.

Lühidalt, nii Monod' kui ka suure hulga hilisemate bioloogide ja filosoofide meelest pole “tegutsemine” universumis tegelik; olemas on ainult “tegutsemise” mehaaniline, väljavaltitud näivus.

See Monod' väide on õigupoolest täielikult kooskõlas füüsikaga. Nagu märgitud, ei ole füüsikas mingeid “funktsioone”, “tegusid” ega “tähendusi”. Mööda künkanõlva allaveerevad pallid on kõigest newtonlikud “sündmused”. Sedasama on ka sündmused evolutsioonis välja kujunenud molekulaarmasinas, milleks on piki glükoosigradiendi ujuv bakter.

Kuid inimestena arvame ometi, et funktsioonid ja tegutsemine on meie maailmas reaalsed. Kui nii, siis kust tulevad need funktsioonid, teod ja tähendused?

FUNKTSIOONID, TÄHENDUSED JA TEGUTSEMINE ON UNIVERSUMIS REAALSED

Nüüd tulen ma lagedale hulga mulle teadaolevalt täiesti uute väidetega, mis minu arvates igati põhjendavad funktsioonide, tegutsemise ja isegi tähenduste reaalsust universumis — kuigi väljaspool füüsikat. Sel arutluskäigul on mitu sammu.

*Aatomi keerukustasemest kõrgemal oleva universumi mitte-ergoodilisuus*⁹

Kas universum on oma 13,7 miljardi eksisteerimisaasta jooksul loonud kõik võimalikud elementaarosakesed ja stabiilsed aatomid? Jah.

Nüüd mõelgem valkude peale. Need on kahekümnest eri sorti aminohappest koosnevad lineaarsed jadad, mis tavaliselt volditakse kuidagi kokku ja mis katalüüsivad mingit reaktsiooni või täidavad mõnd struktuurset või muud ülesannet. Bioloogilise valguga pikkus võib ulatuda umbes viiekümnest aminohappest mitme tuhandeni. Tüüpiline pikkus on 300 aminohapet.

⁹Ergoodiliseks nimetatakse dünaamilist süsteemi, mis oma arengu käigus läbib aja jooksul kõik füüsikaliselt võimalikud olekud.

Kujutlegem nüüd kõiki võimalikke valke, mis on 200 aminohapet pikad. Kui palju neid saab olla? Igas jada punktis, mida on kokku 200, on võimalik valida 20 aminohappe vahel, s.t $20 \times 20 \times 20$ jne, kokku 200 korda, ehk siis 20^{200} , mis teeb kokku umbes 10^{260} võimalikku valku pikkusega 200 aminohapet.

Küsigem nüüd: kas universumil alates oma algusest 13,7 miljardit aastat tagasi on olnud võimalik luua kõik need valgud? Meile teadaolevas universumis on umbes 10^{80} elementaarosakest. Kui need ei teeks mitte midagi muud — eirates ka oma ruumitaolist eraldatust üksteisest — kui toodaksid valke universumi väikseimas ajaskaalas, milleks on Plancki aeg, 10^{-43} sekundit, kuluks 10^{39} korda meie universumi eluiga, et luua kõik võimalikud 200 aminohappe pikkused valgud ainult *ühe korra*.

Lühidalt, meie universumi eluea jooksul on olnud võimalik luua vaid murdosa kõikidest võimalikest valkudest. See tähendab väga kaugeleulatuvaid asju. Esiteks, universum on tohutult mitteergoodiline. Ta ei sarnane tasakaaluolekus gaasiga statistilises mehaanikas. Selle tohutu mitteergoodilisuse tõttu, kus võimalusi on määratult palju rohkem, kui neid päriselt teostuda saab, tuleb mängu ajalugu.

Me mitte ainult et ei loo kõiki võimalikke valke pikkusega 200 või 2000 aminohapet, vaid me ei loo ka kõiki võimalikke elundeid, organisme, sotsiaalseid süsteeme... Sedamööda, kuidas kasvab meie vaadeldavate objektide keerukus, tekib *määramatu* mitteergoodilisuse hierarhia.

Kantilikud tervikud ning “funktsioonide” ja “tegutsemise” reaalsus

Suur filosoof Immanuel Kant kirjutab, et organiseeritud olendi osad eksisteerivad terviku jaoks ja terviku abil ning tervik eksisteerib osade jaoks ja osade abil.¹⁰ Kant peab silmas — kui mitte muud, siis vähemasti — organisme; mina nimetan neid kantilikeks tervikuteks.

¹⁰Sellest on juttu *Otsustusvõime kriitika* II osas, eriti 65. paragrahvis.

Kantiliku terviku puhul on funktsioonid selgelt määratletavad. Osa funktsioon on täita oma põhjuslikku rolli kantiliku terviku eksisteerimise alalhoidmisel. Muud põhjuslikud tagajärjed on kõrvalnähtused. Pangem tähele, et see funktsiooni definitsioon sõltub tugevalt faktist, et kantilikud tervikud, nagu poolduv bakterirakk, on keerukad entiteedid, mis *saavad võimaluse eksisteerida ainult mitteergoodilises universumis aatomite keerukustasemest kõrgemal, sest nad on kantilikud ennast taasloovad tervikud*. Ma väidan, et just see kombinatsioon kantiliku terviku isenda taasloomisest ja sellest tulenevast eksisteerimisest mitteergoodilises universumis aatomite keerukustasemest kõrgemal põhjendab täielikult organismi puhul sõna “funktsioon” kasutamist osana tervikust. Funktsioonid on universumis reaalsed.

Mõelgem nüüd “toidu saamiseks” piki glükoosigradiendi ujuva bakteri peale, Monod’ pelgalt teleonoomilise *just nagu* “tegutsemise” peale. Me võime käitumist, mis hoiab alal kantilikku tervikut, näiteks mitteergoodilises universumis eksisteerivat bakterit, igati põhjendatult defineerida “tegutsemisena”. Seepärast ma väidan, et “tegutsemine” on universumis reaalne, mitte pelgalt Monod’ teleonoomia.

Huvitaval kombel arvas Kant, et bioloogia Newtonit ei ilmu kunagi. Darwinist hoolimata on üks selle artikli tähtsaid tõdemusi, mis viib meid teispoole füüsikat, et selles oli Kantil õigus. Bioloogia Newtonit ei ilmu tõepoolest kunagi, sest erinevalt füüsikast ja tema trajektoore määravatest seadustest ei saa biosfääri evolutsiooni, nagu peatselt näeme, tuletada ühestki liikumisseadusest ega nende integreerimisest. Ükski *seadus* ei too endaga vältimatult kaasa biosfääri evolutsiooni, esimest ja põhjapanevat sammu teispoole füüsikat “elu veelahkmel”.

Kollektiivselt autokatalüütilised DNA, RNA või peptiidide kogumid

Gonen Ashkenasy Ben Gurioni ülikoolist Iisraelis on loonud laboris kogumi üheksast väikesest valgust, mida nimetatakse pep-

tiidideks.¹¹ Iga peptiid kiirendab ehk katalüüsib *järgmise* peptiidi moodustumist, kleepides kaks selle järgmise peptiidi fragmenti iseenda koopia külge. Niisugune katalüüs kulgeb üheksast peptiidist koosnevas tsükliis (Wagner, Ashkenasy 2009).

Tähtis on, et Ashkenasy realselt toimivas süsteemis ei katalüüsi ükski peptiid *iseenda* moodustumist, vaid kogum tervikuna *katalüüsib kollektiivselt iseenda moodustumist*. Ma nimetan seda kollektiivselt autokatalüütiliseks kogumiks.

Need imetlusväärased saavutused tõestavad mitut otsustava tähtsusega asja. Esiteks, sellest ajast peale, kui Watson ja Crick avastasid oma kuulsa DNA kaksikheeliksi¹² ja selle replikatsiooni matriitssünteesi teel, on paljud uurijad veendunud, et molekulaarne reproduktsioon *peab* põhinema matriitssünteesil, nagu see on DNA, RNA ja teiste seesuguste molekulide replikatsioonil. Juhatumisi on tõsi, et kõik katsed jõuda säärase replikatsioonini ilma ühegi ensüümi abita on viimase 50 aasta jooksul läbi kukkunud. Ashkenasy uurimistulemused näitavad, et väikesed valgud võivad reprodutseeruda kollektiivselt. Peptiididel ja valkudel ei ole sümmeetriatelge, nagu on DNA kaksikheeliksiil. Kõik see ütleb meile, et molekulide paljunemine võib olla palju lihtsam, kui me oleme arvanud.

Märgin möödamminnes, et aastatel 1971–1993 töötasin ma välja teooria kollektiivselt autokatalüütiliste kogumite statistiliselt ootuspärase tekkimise kohta piisavalt mitmekesistes “keemilistes supides” (vt Kauffman 1971, 1986, 1993). See arvuliselt kontrollitud hüpotees on nüüdseks teoreem (Mossel, Steel 2005). Kui ta on tõene, võib molekulaarse reproduktsiooni teid universumis olla rohkesti.

¹¹Peptiidid on lühikesed, 2–10 aminohappest koosnevad ahelad (molekulid). Pikki ahelaid nimetatakse polüpeptiidideks. Enamik valke on polüpeptiidid.

¹²Inglise bioloogid Francis Crick (1916–2004) ja James Watson (sünd 1928) avaldasid sellesisulise artikli 1953. a ajakirjas *Nature* ning said 1962. a koos Uus-Meremaa päritolu biofüüsiku Maurice Wilkinsiga (1916–2004) selle eest Nobeli preemia. Hiljem on kaksikheeliksi avastusloos sama tähtsaks hakatud pidama Inglise keemiku ja röntgenstruktuurianalüütiku Rosalind Franklini (1920–1958) osa.

On loodud ka kollektiivselt autokatalüütilisi DNA ja RNA kogumeid (Lam, Joyce 2009; Kiedrowski 1986).

Kollektiivselt autokatalüütilised kogumid on kõige lihtsamad näited kantilikest tervikutest ja peptiididel kui nende osadel on funktsioonid

Kollektiivselt autokatalüütiline kogum on just nimelt kantilik tervik, mis “saab võimaluse eksisteerida” mitteergoodilises universumis aatomite keerukustasemest kõrgemal just nimelt sellepärast, et ta on iseennast taasloov kantilik tervik. Veel enam, iga peptiidi kui sellise terviku, üheksast peptiidist koosneva kogumi osa “funktsioon” seisneb just nimelt tema rollis järgmise peptiidi kahe fragmendi katalüütilisel kleepimisel iseenda koopia külge. Tõsiasi, et esimene peptiid võib seda reaktsiooni katalüüsides vedeliku loksutada, on põhjuslik kõrvalnähtus, mis *ei ole* peptiidi funktsioon. Seega on funktsioonid tavaliselt kantiliku terviku ühe osa põhjuslike tagajärgede alamkogum.

Ülesande täitmine

Kollektiivselt autokatalüütilistel kogumitel on üks erakordselt tähtis omadus. Kui peame reaktsiooni katalüüsima “katalüütiliseks ülesandeks”, siis kogum *tervikuna* saavutab “ülesande täitmise”. Kõik reaktsioonid, mille peab katalüüsima vähemalt üks Ashkenasy üheksast peptiidist, tõepoolest *saavad* katalüüsitud vähemalt ühe poolt neist peptiididest. Ükski peptiid ei katalüüsi iseenda moodustumist. Kogum tervikuna katalüüsib iseenda reproduktiooni selge *ülesande täitmise* teel.

Ülesande täitmine poolduvas bakteris

Mõelgem poolduva bakteri peale. Ka tema saavutab mingisuguses, vaid pooleldi mõistetud vormis *ülesande täitmise* osalt oma keskkonnaniis ja selle kaudu. Kuid ülesanded on palju laiemad

kui pelk katalüüs. Nende seas on DNA replikatsioon, membraani moodustamine, kemoosmootiliste pumpade moodustamine ja keerukate rakusignalisatsiooni mehhanismide väljatöötamine, milles keemiliselt *suvalise* ehitusega molekul võib seonduda transmembraanse valguga¹³ ühe osaga ja niimoodi muuta selle molekuli rakusisese osa talitlust, mis omakorda käivitab rakusisese signaliseerimise. Seega hõlmab ülesande täitmine siin tervet hulka ülesandeid.

Selle koha peal tuleb mängu biosemioos

Ma tänan professor Kalevi Kulli Tartu ülikooli semiootika osakonnast, kes veenis mind, et selle koha peal tuleb mängu biosemiootika.¹⁴ Nagu Kull osutab, on molekulid, mis võivad seonduda transmembraanse valguga välismiste osadega, keemiliselt suvalise ehitusega — asi, mida rõhutas ka Monod allosteerilisi ensüüme¹⁵ käsitledes. Kull (2009, 2010) märgib, et väljaspool rakku leiduvate molekulide kõikvõimalikud olekud — jutt käib molekulidest, mis võivad seonduda transmembraansete valkude rakuväliste osadega ja vallandada rakusisese signaliseerimise ning raku koordineeritud reaktsiooni — moodustavad *semiootilise koodi*, mille abil rakk navigeerib talle “tuntud” maailmas, “tuntud” — teadvust postuleerimata — koodi kaudu ja üldjoontes arvatavasti evolutsioonis arenenud maailma valikulise kodeerimise tulemusena, nii nagu organism seda maailma “näeb”. Muuta molekuli liiki, mis seondub transmembraansete valkude rakuvälise osaga, tähendab muuta rakule “tuntud” maailma.

Biosemioos on universumis reaalne.

¹³Transmembraansed valgud ulatuvad läbi rakumembraani ning koosnevad seega rakuvälisest, membraanisisesest ja rakusisese osast.

¹⁴Kalevi Kull, 2012, isiklik suhtlus. *Aut.*

¹⁵Allosteerilised on ensüümid (enamasti valgud), mille aktiivsait — see koht ensüümi pinnal, kus toimub ensümaatiline reaktsioon, mida see ensüüm katalüüsib — ei lange füüsiliselt (ruumiliselt) kokku ensüümi regulatoorse saidiga ehk kohaga, kuhu võib kinnituda mõni muu molekul (nn efektor) ja niiviisi mõjutada eemal asuva aktiivsaiidi aktiivsust.

EDASI: BIOSFÄÄRI EVOLUTSIOONIS EI OLE MÄÄRAVAID SEADUSI, ON VAID VÕIMALDAMINE

Nüüd võtaksin luubi alla uue teema, mis minu arust muudab asja põhjalikult. Koos oma kolleegide, Pariisi Ecole Polytechnique'i matemaatikute Giuseppe Longo ja Maël Montéviliga tahan ma väita, et ükski *seadus* ei too endaga vältimatult kaasa biosfääri evolutsiooni.¹⁶ Kui meil on õigus, siis määrav seadus [*entailing law*], füüsika tuum Newtonist peale, kaotab kehtivuse evolutsioneeruva elu veelahkmel. Kui see väide on õige, siis on ta ilmselgelt väga tähtis. Enamgi veel, tekib küsimus, kuidas biosfäär, kõige keerukam meile tuntud süsteem universumis, sai tekkida väljaspool määravaid seadusi. Peatselt arutlen ka nende küsimuste üle. Ja see arutelu liigub jällegi edasi sammhaaval.

Kruvikeeraja kasutusviise ei saa algoritmiliselt loetleda

Esimene “imelik” samm on selline. Kas te suudate üles lugeda kõik kruvikeeraja kasutusviisid, olgu üksi või koos teiste asjade või protsessidega? Noh, saab kruve keerata. Avada värvipotti, kasutada kiiluna, et uks lahti või kinni püsiks, kraapida akna küljest kitti, pussitada ründajat; ta on *objet d'art*, kepi külge seotuna ahing kalapüüdmiseks, “pärismaalastele” rendituna (ikka veel ahinguna) 5% eest nende kalasaagist — uue äriettevõtte haka-tus...

Usutavasti oleme kõik päri, et kaks järgmist väidet on tõesed: (a) kruvikeeraja kasutusviiside *arv* on määramatu; (b) erinevalt täisarvudest, mida saab järjestada, ei ole kruvikeeraja kasutusviisidel loomulikku järjekorda. Kasutusviisid on *järjestamata*. Neist kahest väitest järeldub, et puudub Turingi mõttes efektiivne meetod¹⁷ *lugemaks üles* kõik kruvikeeraja kasutusviisid, olgu üksi või

¹⁶Täismahus artikkel, millel selle lõigu pealkiri põhineb, on kättesaadav nii veebist (Longo jt 2012a) kui ka trükitud kujul (Longo jt 2012b). *Aut.*

¹⁷Efektiivne ehk mehaaniline ehk süstemaatiline meetod on laias laastus niisugune ülesannete lahendamise viis, mis lõplikku hulka täp-

koos teiste asjade või protsessidega. Lühidalt, kruvikeeraja kasutusviiside loetlemiseks puudub algoritm.

Mõelgem nüüd kruvikeeraja *ühe* kasutusviisi, näiteks värvipurgi avamise peale. Kas te suudate üles lugeda kõik teised objektid, olgu üks või koos mõne muu asja või protsessiga, mis võiksid täita värvipurgi avamise “funktsiooni”? Jällegi on selle funktsiooni teostamise viise määramatu ja järjestamatu hulk, nii et taas kord puudub nende kõigi loetlemiseks algoritm.

Evolutsioneeruva raku kohastumusi ei saa ette kindlaks teha

Vaadakem nüüd evolutsioneeruvat bakterit või päristuumset ainurakset organismi. Mingis uues keskkonnas kohastumiseks pole tarvis muud, kui et üks või mitu raku molekulaarset “kruvikeerajat” *leiaksid* endale juhtumisi *kasutuse*, mis suurendaks evolutsioneeruva raku kohasust selles uues keskkonnas. Peale selle on vaja nende kruvikeerajate omaduste pärilikku muutlikkust, ning looduslik valik selekteerib ehk valib välja variandid, mis oma molekulaarset kruvikeerajat uudsel viisil kõige sobivamalt kasutavad — see on see, mida me nimetame kohastumiseks. See *ongi* “kohasemate” tekkimine.

Kuid algoritmilist *nimekirja* raku kruvikeerajate võimalikest kasutusviisidest ei saa olemas olla ja seega ei saa me ette teada, mida *kantilike tervikorganismide tasandil toimiv* looduslik valik toob esile raku kruvikeerajate uute kasutusviisidena, mis osalt avalduvad organismi niši kaudu, on teistest *edukamad* ja osutuvad seetõttu valituks. Ühesõnaga, me ei saa toimuvaid adaptiivseid muutusi ette kindlaks teha. See ongi süvapõhjus, miks evolutsiooniteooria on nii ennustusvõimetu.

seid juhtnööre järgides annab lõpliku arvu sammude järel alati õige vastuse. Alan Turing (1912–1954) oli Inglise matemaatik, üks arvutiteaduse rajajaid.

Evolutsioneeruva organismi tegelikku nišši ei saa ette kindlaks teha

Evolutsioneeruv rakk jõuab oma ülesande täitmiseni osalt põhjuslike või kvanttagajärgede kaudu, liikudes läbi keskkonna, mis moodustab tema “tegeliku niši”. Kuid selle keskkondliku niši tunnused, mis “koostöös” areneva raku molekulaarsete kruvikeerajatega teevad võimalikuks ülesande eduka täitmise, on defineeritud ringjalt, organismi enda kaudu. Me saame alles tagantjärele teada — alles pärast seda, kui looduslik valik on teinud oma töö kantiliku terviku, s.t evolutsioneeruva rakupopulatsiooni tasandil —, millised raku ja tema kruvikeerajate aspektid ning millised tegeliku niši spetsiifiliste külgede põhjuslikud tagajärjed on edukad.

Seega ei saa me evolutsioneeruva raku tegelikku nišši, mille kaasabil jõuab ta oma ülesande täitmiseni, ette kindlaks teha.

Neil faktidel on sügav tähendus. Füüsikas on süsteemi faasiruum¹⁸ fikseeritud — nii Newtonil, Einsteinil kui ka Schrödingerial. See teeb võimalikuks määravad seadused. Evolutsioonis seevastu iga kord, kui toimub kohastumine ja molekulaarne või mõni muu kruvikeeraja leiab uues tegelikus nišis uue kasutuse, muutub kogu evolutsiooni faasiruum — ning teeb seda ennustamatult. Kuid see tähendab, et me ei saa kirja panna mingeid evolutsioneeruva biosfääri liikumisvõrrandeid. Veel enam, tegelikku nišši võib pidada loodusliku valiku piirtingimuseks. Kuid tegelikku nišši ei saa ette kindlaks teha. Piljardipallide kohta andis Newton meile liikumisseadused, käskis kindlaks teha alg- ja piirtingimused ning siis integreerida diferentsiaalvõrrandite kujul väljendatud liikumisseadused, et leida neist tulenevad trajektoolid. Kuid bioloogias ei saa me liikumisseadusi kirja panna ja seega ei saa neid kirja panna ka diferentsiaalvõrrandite kujul. Ja isegi kui saaksime, poleks meil võimalik teada niši piirtingimusi, mistõttu me ei saaks integreerida liikumisseadusi, mida meil niikuinii ei

¹⁸Dünaamiliste süsteemide teoorias on faasiruum ehk olekuruum ruum, milles on esindatud kõik võimalikud dünaamilise süsteemi olekud; igale võimalikule olekule vastab üks ainukordne punkt faasiruumis.

ole. See oleks sama hea kui püüda lahendada piljardipallide probleemi piljardilaul, mille kuju muutub kogu aeg teadmata viisil. Sellisel juhul poleks meil matemaatilist mudelit. Ka siin on põhjanev järeldus, et *ükski seadus ei too endaga vältimatult kaasa biosfääri evolutsiooni*.

Kui see on tõsi, siis näeme, nagu eespool öeldud, evolutsioneeruva elu veelahkmel reduktsionismi lõppu. Descartes'ist peale ja Newtoni täiustatuna on masinametafoor pannud meid kujutlema organisme, nagu Monod väitis, molekulaarsete *masinatena*. Kuid ma teeksin vahet diakroonsetel ja sünkroonsetel teadustel. Diakroonne teadus uurib elu evolutsiooni ja selle "kujunemist" ajas. Sünkroonne teadus uurib nähtuste eeldatavasti täielikult reducteeritavaid aspekte, näiteks seda, kuidas süda, olles kord mitteergoodilises universumis tekkinud, oma "tööd" teeb. Nendes sünkroonsetes uuringutes reduktsionism nähtavasti toimib. Kuid biosfääri diakroonses kujunemises *on elu üha jätkuv, ennustamatu, mittealgoritmiline, mittemasinlik, ellujäämiseks probleeme lahendav, kujunev*.

Darwinlikud eelkohastumused ja radikaalne emergents: evolutsioneeruv biosfäär loob iseenda tulevased kujunemisvõimalused loodusliku valiku "toimeta"

Kui küsiksime Darwinilt, mis on minu südame funktsioon, vastaks ta: pumbata verd. Kuid mu süda toob kuuldavale ka südametoone ja loksutab südamepaunas vedelikku. Kui küsiks Darwinilt, miks need ei ole mu südame funktsioonid, vastaks ta, et mul on süda sellepärast, et vere pumpamine andis mu eelkäijatele valikueelise. Lühidalt, ta seletaks mu südame olemasolu loodusliku valiku toimega põhjuslikule tagajärjele.¹⁹ Pangem tähele, et ta annab seletuse ka sellele, miks süda üldse eksisteerib keerulise objektina mitteergoodilises universumis aatomite keerukustasemest kõrgemal. Verd pumpates on süda inimese kui reprodutseeruva kantiliku terviku funktsioneeriv osa. Pangem taas kord tähele, et

¹⁹S.t südametegevuse põhjuslikule tagajärjele, milleks on vere pumpamine.

minu südame funktsioon on tema põhjuslike tagajärgede alamkogum, nimelt vere pumpamine, mitte aga südametoonide tekitamine ega vedeliku loksutamine südamepaunas.

Darwinil oli veel üks sügav mõte: organismi mingi osa tegevuse põhjuslik tagajärg, millel ühes keskkonnas selektiivne tähtsus puudub, võib teistsuguses keskkonnas selle omandada ja nõnda valituks osutada; tavaliselt tekib sel juhul uus funktsioon. Selliseid tunnuseid või struktuure nimetatakse darwinlikeks eelkohastumusteks, ilma et see tähendaks evolutsiooni ettenägelikkust. Stephen Jay Gould ristas need ümber eksaptatsioonideks.²⁰

Ma toon vaid ühe näite tuhandetest darwinlikest eelkohastumustest. Paljudel kaladel on ujupõis — paun, mis on osalt täidetud õhuga ja osalt veega; nende omavaheline suhe määrab kala ujuvuse veesambas. Paleontoloogid arvavad, et ujupõis arenes kopskala kopsudest. Mõnel kalal sattus vesi kopsudesse, mis nüüd kujutasid endast osalt veega ja osalt õhuga täidetud paunu, valmis arenema ujupõieks. Oletagem, et paleontoloogidel on õigus.

Nüüd esitan ma kolm küsimust: 1) Kas biosfääris tekkis uus funktsioon? Jah, ujuvus veesambas. 2) Kas ujupõie teke evolutsioonis muutis biosfääri tulevast evolutsiooni? Jah, arenesid välja uued, ujupõiega kalaliigid. Neil tekkisid uued, muteerunud valgud. Ja mis kõige tähtsam, ujupõis, *niipea kui ta oli tekkinud*, kujutas endast seda, mida ma edaspidi nimetan *uueks külgnevaks võimalikuks tühjaks nišiks*, sest nüüd tekkis võimalus, et areneb välja mõni uss, bakter või mõlemad, kelle ainsaks võimalikuks elupaigaks on ujupõis. Ma tulen selle juurde hetke pärast tagasi, sest siin on peidus midagi maagilist. 3) Kas te nüüd, mil te olete darwinlike eelkohastumuste asjatundja, suudate üles lugeda kõik järgmise kolme miljoni aasta jooksul tekkida võivad, ainult inimest puudutavad darwinlikud eelkohastumused? Proovige, ja te näete, kuidas teie pea tühjalt kõmiseb. Me kõik vastame ei. Alustuseks mõni põhjus, miks me seda teha ei suuda: kuidas oleks või-

²⁰Sõnadest “eks-” (eelmine) ja “adaptatsioon” (kohastumus). Stephen Jay Gould (1941–2002) oli USA paleontoloog, evolutsioonibioloog ja teadusloolane. Sõna “eelkohastumus” tundus talle teleoloogiamärgilisena.

malik üles lugeda kõik potentsiaalsed valikukeskkonnad? Kuidas üldse teada, et me oleme nad kõik üles lugenud? Kuidas üles lugeda kõik ühe või mitme organismi tunnused, mis võiksid täita “eelkohastumuse” otstarvet? Me ei saa seda teha.

Aluspõhjused, miks me seda teha ei saa, on toodud eespool, kus on juttu kruvikeerajatest ja nende mittealgoritmiliselt loetlevatest kasutusviisidest üksi või koos teiste objektide või protsessidega ning mittealgoritmiliselt loetlevatest teistest objektidest või protsessidest, mis suudavad täita ükskõik millist konkreetset ülesannet (värvipurgi avamine), mille täitmiseks me saame kasutada kruvikeerajat.

Külgnev võimalikkus

Kujutlegem kolbi, milles on tuhat eri sorti väikest orgaanilist molekuli. Nimetagem neid “tegelikeys” molekulideks. Laskem neil nüüd reageerida ühe reaktsioonisammu võrra. Võimalik, et moodustub mõni uut liiki molekul. Nimetagem neid uut liiki molekule “külgnevateks võimalikeks” molekulideks. Asi on selgelt defineeritud, kui määrame molekulaarsele liigile minimaalse stabiilse eluea. Lubage mul nüüd osutada evolutsioneeruva biosfääri külgnevale võimalikkusele. Kui olid tekkinud kopskalad, paiknesid ujupõied areneva biosfääri külgnevas võimalikkuses. Ent kaks miljardit aastat tagasi, enne hulkraksete organismide ilmumist, ei olnud ujupõisi evolutsioneeruva biosfääri külgnevas võimalikkuses.

Ma usun, et oleme kõik sellega nõus. Kuid mõelgem nüüd, millega me näikse nõus olevat: mis puudutab biosfääri evolutsiooni darwinlike eelkohastumuste teel, siis *me ei tea kõiki võimalusi*.

Kõrvutagem nüüd meie evolutsioonijuhtumit mündi viskamisega 10 000 korda. Kas me saame välja arvutada, kui suur on tõenäosus visata 5640 kulli? Muidugi, tuleb kasutada binoomvalem. Aga pangem tähele, et siin me *teame ette* kõiki võimalikke tulemusi, kõiki kulle, kõiki kirju, nende vaheldumist, kõiki $2^{10\,000}$ võimalikku kulli-kirja mustrit. Teades kõiki võimalikke tulemusi, teame järelikult ka, milline on selle protsessi “elementaarsünd-

muste ruum”, mistõttu me saame konstrueerida tõenäosusmõõdu. Me ei tea, mis *juhtub*, kuid me teame, mis *võib* juhtuda.

Seevastu evolutsioneeruva biosfääri puhul me mitte ainult ei tea, mis *juhtub*, vaid ei tea ka seda, mis *võib* juhtuda. Sellest tuleneb vähemalt kaks väga tähtsat asja: 1) me ei saa konstrueerida selle evolutsiooni tõenäosusmõõtu mitte ühegi teadaoleva matemaatilise vahendi abil. Me ei tea, milline on elementaarsündmuste ruum. 2) Mõistus, meie valgustusajastu peamine inimlik väärtus, ei ole meile areneva biosfääri juures abiks, sest me ei tea sedagi, mis *võib* juhtuda, mistõttu meil pole võimalik selle üle mõistlikult arutleda. See kehtib ka areneva majandussfääri, kultuuri ja ajaloo kohta: sageli me ei tea ette uusi muutujaid, mis oluliseks osutuvad, mistõttu me ei saa nende üle ka arutleda. Päriselu pole niisiis ülalt-alla optimeerimisülesanne meile tuntud võimalusteruumis. See on palju salapärasem. Kuidas me saame selles navigeerida, teadmata, mis *võib* juhtuda? Kuid ometi me teeme seda.

Biosfäär loob ja teeb oma tulevased võimalused võimalikuks loodusliku valikuta

Nüüd toon ma mängu radikaalse emergentsi,²¹ omamoodi loodusliku maagia, mis minu meelest on lummap. Mõelgem evolutsioonis väljakujunenud ujupõiele. Usutavasti jõudsim eespool üksmeelele võimaluses, et areneb välja mõni uss, bakter või mõlemad, kelle ainsaks võimalikuks elupaigaks on ujupõis, mistõttu niipea, kui see elund on evolutsioonis tekkinud, muudab ta *uue külgneva võimaliku tühja nišina* biosfääri tulevast võimalikku evolutsiooni.

Edasi, kas looduslik valik avaldas survet evolutsioneeruvale kalapopulatsioonile, valimaks välja hästi toimivat ujupõit? Muidugi. (Ma mõistan, et antropomorfiseerin siin valikut, kuid me

²¹Emergentsiks nimetatakse süsteemi uute omaduste või struktuuride teket süsteemi elementide vastastikmõju tulemusena. Seejuures ei ole süsteemi emergentsed omadused taandatavad elementide omadustele. Näiteks on väidetud, et teadvus on peaaegu emergentne omadus.

kõik saame aru, mida silmas peetakse.) Ent kas looduslik valik “tegi” midagi, et luua ujupõit *uue külgneva võimaliku tühja nišina*? Ei! Looduslik valik ei “näinud vaeva”, et tekitada ujupõit uue tühja külgneva võimaliku nišina.

Kuid see tähendab midagi sellist, mis minu arvates on hämmastav. Ilma et looduslik valik selle heaks midagi teeks, loob evolutsioon ise oma tulevased kujunemisvõimalused! Tegemist on omamoodi loodusliku maagiaga.

Ja uss, mis evolutsiooni tulemusena asub elama ujupõide, on radikaalne emergents, millesarnast füüsika ei tunne.

Evolutsioon sageli mitte ei põhjusta, vaid võimaldab oma tulevast evolutsiooni

Bakter või uss, kelle evolutsioon viib elama ujupõie tegelikku nišši, mille abil ta saavutab oma ülesande täitmise, alludes looduslikule valikule kantilikult tervikliku ussi või bakterina, areneb kvantmääramatute ja ontoloogiliselt mittepõhjuslike kvantsündmuste teel. Ujupõis seega mitte ei *põhjusta*, vaid *võimaldab* bakteri või ussi või mõlema evolutsiooni, mis viib ta elama ujupõide.

See tähendab, et evolutsioneeruv elu pole mitte ainult põhjuste ja tagajärgede, vaid ka tühjade niššide pakutavate võimaluste võrgustik, mis teeb võimalikuks uue evolutsioonilise, radikaalse emergentsi. See käib ka areneva majandussfääri, kultuurielu ja ajaloo kohta. Me elame nii põhjuste ja tagajärgede kui ka soodsate võimaluste võrgustikus, mis teeb meile kättesaadavaks uued kujunemissuunad.

Positiivse teaduse poole teispoole määravaid seadusi evolutsioneeruvast biosfäärist

Ülaltoodud argumendid toetavad radikaalset väidet, et biosfääri evolutsioon ei tulene ühestki seadusest. Kui nii, siis oli Kantil õigus. Bioloogia Newtonit ei ilmu kunagi. Ka Darwin polnud see Newton, kes oleks sõnastanud määravad seadused.

Kuid biosfäär on universumi keerukaim meile tuntud süsteem, mis on kasvanud ja õitsenud isegi koos väikeste ja suurte väljasu-remislainetega 3,8 miljardit aastat. Õigupoolest on faneroosiku-
mis²² toimunud märkimisväärtne liigirikkuse kasv.

Kuidas tuleks sellest aru saada, et biosfäär ehitab ennast ise üles ja teeb seda arvatavasti teispooll määravaid seadusi?

Organismid on kantilikud tervikud ja biosfääri ülesehitamine nende viimase 3,8 miljardi aasta jooksul näib peaaegu kindlasti seotud olevat sellega, kuidas kantilikud tervikud loovad üheskoos oma maailmu; siia juurde tuleb arvata ka see loodusliku valiku-
ta uute tühjade külgnevate võimalike niššide loomise looduslik maagia, mis muudab biosfääri tulevast evolutsiooni.

Võimalik, et on olemas viis hakata seda teemat uurima, alus-
tada uut otsirännakut. Kollektiivselt autokatalüütilised kogumid on kantilike tervikute lihtsaimad mudelid. Oleme viimasel ajal arvutiteadlase Wim Hordijki ja matemaatik Michael Steeliga uurinud autokatalüütilisi kogumeid, mida Hordijk ja Steel on nime-
tanud RAFideks²³ ning milles keemilised reaktsioonid toimuvad katalüüsita, spontaanselt teatud lõpliku kiirusega, mida katalüüs
märkimisväärselt suurendab. Hordijki ja Steeli kenad tulemused näitavad, et RAFid tõepoolest tekivad ja vajavad ainult seda, et iga katalüsaator katalüüsiks üht kuni kaht reaktsiooni. See on nii kee-
miliselt kui ka bioloogiliselt igati mõistlik (Hordijk, Steel 2004).

Hiljuti uurisime kolmekesi RAFide allstruktuuri (Hordijk, Steel, Kauffman 2012). Leidub vähendamatuid RAFe, mis pideva väikestest molekulidest koosneva toitevaru korral on autokatalüü-
tilised; ent kui ükskõik milline molekul RAFist eemaldada, kukub kogu süsteem kokku. Ta on vähendamatu. Kui anda mudelis ke-
mikaalidena esinevatele polümeeridele maksimaalne lubatud pik-
kus — alates monomeeridest ja lõpetades pikemate polümeeride-
ga —, siis leidub maksimaalne RAF, mis suureneb sedamööda,

²²Faneroosikum algas umbes 540 miljonit aastat tagasi ja kestab tä-
nini.

²³Sõnadest *reflexively autocatalytic and food-generated* — reflek-
siivselt autokatalüütilised ja toitest genereeritud (kogumid).

kuidas pikeneb polümeeride maksimaalne lubatud pikkus ja see-
ga kõikide lubatud polümeeride mitmekesisus.

Mis aga kõige olulisem: leidub *vahepealseid*, nn submaksimaalseid RAFe, millest igaüks koosneb kas kahest või enamast vähendamatust RAFist või ühest või enamast vähendamatust RAFist ja ühest või enamast suuremast “submaksimaalsest” RAFist või kahest või enamast väiksemast submaksimaalsest RAFist.

Seega saame matemaatiliselt mõelda vähendamatute RAFide koguhulgast, kõikidest erinevatest submaksimaalsetest RAFidest ja maksimaalsest RAFist. Neist igaühe juurde saame tõmmata nooled väiksemate RAFide juurest, mis selle üheskoos moodustavad. See hulk nooli kujutab kõigi selles süsteemis võimalike RAFide osalist korrastatust.

Järgmine tähtis asi: kui keskkonda satuvad uued või senisest suuremad toitemolekulide liigid, kas või *lühiajaliselt*, võib kogu süsteem kasvada ja luua *uusi* submaksimaalseid RAFe, mida varem süsteemis ei olnud. See on väga tähtis. See näitab, et olemasolevad kantilikud tervikud suudavad luua uusi tühje külgneva võimalikkuse nišše, ja keemilise fluktuatsiooni korral, kus molekulide liigid on keskkonnas kohal vaid lühiajaliselt, võib kogu “ökosüsteem” mitmekesistuda. Mudelbiosfäär ehitab ennast ise üles!

Selles süsteemis saavad RAFid üksteist “aidata”: näiteks võib ühe RAFi jääkmolekul olla teisele toitemolekul; abi võib seisneda ka katalüüsi inhibeerimises, samuti võivad ühe RAFi saadused, mis teisele on mürgised, üksteist keerulisel viisil pärssida. Nad moodustavad keeruka ökoloogia. Peale selle näidati hiljuti, et kui paigutada RAFid pooldumisvõimelistesse kambritesse, näiteks lipiidse kaksikmembraaniga vesiikulitesse ehk nn liposoomidesse (Luisi jt 2004), siis on nad võimelised avatud lõpuga evolutsiooniks²⁴ loodusliku valiku teel, kus igaüks neist RAFidest

²⁴Ingl *open-ended evolution* — eelkõige nn kunstliku elu uuringutes kasutatav mõiste iseloomustamaks süsteeme, milles organismid üha muutuvad ja evolutsioneeruvad, mitte ei jõua evolutsiooni tulemusena mingisse muutumatusse lõppolekusse.

toimib “replikaatorina”,²⁵ mis allub valikule, ja selle valiku käigus toimivad fenotüübina RAFi tuumast alguse saavad keemiliste reaktsioonide “kaared”.

Niisiis on meil minu meeleheaks juba olemas kantilike tervikute evolutsiooni käsitleva teooria alge.

Kuid neil mudelitel on üks suur puudus: nad on sügavas tähenduses algoritmilised ja nende võimalikud faasiruumid on ette kindlaks tehtavad. Põhjus on lihtne: ainsad funktsioonid, mis neis RAF-süsteemides ette tulevad, on molekulidevahelised reaktsioonid, mida katalüüsivad molekulid. Kuid võimalike molekulide hulga, olgu polümeeride maksimumpikkus ükskõik milline, saab ette kindlaks teha. Ja võimalike katalüütiliste interaktsioonide hulga saab samuti ette kindlaks teha, seda isegi mudelite puhul, kus see, milline konkreetne molekul katalüüsib millist reaktsiooni, on määratud juhuslikult või mingi katalüsaatori ja substraadi vahelise “vastavusreegli” põhjal.

Seevastu eespool rääkisime tohutu ülesande täitmisest, millega tuleb toime evolutsioneeruv bakter või päristuumne rakk või organism. Need ülesanded ei piirdu katalüüsiga, ja nagu nägime arutelus molekulaarse kruvikeeraja üle, on selle kasutusviisid raskus ühtaegu arvult määramatud ja järjestamatud, mistõttu ükski algoritm ei saa neid kõiki üles lugeda. Samuti ei saa me ette kindlaks teha, kuidas evolutsioneeruv kantilik tervikrakk, mille puhul valik toimub kantiliku terviku tasandil ja selekteerib välja muutunud, pärilike variatsioonidega kruvikeerajaosad, võib saavutada mingi, sageli uue funktsionaalse ülesande täitmise oma tegeliku niši kaasabil. Seega on tegelik evolutsiooniprotsess mittealgoritmiline, mittemasinlik, mitte ette määratud.

Mis puutub meie esialgsetesse arenevatesse RAF-ökosüsteemidesse, siis me ei tea veel, kuidas teha nende evolutsiooni mittealgoritmiliseks ja mitte ettemääratuks. Ehkki algus on tehtud, ja kasulik algus, pole see ometi piisav.

²⁵Nii nimetatakse geenipõhises evolutsioonikäsituses evolutsiooni teoreetilist alusüksust ehk DNA lõiku, mis allub looduslikule valikule.

Uus lummus ja uue maailma loomine

Tulen tagasi Max Weberi imekspandava väite juurde “Newtoniga me vabanesime lummusest ja sisenesime modernsusse”. Kas Weberil oli õigus? Ma arvan küll. Nagu eespool öeldud, nägi 15. ja 16. sajand musta ja valge maagia harrastajaid, kellest esimesed otisid okultseid teadmisi, et loodus pahupidi pöörata ja sealt oma osa kätte saada. Koos Newtoniga kaotas maagia oma maagilisuse ja me sisenesime taevamehaanika deterministlikku maailmapilti; teistlik Jumal andis valgustusajastul teed deistlikule, kes seadis universumi Newtoni seaduste järgi üles ja laskis neil siis oma-soodu toimida. Läks lahti sõda teistliku religiooni ja teaduse vahel, rääkimata juba sõjast teaduse ja kunstide vahel. Järgmiseks saabus meie armastatud valgustusajastu: “Maha kleerikud, elagu teadus inimkonna püsiva paremaks muutmise teenistuses.” Valgustusaeg oli “mõistuseajastu”. Järgmiseks saabus tööstusrevolutsioon, mis põhines füüsikast ja keemiast ammutatud teadmisel. Nii jõudsimme modernsusse.

Me teame oma ellu viidud valgustuslike unistuste voorusi ja puudusi. Meil on demokraatia, kõrgem elatustase, parem haridus, parem tervis, pikem eluiga. Ent meie demokraatiat korrumpeerib sageli võimueliit, me oleme, nagu ütles Gordon Brown Suurbritannia peaministrina,²⁶ taandatud hinnasiltideks aina kasvavas globaalmajanduses, milles me sageli valmistame, müüme ja ostame basseini äärde lillasid plastpingviine. Kui küsime, miks me seda teeme, siis põhjus on osalt selles, et me ei oska midagi muud teha.

Seejuures me *olemegi* lummuse kaotanud. Üks miljard meist on ilmalikud realistid mõttetus universumis, kui tsiteerida Steven Weinbergi kuulsat ütlust.²⁷ Oleme kaotanud oma vaimsuse.

Kuid meie füüsikapõhine maailmavaade, mis võibki olla õige abiootilise universumi puhul, näib olevat rängalt ekslik elava, are-

²⁶Gordon Brown (snd 1951) oli selles ametis aastatel 2007–2010.

²⁷Need sõnad annavad laias laastus edasi mõtet, mida Weinberg väljendab oma 1977. a raamatus *Esimesed kolm minutit* (eesti k tlk Laur Palgi 1988).

neva maailma puhul teispool elu veelahet. Me küll elame põhjuse ja tagajärje maailmas, kuid ühtlasi ettenägematute võimaluste maailmas, mis kerkivad esile ettenägematus, aina kasvavas ja muutuv as külgnevas võimalikkuses, mille loomises me ise osaleme, olgu tahtlikult või mitte.

On tõesti tõsi, et äsja evolutsioneerunud ujupõis on — ilma et looduslik valik selle heaks midagi teinud oleks — uus külgnev võimalik nišš, mis muudab bioloogilise evolutsiooni tulevasi võimalusi. Uss või bakter, millele antakse võimalus evolutsioneeruda, on tõesti radikaalselt emergentsed. On tõesti tõsi, et Turingi masin tegi võimalikuks suurarvuti, mille laialdane müük andis turuletuleku võimaluse personaalarvutile, mille laialdane müük andis turuletuleku võimaluse tekstitöötlus- ja failijagamisprogrammidele, mille laialdane kasutuselevõtt lõi niši veebile, mille loomine tegi võimalikuks asjade müümise veebis, mis lõi veebisisu, mis andis turuletuleku võimaluse sellistele firmadele nagu Google ja Yahoo. Sündis Facebook ja algas araabia kevad. Mitte keegi poleks saanud seda ette näha. Mitte keegi ei kavandanud seda radikaalselt emergentset esilekerkimist, mis on nii sarnane radikaalse emergentsiga evolutsioneeruvas biosfääris. Mõlemal juhul loob evolutsioneeruv süsteem, ilma et mängus oleks looduslik valik või kellegi kavatsused, tavaliselt ettenägematul viisil iseenda tulevikuvõimalused.

Kui paljust maagiast me tahame end jälle lummata lasta?

Peale kõige muu lähtus mõistuseajastu eeldusest, nagu oleks meil võimalik *teada saada*, et maailm on mõistuse abil seletatav. Ent kui me sageli ei tea, mis *võib* juhtuda, siis ei saa me selle üle ka mõistlikult arutleda. Mõistus, meie valgustusajastu ülim väärtus, on elu elamiseks sobimatu teejuht. Ja otsuste langetamine ülalt alla, nagu me võikime ette teada muutujaid, mis võivad asjakohaseks osutuda, et neid siis “optimeerida”, on sageli illusioon. Meil tuleb ümber mõelda, kuidas oma maailmu luua ja neis elada.

Mis siis, kui küsiksime, kas praegune Esimese Maailma tsivilisatsioon teenib parimal moel inimsust või kas meie üldisemalt võttes teeme seda — hinnasildid, nagu me oleme? Ma arvan, et

me oleme modernsuses ära eksinud ja selge arusaamiseta, milles meie tegelik elu seisneb.

Ralph Waldo Emerson²⁸ on tuntud oma “emersonliku perfektionismi” poolest. Me sünnime hulga vooruste või tugevate külgedega ja peaksime oma elu pühendama nende täiustamisele. Ent selline perfektionism näib staatiline nagu Euroopa hotelli homikusoõgiruum, kus kogu toiduvalik on välja pandud. Meil tuleb vaid valida etteantud vooruste vahel ja neid täiustada.

Kuid päriselu ei ole niisugune: see koosneb üha uutest avanevatest, sageli ettenägematutest võimalustest, mille loojad ja kaasloojad me osalt ise oleme, olgu tahtlikult või mitte. Nõnda meeldib mulle üha enam “elada hästi avastatud elu”.

Ja siit hakkab mu oma unistus “jõudmisest teispoole modernsust” sarnanema maakera kolmekümne tsivilisatsiooniga, mis on õrnalt kokku põimitud kaitsmaks igäühe juuri, kuid samas piisavalt kindlalt, et luua uusi kultuurivorme, mille abil me saame olla inimesed aina mitmekesisematel, loomingulisematel viisidel, igäüks aitamas iseendal ja teistel elada hästi avastatud elu ning leevendada meie sügavat varjukülge.

Meil on tarvis laiemat visiooni iseendast ja sellest, milleks me võime saada.

Selle artikli kirjutamist aitas rahastada Soome Tekesi fond, mis toetab minu tegutsemist Soome auprofessorina (*Finnish Distinguished Professor*).

Kirjandus

- Hordijk, Wim, Mike Steel 2004. Detecting autocatalytic, self-sustaining sets in chemical reaction systems. — *Journal of Theoretical Biology*, Vol. 227, No. 4, pp. 451–461
- Hordijk, Wim, Mike Steel, Stuart Kauffman 2012. The structure of autocatalytic sets: Evolvability, enablement and emergence. <https://arxiv.org/pdf/1205.0584.pdf>

²⁸Ralph Waldo Emerson (1803–1882) oli USA kirjanik ja filosoof.

- K a u f f m a n, Stuart A. 1971. Cellular homeostasis, epigenesis, and replication in randomly aggregated macromolecular systems. — *Journal of Cybernetics*, Vol. 1, No. 1, pp. 71–96
- K a u f f m a n, Stuart A. 1986. Autocatalytic sets of proteins. — *Journal of Theoretical Biology*, Vol. 119, No. 1, pp. 1–24
- K a u f f m a n, Stuart A. 1993. *The Origins of Order: Self Organization and Selection in Evolution*. New York: Oxford University Press
- K i e d r o w s k i, Günter von 1986. A self-replicating hexadeoxynucleotide. — *Angewandte Chemie International Edition in English*, Vol. 25, No. 10, pp. 932–935
- K u l l, Kalevi 2009. Vegetative, animal, and cultural semiosis: The semiotic threshold zones. — *Cognitive Semiotics*, Vol. 4 (Supplement issue), pp. 8–27
- K u l l, Kalevi 2010. Umwelt and modelling. — Paul Copley (ed.). *The Routledge Companion to Semiotics*. London: Routledge, pp. 43–56
- L a m, Bianca J., Gerald F. J o y c e 2009. Autocatalytic aptazymes enable ligand-dependent exponential amplification of RNA. — *Nature Biotechnology*, Vol. 27, No. 3, pp. 288–292
- L o n g o, Giuseppe, Maël M o n t é v i l, Stuart K a u f f m a n 2012a. No entailing laws, but enablement in the evolution of the biosphere. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1201.2069>
- L o n g o, Giuseppe, Maël M o n t é v i l, Stuart K a u f f m a n 2012b. No entailing laws, but enablement in the evolution of the biosphere. — Terence Soule (ed.). *GECCO'12: Proceedings of the 14th annual conference companion on Genetic and evolutionary computation, Philadelphia, PA, 7–11 July 2012*. New York: ACM, pp. 1379–1392
- L u i s i, Pier Luigi, Pascuale S t a n o, Silvia R a s i, Fabio M a v e l l i 2004. A possible route to prebiotic vesicle reproduction. — *Artificial Life*, Vol. 10, No. 3, pp. 297–308
- M o s s e l, Elchanan, Mike S t e e l 2005. Random biochemical networks: The probability of self-sustaining autocatalysis. — *Journal of Theoretical Biology*, Vol. 233, No. 3, pp. 327–336
- W a g n e r, Nathaniel, Gonen A s h k e n a s y 2009. Symmetry and order in systems chemistry. — *The Journal of Chemical Physics*, Vol. 130, No. 16, pp. 164907–164911

STUART KAUFFMANIGA TARTUS

Kalevi Kull

Stuart Kauffman (sünd 1939) õppis arstiteadust (California ülikoolis San Franciscos), kuid on töötanud peamiselt filosoofilise biofüüsika ja teoreetilise bioloogia vallas. Ta oli pikemat aega ametis Pennsylvania Ülikoolis ja seejärel Santa Fe Instituudis Ameerika Ühendriikides. Mu esimene kokkupuude tema tööga oli Conrad Hal Waddingtoni teoreetilise bioloogia konverentside kogumike kaudu (Waddington 1970, 1972). Üks ta tollaseid uurimusi käsitles geeniekspressiooni mustrit; geeniregulatsiooni võrgustiku mudeli abil näitas ta, et stabiilseid võimalusi on vähe, ligikaudu just niipalju, kui on rakutüüpe. Kuidas sünnib korrastatus — see oli ta keskne küsimus, ilmselgelt väga oluline elussüsteemide mõistmiseks. Stuart Kauffman ongi pälvinud tunnustuse kui üks alusepanijaid kompleksisüsteemide teadusele. Sellest on tal ka mahukas raamat pealkirjaga *Korrastatuse päritolu* (Kauffman 1993). Edasi hakkas ta kirjutama vähem tehnilisi ja samas laiemale lugejaskonnale mõeldud raamatuid, nagu *Kodus universumis: iseorganiseeruvuse ja keerukuse seaduste otsinguil* (Kauffman 1995) ning ridamisi teisi (vt nt Kauffman 2000, 2008, 2016, 2019).

Esimene elusast peast kokkupuude Kauffmaniga oli mul 1997. aastal Torontos, kus ta esines konverentsil “Semioos, evolutsioon, energia: märgi rekontseptualiseerimise poole”.²⁹ Tartusse tuli ta esimest korda 2012. aasta kevadel, kui meie teaduse ja religiooni suhteid uurivad teoloogid korraldasid siin konverentsi “Mis on elu?”. Ta oli Tartus terve nädala, suurema osa ajast olime koos, aina rääkisime ja saime sõpradeks (Kauffman 2012a, 2022). Pidasime pikki jutuajamisi biosemiootika teemadel, tegime ka seminari semiootika osakonnas. Uuesti saabus Stuart (Stu, nagu sõbrad teda kutsuvad) Eestisse 2015. aasta augustis, esinema Tartu semiootika suvekooli (vt Puumeister 2016). Kauffmani töö elussüsteemide korrastatuse printsiipidest, iseorganiseerumisest ja üldisest süsteemiteooriast võib näha väikseid paralleele Tartu semiootikaga (näiteks Juri Lotmani viitega Ilya Prigogine'i ideedele). Kauffman puudutab semiootikat otsesõnu mõnes oma kirjutises (nt Kauffman 2008: 86–87, 95–100; Kauffman jt 2008), hiljem ka biosemiootikat (Kauffman 2012b, 2016; Kauffman, Roli 2021). Kauffmani auto-

²⁹Toronto konverentsi materjalid on ilmunud raamatus Taborsky 1999. Samalt konverentsilt on pärit ka üks intervjuu Stuart Kauffmaniga; vt Tenhaaf 2001. *Siin ja edaspidi järelsõna autori märkused, kui pole öeldud teisiti.*

katalüütilise suletuse kontseptsioon on edasiarendatud versioon samast printsiibist (Redi reeglist: *omne vivum ex vivo*³⁰), millele pööras tähelepanu Juri Lotman, lugedes Vernadski biosfääriõpetust ja lähtudes sellest semiosfääri kirjeldamisel: *omne signum ex signum*³¹ (vt Markoš 2004; Favareau 2015).

Salvestasin ühe meie jutuajamise Tartus 29. aprillil 2012.³² Järgnevalt sellest väljavõtte. Samast aastast pärineb ka Kauffmani artikkel Tartu semiootika-väljaandes (Kauffman 2012b), mis käesolevas *Aka-deemia* vihus nüüd ka eesti keeles ilmub.

KK: Oled töötanud õige mitmel alal. Õppinud oled filosoofiat ja arstiteadust, tegelnud teoreetilise bioloogiaga, matemaatilise modelleerimisega ja kompleksüsteemide uurimisega. Oled kirjutanud füüsikast ja teadusfilosoofiast. Kuidas sa siis ikkagi ennast identifitseerid, milline eriala on su koduks?

SK: Tead, ma mõtlen, et see on teoreetiline bioloogia, ja võib-olla kompleksust käsitlevad teadused. Ent kompleksusteaduste kohta ütlen, et seal pole oma väljakujunenud töövahendeid, nad peaksid edasi liikuma oma kahekümne aasta tagustest piiridest.

KK: Küsin pisut ajaloost. Milles sa näed Waddingtoni sümpoosionide³³ tähtsust?

³⁰Selle põhimõtte (igasugune elu pärineb vaid elusast ainest) sõnastas Itaalia loodusteadlane Francesco Redi (1626–1697). *Toim.*

³¹Iga märk pärineb märgist (lad k). *Toim.*

³²Claudio Rodríguez aitas selle vestluse lindistuse transliteerida, Stuart Kauffman toimetas teksti pärast üle. Osaline tõlge ilmus ajalehes *Sirp* (Strandberg 2012), tekitades arutelu järgmistes numbrites.

³³See oli neljast sümpoosionist koosnev seeria pealkirjaga “Towards a theoretical biology” (Teoreetilise bioloogia poole), mille organiseeris Conrad H. Waddington. Need toimusid Itaalias Como järve ääres asuvas Villa Serbellonis aastail 1966, 1967, 1968 ja 1969. Iga sümpoosioni kohta ilmus raamat, sealhulgas Waddington 1970, 1972. Osalejateks olid väga silmapaistvad bioloogid ja füüsikud, samuti näiteks filosoof Suzanne Langer ja keeleteadlane James Peter Thorne — umbes kakskümmend inimest igal aastal, nelja aasta peale kokku 43 teadlast; vähemalt kolm korda osalesid René Thom, Jack Cowan, Brian Goodwin, Christopher Longuet-Higgins, John Maynard Smith, Howard Pattee ja Lewis Wolpert (osalejate loendit vt www.visualchaos.org/complexity/background/serbelloni.html). Neil sümpoosioni-

SK: Hüva, see on isiklik lugu: need muutsid mu elu. Las ma proovin seda hinnata nii isiklikult kui ka üldiselt. Kohtusin seal inimestega, kes said mu sõpradeks teaduselus — John Maynard Smith,³⁴ Brian Goodwin,³⁵ Lewis Wolpert,³⁶ ja eriti Wad,³⁷ kes kahjuks suri mõni aasta hiljem. Sealt ka see, et sain oma esimese töökoha Chicago ülikoolis ja tutvusin mõnede maailma parimate bioloogidega, kes ühtlasi olid vabad mõtlejad — kelle seas Waddington oli lihtsalt hämmastav. Kuid kõik nad olid tõeliselt suured.

Kujuta ette seda romantikat, kui oled arstitudeng kirurgia praktikal, tõused kell neli hommikul, et panna veenisiseseid kateetreid paksude kätega naistele, ja nüüd lendad Como järve äärde Serbelloni villasse. Pidasin seal ka ühe ettekande. See oli seal, kus Jack Cowan³⁸ pakkus mulle õppejõukohta Chicago ülikoolis, ja ma ütlesin lihtsalt — olgu!

See tegi mu tuttavaks kaheksa tipptasemel bioloogiga ning nelja viie aasta pärast võeti mu tööd juhuslike Boole'i³⁹ võrkude alal⁴⁰ väga tõsiselt. Mõtlesin: see on suurepärane!

Räägin, mis juhtus minuga, aga samas ka Waddingtoni konverentsidega. Seitse või kaheksa aastat pärast seda sündis molekulaarbioloogia

del oli tugev mõju teoreetilise bioloogia kevadkoolide kujunemisele Eestis alates 1975. aastast.

³⁴John Maynard Smith (1920–2004) oli Inglise populatsioonigenetik, kes rakendas evolutsiooni kirjeldamisel matemaatilist mänguteooriat.

³⁵Brian C. Goodwin (1931–2009) oli Kanada arengubioloog ja bioloogiateoretik. Alates 1990. aastaist õpetas ta Inglismaal Schumacher College'is.

³⁶Lewis Wolpert (1929–2021) oli Lõuna-Aafrikas sündinud Inglise arengubioloog, kes esitas nn Prantsuse lipu mudeli, mis seletas, kuidas rakkudevaheline kommunikatsioon võib viia koelise diferentseerumise ja morfogeneetiliste mustriteni.

³⁷Conrad Hal Waddington (1905–1975) oli mitmekülgne Inglise arengubioloog.

³⁸Jack David Cowan (sünd 1933) on matemaatik, kes on tegelnud matemaatilise neurobioloogiaga.

³⁹Nimetatud Inglise matemaatiku, filosoofi ja loogiku George Boole'i (1815–1864) järgi. *Toim.*

⁴⁰Boole'i võrk on mudel, kus elementidel on vaid kaks võimalikku seisundit. Juhuslikes Boole'i võrkudes ehk NK-mudelites on elementidevahelised seosed juhuslikud. Kauffman kasutas neid mudeleid geeni-regulatsiooni nähtuste seletamiseks.

gia. See kasvas välja Schrödingeri raamatust *Mis on elu?* (Schrödinger 1944), seejärel DNA struktuuri avastamisest, järgnes geneetilise koodi kindlakstegemine, siis Jacobi ja Monod' avastus, et geenid saavad üksteist sisse ja välja lülitada,⁴¹ ning siis järgmise 40 aasta jooksul sai bioloogia valitsevaks väga reduktsionistlik, eksperimentaalselt hiilgav, kuid kontseptuaalselt naiivne analüüs selle kohta, millised molekulid põrkavad milliste teiste molekulidega ja mis siis nende molekulidega juhtub. Kuid see oli tarvilik etapp bioloogia arengus. Huvi Waddingtoni ja teoreetilise bioloogia vastu puudus täiesti. Aga ma tulen selle juurde kohe tagasi.

Raku-uuringutes ja arengubioloogias polnud mingit huvi teooria vastu. Üldse mitte. Populatsioonigeneetikas muidugi oli, sest selle olid Sewall Wright, Fisher ja Haldane⁴² välja töötanud matemaatilise teorianana, mis ühendas Mendeli ja Darwini, ning seepärast sai sellest nn modernne süntees, mille kohta Ernst Mayr⁴³ oli üks kuulsamaid kirjutajaid ning millega Dick Lewontinil⁴⁴ oli palju tegemist. Kuid Waddington püüdis epigeneetikat ja geneetikat siduda juba aastail 1940 ja 1956, kuni Waddingtoni konverentsideni välja. See side on aga kujunenema hakanud alles nüüd, ja mulle tegi rõõmu, kui üks kolleeg saatis mulle hiljuti artikli, mille ta oli kirjutanud Waddingtonist ajakirjale *Bioessays* — Sui Huang (Huang 2012), kelle ma “näppasin” Harvardi Meditsiinikoolist Calgarysse ja kes tegutseb nüüd süsteemibioloogias. Sui korjas üles mu idee, et rakutüübid on atraktorid,⁴⁵ ja tegi katseid, mis näitasid, et rakutüübid tõesti ongi atraktorid.

Ma leiutasin juhuslikud Boole'i võrgud 1964. aastal ja kohtasin Waddingtoni 1960ndate lõpus. Waddington armus ära mu Boole'i võr-

⁴¹François Jacob (1920–2013) ja Jacques Monod (1910–1976) olid Prantsuse bioloogid, kes uurisid valgusünteesi regulatsiooni bakteris osana suurest küsimusest, kuidas organism kasutab oma genoomi.

⁴²Geneetik Sewall G. Wright (1889–1988), matemaatik Ronald A. Fisher (1890–1962) ja bioloog John B. S. Haldane (1892–1964) olid teoreetilise populatsioonigeneetika rajajad.

⁴³Ernst Mayr (1904–2005) oli Saksa päritolu USA zooloog ja evolutsionist. Eesti keeles vt temalt Mayr 2017.

⁴⁴Richard Lewontin (1929–2021) oli USA bioloog, geneetik ja evolutsionist.

⁴⁵Atraktorid on olekud, mille poole dünaamilisel süsteemil on kalduvus areneda. *Toim.*

kudesse ja René Thomi⁴⁶ ideedesse. Ta nägi, et ühes või teises võib olla lähendus ta epigeneetilise maastiku ideedele.

Need mõtted jäid soiku järgnenud 40 aastaks. Keegi ei hoolinud neist, keegi ei hoolinud epigeneetika ja ülejäänud evolutsioonibioloogia ühendusest. Siis, umbes seitse kuni kümme aastat tagasi, tekkis süsteemibioloogia, ja põhjus selle taga oli eksperimentaalne.

Me töötasime välja geenimassiivi uurimise tööriistad, mis võimaldasid meil vaadata 23 000 geeni samaaegset aktiivsust, nii et äkitsi nägid sa kõigi geenide olevikulist aktiivsust. See on punkt olekuruumis (faasiruumis). Olin veetnud nelikümmend aastat, püüdes oma molekulaarbioloogidest sõpradele öelda: “Tuleb tõesti mõelda olekuruumile ja voole olekuruumis”, mis iga matemaatiku jaoks on triviaalne. Nad arvasid, et ma olen hull. [...] “Te ei saa olekuruumi tsentrifuugida, seega pole olekuruum reaalne. Tõeline on see, mida saab tsentrifuugida.” Ja ma mäletan, et ütlesin: “Kui võtate vanaisa kella koost lahti, ei leia te pendli seadust, te ei leia seda vanaisa kella seest. Te peate mõistma Newtoni pendliseadust, et teada, kuidas vanaisa kell töötab.” Kuid nad ei võtnud seda kuulda. [...]

Kokkuvõttes arvan, et Waddingtoni ideed olid molekulaarbioloogia edu tõttu neljakümneks aastaks kõrvale jäänud, mis viis süsteemibioloogia sünnini, ja see omakorda viib Waddingtoni küsimuste taassünnini: “Miks on rakutüübid üksteisest selgelt erinevad?” Üks vastus on: “Võib-olla on nad atraktorid”; ja see ongi minu vastus. Molekulaarbioloogia arendas seda valdkonda ja blokeeris selle neljakümneks aastaks.

KK: Kas sulle tundub, et Waddington ja mõned nendel konverentsidel osalenud inimesed, nagu Howard Pattee⁴⁷ ja Brian Goodwin, kes tegelesid epigeneetikaga ning rääkisid sümbolitest ja tähendusest, liikusid juba siis mittefüüsikalise bioloogia poole?

SK: Brian rääkis palju sellistest asjadest nagu morfogeneetilised väljad⁴⁸ ja strukturalism bioloogias. . .

⁴⁶René Thom (1923–2002) oli Prantsuse matemaatik, katastroofiteooria rajaja. Oma raamatus *Struktuurne stabiilsus ja morfogenees* (1975) nimetab ta oluliste allikatena oma ideedele D’Arcy Thompsonit, Jakob von Uexkülli ja Kurt Goldsteini. Thomi teoste seas on ka näiteks *Ikoonist sümbolini* (1973) ja *Semiofüüsika* (1990).

⁴⁷Howard Pattee (sünd 1926) on USA bioloogiateoreetik ja biosemiootik.

⁴⁸Arengubioloogias nimetatakse morfogeneetiliseks väljaks rakuühma, mis teatud biokeemilistele signaalidele reageerides areneb konk-

KK: Minu meelest oli ta kirjutanud ka midagi sellist nagu “bioloogia ja tähendus” või isegi kasutanud sõna “tähendus” ühe oma Waddingtoni konverentsi ettekande pealkirjas.⁴⁹ Küsin, kas sa tundsid juba siis, et see pole füüsikalistlik bioloogia?

SK: Üheksakümmend protsenti — ei, seega üheksakümne protsendi ulatuses püüdsime Waddingtoni tegevuskava mõista nii: kuidas panna kokku epigeneetika, midagi geneetika kohta ja midagi morfogeneesi kohta, et saada teooria rakkude diferentseerumise ja morfogeneesi aluseks olevatest füüsikalistest protsessidest. See oli minu töö esimesed 25 või 30 aastat täiskasvanud teadlasena; kuid Howard Pattee rääkis sellest kindlasti juba siis. Ta rääkis sellest, mis on sümbol. Mäletan, et Howard üritas mulle 42 aastat tagasi selgitada, mis on mittehologooniline piirang.⁵⁰ See oli vahetult enne mu poja sündi ja ma sain aimu, mis see on, kuid ma tunnistan, et asi läks teist teed.

Sa ütlesid, et Rashevsky⁵¹ oli esimene, kes liikus mittefüüsikalises suunas, ning Howard Pattee ja Bob Rosen⁵² olid tema nooremad kolleegid. [---] Brian Goodwin käis meil kogu aeg külas. Ma ei mäleta, et ta oleks sel ajal tähendusest rääkinud, aga ta võis seda teha. Brian sai D’Arcy Thompsoni⁵³ traditsioonist juhitud strukturalist. Oma tugevaimates väidetes ütles ta, et looduslikul valikul pole sellega üldse mingit pistmist, see kõik on tingitud looduslikust morfoloogiast, ka vormide kadu jne, täpselt nagu D’Arcy Thompson.

Ma pidasin Brianiga lõputuid vaidlusi, öeldes: “Ole nüüd, Brian, looduslik valik on oluline, see on stabiilsuse analüüs!” Me olime head

reetseks struktuuriks või elundiks. Mõiste võttis 1910. a kasutusele Vene bioloog ja arstiteadlane Aleksandr Gurvitš (1874–1954). *Toim.*

⁴⁹Nimelt Goodwin 1972.

⁵⁰Mittehologooniliseks nimetatakse füüsikas ja matemaatikas süsteemi, mille olek sõltub selleni jõudmiseks valitud teest. Säärast süsteemi kirjeldavad parameetrid alluvad diferentsiaalsetele ja mittelineaarsetele piirangutele. *Toim.*

⁵¹Nicolas Rashevsky (1899–1972) oli Ukraina juurtega USA bioloogiateoreetik, kes arendas matemaatilist bioloogiat ning alates 1960. aastatest ka relatsioonilist bioloogiat.

⁵²Robert Rosen (1934–1998) oli USA bioloogiateoreetik, Nicolas Rashevsky õpilane.

⁵³D’Arcy W. Thompson (1860–1948) oli Šoti bioloog. Tema raamat *Kasvust ja vormist* (Thompson 1942) kirjeldab põhjalikult orgaaniliste vormide struktuurseid reegleid.

sõbrad. [...] Ja olgu sedagi öeldud mu vana sõbra Brian Goodwini kohta: ma arvasin alati, et ta teeb rumalusi, kuid kümme aastat hiljem sain aru, miks Brian teeb seda, mida ta teeb, ja et tal oli alati õigus olnud. Nii et ta oli alati minust kümme aastat ees olnud ja ma olin alati jõudnud Brianile teist teed pidi järele. Minu arvates oli tal alati õigus, alati, sealhulgas oma kvalitatiivses teaduses.

Brian hakkas 10 või 15 aastat tagasi rääkima kvaliteetide teadusest ja ma ütlesin endale: "Mida see Brian küll räägib!" Siis läks ta Schumacherisse ja püüdis seal Devonis⁵⁴ rajada oma kvaliteetide teadust, ning ma mõtlesin: "Brian on jälle hulluks läinud." Aga siin ma nüüd olen, õpin sinult semiootikat ja minu enda argument funktsionaalsuste mittealgoritmilise iseloomu kohta on kvaliteetide teadus. Siin ma olen 15 aastat hiljem ja ütlen: "Hei, Brian, sul oli õigus!" Sama jutt, nii et Brian, kus iganes sa oled... [...]

KK: Järgmine küsimus, mis on suur küsimus, kuid tahaksin kuulda lühikest vastust. Mida sa pead enda kõige olulisemaks teaduslikuks panuseks?

SK: Nojah, juhuslikud Boole'i võrgud ning korrastatud režiimi ja kriitilisuse avastamine. Ma mõtlesin siis ja arvan tänini, et see on suur avastus, sest see ütleb, et korra eeldused pole need, mida me arvasime, ja ma hakkasin aru saama, et see on ka osa vastusest kohanemisele⁵⁵ ja veel millelegi.

Ma mainin viit või kuut asja. Teiseks on idee kollektiivselt autokatalüütilistest kogumitest. See mõte sündis 1971. aastal ja muutub minu jaoks üha olulisemaks. Võimalik, et olen leidnud molekulaarse paljundamise aluse, sest kõik katsed matriits-replikatsiooniks üksnes üheahelalise DNA või RNA-ga on ebaõnnestunud; see oleks pidanud toimima, kuid on ebaõnnestunud. Me oleme teinud süsteeme, mis on kollektiivselt autokatalüütilised (vt ka Kull, Leht 1984). Jääb veel näidata, et minu teooria on õige, et nad tekivad spontaanselt, nii et mõne lähema aasta jooksul näeme. See on siis teine.

⁵⁴Schumacher College, mis asub Devonis krahvkonnas Inglismaal, on rahvusvaheline keskus, kus tegeldakse ökoloogilise eluviisi ja holistliku maailmavaate õppega. Keskus on nimetatud majandusteadlase Ernst Schumacheri (1911–1977) järgi, kelle raamat *Small is Beautiful* (Väike on ilus) on üks ökoloogilise majandusteaduse alusteoseid.

⁵⁵Kohanemise (*arrival of the fitter*) all peab Kauffman silmas mitedarwinlikku protsessi, mille käigus organism leiab uue funktsiooni ja see saab ka püsivaks.

See viis kolmanda asjani, mida ma tegin, sest autokatalüütilise loo keskne küsimus on: kui suur on tõenäosus, et juhuslik polüpeptiid katalüüsib juhuslikku reaktsiooni? Ma ei teadnud, kuidas seda teha, kuid tahtsin teada, milline on võimalus, et juhuslik polüpeptiid katalüüsib juhuslikult valitud reaktsiooni, nii et kui ma 1982. aastal kuulasin geneetik Leland Hartwelli⁵⁶ loengut, siis taipasin sellesse süvenemata, kuidas oma ideed kontrollida: tuleb teha miljoneid juhuslikke DNA järjestusi, kloonida igaüks neist miljonisse bakterisse ja allutada valikule võime järgi reaktsiooni katalüüsida. Nii et leiutasin kombinatoorse keemia ja esitasin patenditaotluse koos oma sõbra Marc Ballivet⁵⁷ ga⁵⁷ paar aastat hiljem. Meil ongi rahvusvaheline kombinatoorse keemia patent.

Siis, umbes aasta hiljem, mõtlesin: “Mis siis, kui tahaksin teha molekuli, mis näeb välja nagu östrogeen?” Noh, östrogeen seostub östrogeeni retseptoriga. Viskaksin östrogeeni välja, teeksin miljon või kümme miljonit või sada miljonit juhuslikku peptiidi, väikest valku, ja vaataksin, kas mõni neist seostub östrogeeni retseptoriga, ja kui seostub, siis peab sel olema östrogeeni moodi molekulaarne kuju. Olin kohutavalt eelil. Mõtlesin: “Issand, nii sa teed ravimeid.” Nii et me Marciga esitasime sellele patenditaotluse ja veel hunnikule muule asjale, näiteks katalüütilise kogumi valmistamisele. Ma olen päris uhke oma kaasaaitava rolli üle kombinatoorse keemia rajamisel. [...] See oli kolmas asi.

Neljas asi on see, et mõtlesin koos Simon Leviniga⁵⁸ välja kohasusmaastike statistilise struktuuri teooria ja tegin siis füüsikutelt “näpatud” NK-mudeli, spinnklaasi⁵⁹ mudeli.

Viies asi, mis ma olen teinud, on see, mida olen hakanud sulle rääkima kvant-klassikalise tasakaaluseisundi kohta [*quantum-classical poised realm*].⁶⁰ Ma arvan, et kvant-klassikalise tasakaalu suhtes on

⁵⁶Leland Hartwell (sünd 1939) on USA rakubioloog, kes on uurinud raku jagunemist reguleerivaid valke.

⁵⁷Marc Ballivet on Šveitsi biokeemik, kes aastail 1978–1981 töötas järeldoktorina Californias.

⁵⁸Simon Asher Levin (sünd 1941) on USA ökoloog.

⁵⁹Tihk- ehk kondensaine füüsikas nimetatakse spinnklaasiks magnetilist olekut, mida iseloomustab spinnide juhuslikkus — erinevalt ferro-magneetikatest, milles kõik spinnid on samasuunalised. *Toim.*

⁶⁰Jutt käib tasakaaluolekust klassikalise füüsika maailma ja kvant-maailma vahel. Muu hulgas arvab Kauffman sellega seletada võivat teadvuse teket ajus. *Toim.*

meil õigus. Muud asjad, *res potentia* ja *res extensa*⁶¹ kohta, mis on seotud kvantmõõtmisega kui kvantmehaanika võimaliku tõlgendusega, on tõesti metsikud, kuid ma arvan, et kvant-klassikaline tasakaal võib olla tõeline. [---]

Ja lõpuks, see asi, [---] et ükski seadus ei too kaasa biosfääri kujunemist, võib minu arvates olla kõige olulisem asi, mida ma teinud olen — kui see õige on.

KK: See viimane?

SK: Jah, ma arvan, et see võib olla kõige tähtsam. Ja see [---] viib semiootikani. Me näeme seda näiteks kruvikeeraja kasutusviiside mitte-algoritmilisusest. Kruvikeeraja kasutusvõimaluste arv on määramatu ja neil puudub omavaheline järjestus, seega ei saa ükski algoritm ega tõhus protseduur loetleda kruvikeeraja kõiki kasutusviise. Kuid evolutsioonis leiab raku “kruvikeeraja” kasutuse, mis suurendab organismi kohasust ja päriliku muutlikkuse korral valitakse see välja. Nagu Longo ja mina väidame, muutub areneva biosfääri faasiruum ettenägematul viisil.⁶² Seega ei saa me kirjutada arenevale biosfäärile liikumisseadusi ega neid integreerida. [---] Veel enam, on lootust, et see loob silla molekulaarse reduktsionismi juurest sümbolite ja tähenduste juurde, mis on mittefüüsikalised ja mittealgoritmilised, kuid täis semantikat, sest *x*-i kasutusviise ei saa algoritmiliselt loetleda. Sümbolid on lõpus; kõigepealt märgid, siis indeksid ja tähendus ning lõpuks sümbolid. See viimane asi — põhjustel, mis ma ütlesin, selle maagia tõttu, et biosfäär loob ise oma võimalused muutuda ilma selle saavutamiseks tegutseva loodusliku valikuta — võib olla taaslumav [*re-enchanting*] ja see võib olla tsivilisatsiooni jaoks oluline. Ja kui on, siis on see kindlasti kõige tähtsam asi, mis ma teinud olen. *Kui*. Ma ei tea, kas see on õige. [---]

KK: Teadlased kipuvad tahtma, et nende ideid võetaks väga laialdaselt vastu, kuid teisest küljest on heal õpetlasel alati sügavam arusaam, kui ükski populaarne arusaam olla saab, nii et see on kuidagi paradoksaalne:

⁶¹Kauffman hüpoteesi järgi koosneb reaalsus kahest ontoloogilisest maailmast või sfäärist, milleks on võimalikud asjad (*res potentia*) ja tegelikud asjad (*res extensa*). Esimene mõiste pärineb Aristotelelt, kuid kvantteoreetilise tõlgenduse andis sellele Saksa füüsik Werner Heisenberg (1901–1976). *Res extensa* ehk ulatuv (ruumiline) asi on üks kahest substantist René Descartes'i ontoloogias; teine on *res cogitans* ehk mõtlev asi. *Toim.*

⁶²Longo jt 2012. Giuseppe Longo (sünd 1947) on Itaalia matemaatik ja bioloogiateoreetik.

soovite, et teie sügav arusaam oleks vulgariseeritud, mis on midagi sellist, mida te tegelikult ei taha. Nii ei saa olla, et sügav mõistmine oleks populaarne arusaam.

SK: Aga võib ehk saada midagi muud, nii et ma tahan natuke teistmoodi sellega võrreldes, mida sina räägid. Ma tõesti arvan, et viisil, mida ma ei oska kuigi hästi sõnastada, oleme kaotajad omas modernsuses, oleme pettunud, [Max] Weberil oli õigus. Meie ülekaubastatud nüüdisaegne maailm ei teeni inimkonda kuigi hästi. Arvan, et oled nõus, paljud inimesed nõustuvad. Ja ma arvan, et me jätkame seda SKT⁶³ kasvu nimel. Teeme seda ikka edasi, sest meil pole aimugi, mida muud teha. Me lihtsalt jätkame seda. Võib-olla on see keele tõttu, aga me oleme kapitalistlikus rattas ja selle mängu nimi on "SKT kasv". Mis on rumal, sest soomlased ja teie, eestlased, saite tuhandete aastate jooksul püsiva SKTga suurepäraselt hakkama, nii et teil pole seda hea elu elamiseks vaja; see on miski, mida võib näha *Kalevipojas*. Viga on meie väärtussüsteemis. Meie väärtussüsteem on hull, ja mul oleks igati hea meel, kui see, millest ma räägin ja sina räägid, ühendataks kasulikuks muutuseks meie väärtussüsteemis, mis tooks kaasa kasuliku muutuse meie tsivilisatsioonides. See aitaks luua paremat maailma. Ma ei tea, kas inimesed peavad läbi tegema kogu selle tee seda tüüpi asjadeni, mida meie sinuga mõistame, loodan, et mõistame. Ma pean silmas seda, et valgustusaja ideaalidest said valgustusaja ideaalid, ilma et kõik oleksid saanud mõneks suureks filosoofiks.

KK: Sul oli väga ilus sõnastus, kuidas olla kultuuride vahel õrn. Kas saaksid seda sõnastust korrata?

SK: Noh, ma võin selle fraasi öelda. See kõlas nii: "Me puudutame üksteist piisavalt õrnalt, et jätta oma juured puutumata, kuid piisavalt kindlalt, et leiutada uusi kultuurivorme." See oli natuke nagu sinu väide suhtluse tahumatuses, milles on idee tsivilisatsiooni ja perifeeria juurtest. Nii saab näiteks New Yorgis Hiina-Kuuba kööki. Meil on väga hea meel mängida oma kokandusstiilide segamisega üle kogu maailma, kuid me ei ole eriti õnnelikud oma religioonide segamise üle, sest kuidagi all juurte juures on meie religioonid ja iidised traditsioonid seotud sellega, kuidas me maailmas oleme, see on sügav osa inimsusest; seevastu toiduvalmistamine on midagi sellist, millega saame mängida. Siin on midagi olulist, me tahame säilitada oma juurte mitmekesisust. Ma ei taha, et tsivilisatsioonist saaks "Ameerika" tsivilisatsioon. Ma tahan, et Ameerika kultuur oleks *osa* tsivilisatsioonist. Ja ma tahan teid, eestlasi,

⁶³SKT — sisemajanduse kogutoodang.

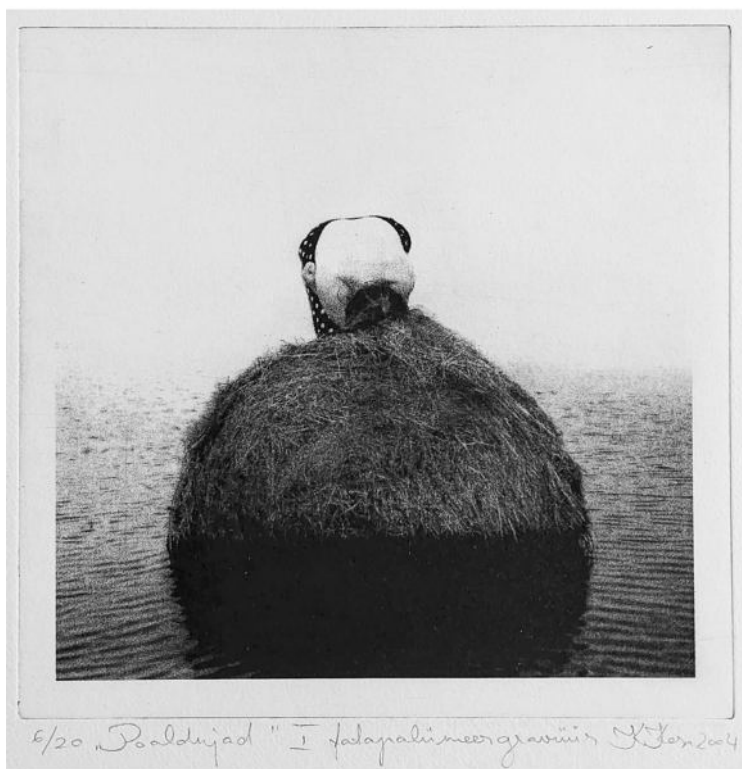
sellisena, nagu ma teid näen. Te olete siin olnud 11 000 aastat, nii et kes ma olen, et tulla USAst ja öelda: “Hei, olgu McDonald’si burgereid kõikjal”? Niisiis, siin on midagi inimeseks olemise viiside sügava mitmekesisuse säilitamisest — lisaks inimeseks olemise pinnapealsematele viisidele, mis on minu jaoks seotud selle uue fraasiga, millesse ma olen armunud: “Ela maailmas, avasta elu.” Kuid nende kahe vahel — ühelt poolt maailma avastatud elu, mis on uus, ja teiselt poolt teie, läbi paljude põlvkondade eestlaste oma eesti juurte tundmine ja neisse kinnistumine — on pinget. Skype on hea, aga sa tahad oma haabjat. Sa tahad neid mõlemaid. Sa tahad oma haabjat ja sa pead selle tegema! Kui mul oleks 11 000-aastane traditsioon ja haabjad, kindla peale ma tahaksin ka haabjat!

Kirjandus

- F a v a r e a u, Donald 2015. Creation of the relevant next: How living systems capture the power of the adjacent possible through sign use. — *Progress in Biophysics and Molecular Biology*, Vol. 119, No. 3, pp. 588–601
- G o o d w i n, Brian C. 1972. Biology and meaning. — Conrad H. Waddington (ed.). *Towards a Theoretical Biology*. 4. Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 259–275
- H u a n g, Sui 2012. The molecular and mathematical basis of Waddington’s epigenetic landscape: A framework for post-Darwinian biology? — *BioEssays*, Vol. 34, No. 2, pp. 149–157. [Kommentaari vt *BioEssays*, 2012, Vol. 34, No. 8, pp. 711–712]
- K a u f f m a n, Stuart A. 1993. *The Origins of Order: Self-Organization and Selection in Evolution*. New York: Oxford University Press
- K a u f f m a n, Stuart A. 1995. *At Home in the Universe: The Search for Laws of Self-Organization and Complexity*. Oxford: Oxford University Press
- K a u f f m a n, Stuart A. 2000. *Investigations*. Oxford: Oxford University Press
- K a u f f m a n, Stuart A. 2008. *Reinventing the Sacred: A New View of Science, Reason, and Religion*. New York: Basic Books
- K a u f f m a n, Stuart A. 2012a. Estonia and the wisdom of the ages. — *Cosmos and Culture: Commentary on Science and Society*. www.npr.org/sections/13.7/2012/06/04/154279843/estonia-and-the-wisdom-of-the-ages

- K a u f f m a n, Stuart A. 2012b. From physics to semiotics. — Silver Rattasepp, Tyler Bennett (eds.). *Gatherings in Biosemiotics*. (Tartu Semiotics Library 11.) Tartu: University of Tartu Press, pp. 30–46
- K a u f f m a n, Stuart A. 2016. *Humanity in a Creative Universe*. New York: Oxford University Press
- K a u f f m a n, Stuart A. 2019. *A World Beyond Physics: The Emergence and Evolution of Life*. New York: Oxford University Press
- K a u f f m a n, Stuart A. 2022. Kalevi Kull and friendship. — Donald Favareau, Ekaterina Velmezova (eds.). *Tunne loodust! Knowing Nature in the Languages of Biosemiotics*. Lausanne: Université de Lausanne, pp. 173–175
- K a u f f m a n, Stuart A., Robert K. L o g a n, Robert E s t e, Randy G o e b e l, David H o b i l l, Ilya S h m u l e v i c h 2008. Propagating organization: An enquiry. — *Biology and Philosophy*, Vol. 23, No. 1, pp. 27–45
- K a u f f m a n, Stuart A., Andrea R o l i 2021. The world is not a theorem. ArXiv:2101.00284v4
- K u l l, Kalevi, Raivo L e h t 1984. Autokatalüütilistest protsessidest biosüsteemides. — *Eesti Looduseuurijate Seltsi aastaraamat*, kd 69, lk 59–70
- L o n g o, Giuseppe, Maël M o n t é v i l, Stuart A. K a u f f m a n 2012. No entailing laws, but enablement in the evolution of the biosphere. — Terence Soule (ed.). *GECCO'12: Proceedings of the 14th annual conference companion on Genetic and evolutionary computation, Philadelphia, PA, 7–11 July 2012*. New York: ACM, pp. 1379–1392
- M a r k o š, Anton 2004. In the quest for novelty: Kauffman's biosphere and Lotman's semiosphere. — *Sign Systems Studies*, Vol. 32, No. 1/2, pp. 309–327
- M a y r, Ernst 2017. *Bioloogilise mõtte areng: mitmekesisus, evolutsioon ja pärilikkus*. Tlk Ülo Maiväli, Sille Remm, Kristiina Vind. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus
- P u u m e i s t e r, Ott 2016. X Tartu semiootika suvekool, 17.–20. august. — *Acta Semiotica Estica*, nr 13, lk 239–241
- S c h r ö d i n g e r, Erwin 1944. *What is Life? The Physical Aspect of the Living Cell*. Cambridge: Cambridge University Press. [Eesti k: *Mis on elu? Vaim ja aine. Autobiograafilisi visandeid*. Tlk Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa, 2015]
- S t r a n d b e r g, Marek 2012. Kas Darwini mõõtu avastus tulekul? Kalevi Kull ja Stuart Kauffman arutavad, millise võimaliku sajandi läbimurde ees seisab bioloogia. — *Sirp*, nr 20, 18. mai, lk 20–21

- T a b o r s k y, Edwina (ed.) 1999. *Semiosis, Evolution, Energy: Towards a Reconceptualization of the Sign*. (Bochum publications in semiotics: New series 3.) Aachen: Shaker Verlag
- T e n h a a f, Nell 2001. Where surfaces meet: Interviews with Stuart Kauffman, Claus Emmeche and Arantza Etxeberria. — *Leonardo*, Vol. 34, No. 2, pp. 115–120
- T h o m, René 1973. De l'icone au symbole. — *Cahiers Internationaux du Symbolisme*, t. 22/23, p. 85–106
- T h o m, René 1975. *Structural Stability and Morphogenesis: An Outline of a General Theory of Models*. Transl. David Herbert Fowler, foreword Conrad Hal Waddington. Reading: W. A. Benjamin
- T h o m, René 1990. *Semio Physics: A Sketch*. Transl. Vendla Meyer. Redwood City: Addison-Wesley Publishing Company
- T h o m p s o n, D'Arcy Wentworth 1942. *On Growth and Form*. A new edition. Cambridge: Cambridge University Press
- W a d d i n g t o n, Conrad Hal (ed.) 1970. *Towards a Theoretical Biology*. 3. *Drafts*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- W a d d i n g t o n, Conrad Hal (ed.) 1972. *Towards a Theoretical Biology*. 4. *Essays*. Edinburgh: Edinburgh University Press

KAIJA KESA. Pooldujad. I (2004)

MÄLESTUSI ESIMESEST MAAILMASÕJAST JA LENINIST

Aleksander Kesküla

Tõlkinud Mart Kuldkepp

7. III 1960. Homme teen ma juttu veel ühest poliitilisest küsimusest: nimelt minu vastu suunatud angloameerika maailmapropagandast. Ameerika valedest, mida rahastab see Eisenhoweri sõber.¹ Kui operatsioon õnnestub, lükkan nende valed ümber. Kui operatsioon peaks aga ebaõnnestuma, saad sa vähemalt teada, kuidas olid lood tegelikult. Head ööd.

8. III 1960. Jõin kuuma teed segamini punase veiniga, et sooja saada. Võtsin klaasi, tõusin püsti, kummardusin kohvri juurde, kus on mu vanemate² fotod, soovisin neile õnne ja tänasin neid alandlikult. Ma austan oma vanemaid! See on teie teene,

Tõlgitud saksakeelsest käsikirjast. Originaali asukoht: Hoover Institution Archives (Stanford), Aleksander Kesküla, Box 1.

Vt ka Mart Kuldkepp, “Aleksander Kesküla poliitilised eesmärgid Esimese maailmasõja ajal: Kiri tütrele 1961. aasta 21. märtsist”. — *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri* 2023, nr 2, lk 85–91. Toim.

¹Henry R. Luce (1898–1967), ajakirjade *Life*, *Time*, *Fortune* ja *Sports Illustrated* mõjukas väljaandja. Luce on tänapäevani kuulus oma 1941. aasta 17. veebruaril avaldatud juhtkirjaga “Ameerika sajand” (The American Century), mis ennustas demokraatiale ja ameerikalikele ideaalidele Teise maailmasõja järgses maailmas juhtrolli. Vt Piirimäe 2022: 10–11. Siin ja edaspidi tõlkija kommentaarid.

²Aleksander Eduard Kesküla vanemad olid Märt Kesküla (1845–1920) ja Leena Kesküla (snd Niggol; 1860–1926).

vanemad, sest ilma teie pingutuste ja ohvriteta poleks mul kunagi õnnestunud teha suuri maailmaajaloolisi tegusid, mille järelmõjud raputavad maailma veel kaua ja küündivad nüüd isegi maailmaruumi. See on teie teene, minu saavutuste algpõhjus. Muu hulgas on teie teene ka bolševistlik revolutsioon, mis praeguseks on saanud surematuks.

“Washingtonis on nüüd põrgu lahti,” ütles von Braun,³ kui kuulis uudist, et Suurbritannia tahab Sputniku järele saata mürginoole (!), avaldades Esimese maailmasõja aegse Saksa välisministeeriumi salajased dokumendid, mis 1945. aasta paiku olid vaenlaselt kätte saadud.⁴ Dokumendikogu on “ebatäielik”, s.t avaldatu hulgas puudub üht-teist või isegi paljutki, mis selle väärtust muidugi vähendab. Teatud dokumente, mille avaldamine Suurbritanniale ei sobi, võib välja jätta, teisi võltsida jne. Nagu tavaliselt, ei õnnestunud mul seda väljaannet kätte saada, sest ikka pidid Sa mulle Susi räpase kaardi, üllatuspaki ja elukohavahetusega (6ndal või 7ndal) noa selga lööma.⁵

Üldiselt võin öelda, et kõige olulisemaid riigisaladusi paberile ei panda. Need lepitakse kokku paari inimese vahel, kes tegelikult niite tõmbavad ja asjasse pühendamatule alati tundmatuks jäävad. Vana-Babüloonia võlukunstiraamatu järgi: “Teadja peab seda teadma, mitteteadja jaoks peab see jääma aga varjatuks!”

Esmalt avaldati kogu maailma ajakirjanduses (ilmselt ka Šveitsis?) teade, et enamlikud revolutsionäärid olid saanud Saksa raha. Ja veel millal! Välismaiste revolutsiooniliste liikumiste rahastamine on klassikaline kõrgpoliitiline abinõu, eelkõige ja samal ajal ka prestiiži mõõdupuu. Nende hulgas, kes olevat Saksa raha vahendanud, mainiti ka minu nime. Kuna aga mul oli kaelas

³Saksa-Ameerika raketiteadlane Wernher von Braun (1912–1977).

⁴Kesküla osutab 1958. aastal Zbynek A. Zemani toimetatud ja Oxford University Pressi väljaandel ilmunud allikapublikatsioonile Esimese maailmasõja aegse Saksa välisministeeriumi dokumentidest (Zeman 1958).

⁵Siin ja mujalgi leidub tekstis vihjeid Kesküla keerulistele suhetele oma tütre Ingeborg Weidmann-Kesküla (1921–1996), kes on kirja adressaadiks. Susi on Kesküla 1948. aastal sündinud türetütar.

elukoha vahetus koos sellega seotud suurte kulude, pideva asjade pakkimise ja lahti pakkimisega jne, ei saanud ma neid “salajasi dokumente” ise näha ja ootan neid tänaseni. Mind huvitavad peamiselt aastad 1914–1918, eriti aga 1914–1916. Dokumendid on ilmunud raamatu kujul, hind Briti naeltes!

Kolmapäev, 9. III 1960, kell neli hommikul. Peab ootama kaks päeva, enne kui südamest õnnestub teha selge radiogramm. Aparaat katki. Kas operatsioon saab toimuda laupäeval, ei tea.

Jätkame. Mõni kuu hiljem ilmub Ameerika ajakirjas *Life* (тирааж 5–6 miljonit eksemplari) artikkel “Vene revolutsioonist”,⁶ milles mina olen Lenini kõrval enam-vähem peategelase rollis. Pilt, mis seal antakse minu isikust, on väga soodne, tavalist propagandat muidugi arvestamata. Artikli järgi on kogu minu elu pühendatud mu kodumaa Eesti vabastamisele. Minu sõjaaegse koostöö põhjuseks Saksamaaga on Venemaa vihkamine. Ma olen haritud, suurte kogemustega, silmapaistval intellektuaalsel tasemel isik, keda Saksa valitsuse liikmed ja diplomaadid erakordselt kõrgelt hindavad ja austavad ning kes räägib soravalt saksa keelt. Hilisemas raamatuväljaandes antud hinnangu järgi avaldasin ma Saksamaa valitsuse kõrgaristokraatlikele liikmetele kõvasi muljet. Ühesõnaga — ma olen omapärane ja erakordne individ, kellele ei saa isiklikult ette heita mitte midagi, välja arvatud halastamatut võitlust Venemaa vastu ja Vene revolutsiooni “vallapäastmist”. Seda kõike niisiis salajaste Saksa dokumentide alusel.

Ja nüüd algavad valed ja moonutused. Ma olevat Saksa rahaga Lenini ära ostnud, et Venemaal revolutsiooni teha — nagu oleks paavst määratud ametisse selleks, et ta missat loeks!

Minu isiku tähtsus Vene revolutsiooni jaoks olevat eriti suur, sest ma olevat endast läbirääkija ja vahemehena kujutanud “ühenduskanalit” Saksa valitsuse ja Lenini vahel. Palju külastäike Lenini juurde, iga kord raha kaasas! Nõnda siis Lenin korrumppeerub ja teeb Saksa rahaga Vene revolutsiooni! Seda kõike selatakse väga pealiskaudselt, vulgaarsele Ameerika psühholoo-

⁶Keskülast on juttu artikliseeria kolmandas osas (Moorehead 1958a).

giale vastavalt ja vulgaarse Ameerika lugeja jaoks. See kõik on räpane propaganda Austraalia päritolu poolharitud ajakirjaniiku (Alan Moorehead⁷) sulest, kes töötas “ühenduses USA armee-ga” (s.t spiooni ja agendina). Lisaks olevat ma teinud tööd Vene-Saksa separaatrahu nimel. Aga kuhu jääb sellisel juhul minu “elueesmärk” — Eesti vabastamine?! Separaatrahu korral oleks Venemaal õnnestunud ju, silm sinine, kaklusest õnnelikult välja tulla ja Eesti igaveseks endale jätta.

Veidi hiljem ilmus ka *Life*’i välismaa-väljaanne, mida avaldatakse umbes 35–40 riigis põhjapoolusest kuni lõunapooluseni. Propaganda eest oli korralikult hoolt kantud.

Minu ema ütles mu ajaloolistest saavutustest kuuldes: “Aga keegi ei tea seda, keegi ei tea seda. . .” Mina aga ütlesin endale: “Nüüd võin ma kõik avalikuks teha, sest kõik viis kontinenti teavad “seda” juba paremini kui mina ise. . .”

Ja siis ilmus suur raamat *Vene revolutsioonist*,⁸ mille tuumaks oli juba põgusalt kirjeldatud räpane propaganda. Raamatust ilmus kaks “esimest väljaannet” koos illustatsioonidega, mis kõik olid kuskilt mujalt varastatud. Seejuures oli esimeses “esimeses väljaandes” illustatsiooniks nr 1 foto Vene sõjavangidest, keda valvasid sakslased. Kõik talveriietes, ülestõstetud kraedega. Pildiallkiri: “August 1915”! Autori “intelligentsuse test” ja tema töö tugevusproov. Teises “esimeses väljaandes” on sama pilt viidud järjekorras üheksandaks — niisiis ära ostetud. Ja ikka seesama vana talvine pilt “August 1915”. Saksamaal, mitte Gröönimaal või lõunapoolusel. . . Muide, mina higistasin augustikuises Berliinis rohkem kui Madridis!

Raamatust ilmus ka hispaaniakeelne tõlge, mis oli osalt vales-ti tõlgitud, et mind alandada. Näiteks seal, kus ameerika-inglise tekstis on kirjas “mees nimega A. K.”, on tõlkija “tõlkinud”: “isik nimega A. K.”, mis on muidugi tahtlik halvustamine. Nad tahtsid mind madaldada, et nõrgendada salajaste Saksa dokumentide

⁷Alan Moorehead (1910–1983) oli Austraalia päritolu Briti sõja-korrespondent ja ajaloopopulariseerija, mitme ajaloolise sisuga raamatu autor.

⁸Moorehead 1958b.

alusel tekkivat soodsat muljet minu isikust. Lõppude lõpuks olen ma saatustlik kaju, keda ei saa isiklikult mitte milleski süüdistada — vastupidi, ma olen eepiline isiksus, kellel on au olla varustatud kõigi romantiliste voorustega, jätta endast suurepärase mulje, avaldada suurt külgetõmbevõimet kõrgaristokraatlikele Saksa ekstsellentsidele jne. Omamoodi ajalooline romaanitegelane!

Nüüd sellest kõigest esialgu piisab. Kui operatsioon õnnestub, läkitan ma Saksamaa ja Nõukogude valitsusele võimalikult lühikesel viisil ühenduse koos ära kirjadega. Kui võimalik, siis enne Eisenhoweri reisi Moskvasse. Mul on nimelt käest trumpkaart — dokumendid! Tulen nende juurde hiljem veel lühidalt tagasi. Oma makjavalliliku vaikimise teel tekitasin ma selles bandes arvamuse, et nende käed on vabad, sest mingeid parandusi nende faktivigadele ei nõutud. Ja seetõttu tundis raamatu idiootne “autor”, et on sunnitud oma teose eessõnas avaldama tänu *Life*’i väljaandjale, kes oli rahastanud räpast propagandat väidetava leninliku korruptsiooni kohta.

Aga raamatu tekstis *Life*’i väljaandja ära märkimine tähendab Eisenhoweri kompromiteerimist, sest Eisenhower kinkis — mehele “tasuks” — tema naisele Claire Boothe-Luce’ile kaks saadikukohta. Esiteks Itaalias, mis tekitas skandaali kohe vahetult pärast mind mustava propaganda ilmumist. Seejärel Rio de Janeiros, mis tähendas uut skandaali — jällegi “tänuks”. *Life*’i väljaandja ei ole mitte mingi juhuslik kirjastaja, kes kollase ajakirjandusega tegeleb. Ta seisab lähedastes salajastes poliitilistes sidemetes Eisenhoweriga, kes on ju Vabariiklaste Partei poliitiline kalts. Õelda välja, kes nende räpast propagandat rahastab, oli nii sama rumal kui see talvine pilt “1915. aasta augustist”.

*

Vaikselt läheb juba valgeks. Kiirustades mõned faktilised andmed. 1914. aasta septembris sõlmisin ma Saksamaa valitsusega lepingu ühiseks võitluseks Venemaa vastu Saksamaa liitlase või partnerina. Minu võitlus oli suunatud ainult Venemaa, mitte aga lääneriikide vastu. Venemaa oli koalitsiooni nõrgim lüli, isegi kui esmapilgul tundus olukord vastupidisena. Oli võimalik korda saa-

ta seda, mis Karl XII-l ja Napoleon Bonaparte'il (ja Darius Suurel) ei õnnestunud. Andsin ette valemi: kõik kättesaadavad sõjalisel ja poliitilisel jõul tuleb koondada rindele Venemaa vastu; taguda ja taguda, kuni Vene armee on sõjaliselt hävitatud. Seejärel tuleb aga vältida Karl XII ja Napoleoni vigu. Ei tule mitte kogu jõuga peale minna, vaid vallutada see, mis on vallutatav, ja lasta ülejäänul vastu taevast. Okupeeritud territooriumil tuleb luua rahvusriigid, Venemaa aga Euroopast välja visata. Venemaa peab jääma omaenda rahvuslikesse piiridesse, milles revolutsioon on vajalik, oodatud ja kindel. Läbi viidud revolutsioon jätab Venemaa aga 20 aastaks välispoliitiliselt nõrgaks.

Operatsioon toimub kolmes etapis:

- 1) Vene armeede hävitamine;
- 2) Rootsi astub sõtta ja okupeerib Soome, Ida-Karjala, Ingerimaa koos Peterburi, Eesti- ja Liivimaaga, et moodustada põhjamaine suurriik. Seeläbi välistatakse Saksa oht Eestile;
- 3) Venemaa lüüakse tagasi Volhovist (Ilmjärvest) kuni Doni jõeni (Ukrainas). Euroopa suureneb umbes miljoni ruutkilomeetri ja 60 miljoni elaniku võrra. Ülejäänule tõmmatakse ette raudne eesriie ja selle taga leiab aset Vene revolutsioon, mis toob aastateks rahu.

Minu isiklik poliitiline tingimus Saksamaale oli esiteks Eesti poliitika täielik iseseisvus ja töö Venemaa vastu küll Saksa poliitikaga rööbiti, kuid sellest sõltumatult. Teiseks: ei mingit tasu, ei mingeid subsidiume, vaid Eesti riigivõlg, mille uus riik tagasi maksab. Või kui see ei peaks õnnestuma, siis jääb võlg minu kanda.

Sellest rahast said toetust enamlusevastased poolakad (Piłsudski⁹), rahvusvähemusliikumised ja teiste hulgas ka bolševikud. Viimased ilma enese teadmata. Iga kuu ringlevate kogumisenimekirjade kaudu maksti neile anonüümselt väikesi summasid, 1–50 franki. Nii oli võimalik teha suuremal hulgal annetusi, ilma et saajad oleksid teadnud, kellelt raha pärineb. Niisiis diskreet-

⁹Józef Piłsudski (1867–1935), Poola revolutsionäär, sõjaväelane ja riigimees. Tema sidemete kohta Keskülaga lähemad andmed puuduvad.

selt, moraalselt puhtalt, diplomaatiliselt. Aga tegemist oli Eesti riigivõlaga, millest said osa nii revolutsionäärid kui ka mittevene rahvused Venemaal — sealhulgas need, kes olid meelestatud kontrrevolutsiooniliselt, kuid venevastaselt.

See “esimene Eesti riigivõlg” on Saksamaa valitsusele tagasi makstud vastavalt minu valduses olevale ametlikule maksekorraldusele (saatja Aleksander Kesküla) ja kahele ametlikule kirjale Saksa konsulaadist Zürichis, mis makset kinnitavad. Sinu “emalikul sõbrannal Baselist”, kes töötas sel ajal konsulaadis, oli sellega seoses minuga tegemist — võid järele küsida, kas see on tõsi.¹⁰

Kaks kirja Saksa välisministeeriumile. Esimene on minu vastus Saksa Zürichi konsulaadi kirjadele: kokkuvõtte meie koostööst Venemaa vastu kuni 1917. aasta alguse ja Saksa separaatrahukatseni. Sellele järgnes Suurbritannia ja Prantsusmaa (peamiselt küll Suurbritannia) algatatud Vene revolutsioon ja Saksamaal järjest tugevnenud soov annekteerida kogu Baltikum, sealhulgas Eesti. Rootsi oli keeldunud tegutsemast ja Rootsi kuningas Gustav V vastutas kogu järgneva olukorra eest. Seejärel koostöö lõpetamine sakslastega ja sõja kuulutamine Saksamaale. Mitmesugused manöövrid selleks, et hoida ära Saksamaa sissetungi Eestisse või seda vähemalt nii palju kui võimalik edasi lükata. Et võita aega, kuni Ameerika väed Euroopasse jõuavad!

Saksa sissetung leidis aset 1918. aasta veebruaris (21-II-18). Seepeale õnnestus korraldada Eesti Asutava Kogu telegraafiline tunnustamine Prantsuse presidendi Poincaré¹¹ poolt (28-II-18). 1918. aasta suvel jätkusid mu poliitilised manöövrid, et sakslasi ja enamlasi endiselt vaenlastena hoida või nende vahelist vaenu süvendada (Ameerika väed!). 1918. aasta sügisel sain Prantsuse valitsuselt kutse reisida Pariisi. Mul oli plaanis formeerida Siberis sõjavägi Prantsuse relvade, peastaabi ja muuga, et Eesti- ja Liivimaa värvavad tagantpoolt lahti lüüa. Siberist tuli edasi liikuda

¹⁰Ilmselt Šveitsi ajakirjanik Elisabeth Thommen (1888–1960), kes osales Kesküla tütre kasvatamises.

¹¹Raymond Poincaré (1860–1934), Prantsusmaa president aastatel 1913–1920. Juan Linzi väitel oli Kesküla poliitikutest just Poincaréd eriliselt hinnanud (Jaanson 2002: 246).

Moskva kaudu suunal Neeva–Pihkva. See pidi olema omamoodi uus mongolite sissetung Venemaale.

Saksamaa aga pani ootamatult relvad maha. Sain kutse audientsile Clemenceau'ga¹² (18-IX-18). Vestlus sekretäriga ooteruumis andis kinnitust mu aimdusele, et Prantsusmaa soovib Venemaad — Tsaari-Venemaad! — uuesti jalule aidata.¹³ Selleks ei tahtnud ma mingit armeed formeerida. Resoluutne lõpp: “Palun öelge härra Clemenceau'le, et ma loobun audientsist” — midagi sellist polnud vana Tiigri ilmselt veel kunagi juhtunud — “ja et Prantsusmaa on küll sõja võitnud, kuid rahu tuleb tal veel võita.” See oli varjatud ähvardus. Clemenceau'le aga meeldis mu sõnamäng nii väga, et ta kasutas seda 15-XII-18 parlamendis. Pärast seda sai see kõigi keelte ühisvaraks.

Sellele auhaavamisele vaatamata saatis Clemenceau järgmise päeva õhtul minu juurde oma sekretäri, kes pakkus mulle direktori kohta ühte loodavas bolševikevastasesse kinoettevõttesse, millesse ameeriklased tahtsid investeerida 50 miljonit dollarit. Vaevalt oli ta suu sulgenud, kui ma ütlesin lühidalt “ei”. Sellega oli minu koostöö Prantsusmaaga läbi saanud.

Jälle olin ma tänavale jäänud, täpselt nagu pärast koostöö lõpetamist Saksamaaga. Hakkasin juba Pariisis ja seejärel kohe pärast Šveitsi jõudmist mobiliseerima kõikide maade progressiivsete elementide ühist liikumist ähvardava sõjalise interventsiooni vastu Venemaale. Ainult oma jõudude varal oleks Vene revolutsioon ilmtingimata kokku varisenud, mille tulemuseks oleks olnud uus Tsaari-Venemaa! Mul oli palju edu, kehtestasin end poliitiliselt “kolmanda jõuna” enamlaste vastaste ja enamlaste enda kõrval. Minu programmiks oli separaatrahu enamlaste ja rajarahvaste vahel ning interventsioonisõja lõpetamine. 26-III-19 saabus telegramm Budapestist Tallinnasse ja Moskvasse: rahuleping sai

¹²Georges Clemenceau (1841–1929, hüüdnimega “Tiiger”), Prantsusmaa pea- ja sõjaminister aastatel 1917–1920.

¹³Algtekstis on tegelikult sõna “hävitada” (“niederschmettern”), kuid muude teadaolevate allikate ja ka teksti üldise loogika põhjal on selge, et tegelikult kahtlustas Kesküla prantslasi risti vastupidises: soovis keiserlikku Venemaad uuesti jalule aidata.

teoks. Ise olin majanduslikult ruineeritud, sest loobusin ungarlaste tehtud rahapakkumisest. Soovisin neilt ainult rahuettepanekut, mis ka tegelikult aset leidis.

Öösel 1-2-II-20 sõlmiti rahu Eesti ja Venemaa vahel (ja suri minu isa). Kuus päeva hiljem astus Clemenceau tagasi, Churchill jäi järgmiseks 15 aastaks varju, kümme päeva hiljem sõlmiti Tartus rahu Soome ja Nõukogude Liidu¹⁴ vahel. Järgnesid Läti ja Leedu, pärast sõda ka Poola. Rootsi loobumisest hoolimata oli Venemaa siiski enam-vähem Euroopast välja tõrjutud, koos Leniniga raudse eesriide taga ja marineeris omas mahlas. Ukrainat ja Valgevenet Venemaast lahutada ei õnnestunud (Rootsi loobumine!), kuid need eraldusid Moskva küljest keeleliselt — neil on oma keeled, mitte vene keele murded — ja said pooleldi sõltumatuks riikideks. 1914. aastal oli venelasi 110 miljonit, 1920. aastal 60 miljonit. Ja 50 miljonit ukrainlast ja valgevenelast!

Jätkan hiljem. Dr José Linz¹⁵ ei lase mul edasi kirjutada. Puhkus kuni hommikuni.

Järg (9. III 1960). Operatsioon on edasi lükatud teisipäevale.

Katastroofi, mis Venemaad tabas aastatel 1914–20, saab õigustatult võrrelda ainult mongolite sissetungiga 13. sajandil. Tuhandeaastase impeeriumi täielik kokkuvarisemine, mida olid püüdnud saavutada Karl XII ja Napoleon, tundus tollal imena, sest seda oli võimatu ette kujutada. Rootsi vana kuningas Gustav V oli Venemaal riigipöörde korraldamise vastu, sest ta ei uskunud imesse, mis läheks vastuollu kogu varem tuntud ajalooga.

Kuningriigi tähtsuselt teine mees — kuninga järel, kroonprints ees — Uppsala peapiiskop (“Suur peapiiskop”) Nathan Söderblom,¹⁶ kutsuti 1920. aastal Zürichisse jutlust pidama. Nagu juba Rootsis, kutsus ta ka seal mind sellel osalema. Ja jutluse

¹⁴S.t Nõukogude Venemaa. Tegelikult sõlmiti rahuleping Soome Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel 14. oktoobril 1920 Tartus.

¹⁵Aleksander Keskiöla oli tuntud Hispaania-Ameerika riigiteadlase Juan Linzi (1926–2013) koduõpetaja, hiljem sõber. Vt Jaanson 2002.

¹⁶Rootsi peapiiskop Nathan Söderblom (1866–1931) suhtles Keskiöla Esimese maailmasõja aastatel Rootsis. Vt Kuldkupp 2023.

ajal leiab ta mind tagasihoidlikult ühe samba kõrval istumas ja ütleb: “Üks armas siinviibija on tõelise ime korda saatnud. See ime on nii suur, et seda võis saavutada ainult Jumala erilise abiga!” Kogu kirikutäis rahvast pöörab seepeale muidugi pilgud sinna poole, kuhu peapiiskop vaatab, et “armast siinviibijat” näha. See aga peidab end samba varju ja mõtleb: “Hästi, hästi, herra peapiiskop, nüüd siis kuulub see teene armsale Jumalale, aga töö oli minu teha ja kulud minu kanda. . .”

Peapiiskop ei olnud mitte ainult suur teoloog ja õukonnatege lane, vaid ka hea ajalootundja, kellele minu ettevõtmine — mida ta tundis ainult osaliselt — pidi tunduma utoopiana, unistusena. Peamistes asjades toetas ta mind siiski täielikult. Jõulude ajal, enne Susi räpast kaarti — millele Sina olid alla kirjutanud — panin oma lähedaste tuttavate tarbeks kirja ühe anekdoodi 1916. aasta nelipühade kohta. Selles loos pealkirjaga “La princesita traviesa” (“Tõrges printsess”),¹⁷ kirjeldasin ma, kuidas mind oli kutsutud peapiiskopi jutlusele Uppsala toomkirikus ning kuidas ta mul käärkambris käe alt kinni võttis ja mind läbi kogu kiriku kuningliku perekonna juurde juhtis, mu u 5–6 meetrit kuningast eemal istuma pani ja mulle ühe väikese printsessi sülle andis, nii et ma pidin end tagasi hoidma, et mitte kogu õukonna ja kiriku ees, kes mind vahtisid, valjusti naerma hakata. See oli vaene Astrid, hilisem Belgia kuninganna, kes nii traagiliselt Šveitsis oma otsa leidis.¹⁸

On ajalooline fakt, et 1920. aastaks oli Venemaa Euroopast enam-vähem välja visatud, kusjuures “vähem” oli vaid Rootsi loobumise tõttu. Läänemere-äärne pealinn Peterburi oli läänest raudse kardinaga eraldatud. 110 miljonist venelasest oli 1919. aastaks alles ainult 60 miljonit. 60 miljonit valgevenelast ja 40 miljonit ukrainlast on oma “vene keele murded” tõstnud iseseisvate keelte tasemele. Venelased, kes 1914. aastal olid impeeriumis endiselt kompaktses enamuses — 110 miljonit kogu-

¹⁷Teadaolevalt pole sellest kirjutisest koopiat säilinud.

¹⁸Astrid (1905–1935) oli belglaste kuninga Léopold III abikaasa, kes hukkus Šveitsis autoõnnetuses, kui tema kuningast abikaasa kaotas auto üle kontrolli ja sõits kaldajärsakust alla.

elanikkonnast, mis oli 160 miljonit — olid nüüd jäänud vähemusse. Kõigile mittevene rahvastele on tulnud anda kas mingit laadi autonoomia või isegi võrdõiguslike föderaalriikide staatus.

Nõutakse, et ma läheksin magama. Järg homme. Head ööd.

10. III 1960. Uus vereproov mõlemast käsivarrest. Enne ei tohi midagi süüa.

Nii oli Rootsi oma “saatusehetke mööda lasknud”. Meeleheitlike improvisatsioonidega, millesse olid kaasatud Inglismaa, Prantsusmaa, sotsialistid ja Ameerika, õnnestus mul oma programm 75% ulatuses siiski läbi viia. Peategelane selles eduloos oli Lenin. Ma kasutasin teda ära oma tavapärasel korrektsel moel; kandsin kulisside taga asjade eest hoolt, jäädes seejuures ise talle alati nähtamatuks. Ühed ukSED avanesid ja teised sulgusid, et teda õigel teel hoida. Lükkasin käima tema karjääri sakslaste juures, kes varem ei teadnud temast midagi.

Et kujundada oma peas lõplikku arusaama, mida täpselt oleks võimalik Lenini ja tema poliitika abil kätte saada, tegin 1914. aasta oktoobri alul tema juurde isikliku külaskäigu (umbes 6-X-14). Selle ajal katsusin ma ta korralikult läbi ning jõudsin psühholoogilise pommi teel lõpuks tema alateadvuse põhjani.¹⁹ Ta oli nii ärritatud, et jooksis kaks korda toast välja ja vaikis. See oli otustav vastus. Enamat polnud mul temast ja tema reageeringutest kätte saada tarvis. Aastatel 1914–20 oli see minu ainus vestlus temaga. See oli poliitiliselt tähendusrikas.

Kõige esimest korda rääkisin ma Leniniga 1906. aasta oktoobris (“Vedurisõit”²⁰). Siis oli ta Soomes, metsade sees varjul, samal ajal kui kogu Venemaa politsei ja spioonid teda taga otsisid. Tema ja ta eneseteadvuse seisukohast oli see vestlus vä-

¹⁹Nagu Olavi Arens osutab, oli selleks psühholoogiliseks pommiks ilmselt see, et Keskiöla sõnul nõudsid eestlased endale ka Ingerimaad koos Peterburi linnaga (Arens 1991: 31).

²⁰See mälestuskild pealkirjaga “La historia del ferrocarril” on säilinud ning leidub Kaido Jaansonis isikufondis Rahvusarhiivis ka Liis Kallikormi eestikeelses tõlkes (EAA.5377.1.70, Raudtee jutustus). Trükkis see tekst ilmunud ei ole.

ga ebameeldiv. Ta kuulas mind veerand tundi vaikides ja muutis oma taktikat — nii ebamugav, kui see tema jaoks ka oli. Jutt käis relvastatud rünnakutest, mis paberil nägid välja väga kenad, kuid tegelikult mandusid gangsterismiks ja bandiitluseks, nagu ma olin seda paar kuud oma eluga riskides isiklikult pealt pidanud nägema.²¹ Viskasin Leninile umbes viisteist minutit fakte näkku, üks neist hullem kui teine. Ta kuulas hapu näoga — minu autoriteet oli ümberlukkamatu.

Nüüd Ameerika propaganda juurde.

1) Oli ainult üks vestlus Leniniga — enamat ma ei vajanud.

2) Saksamaad ei mainitud mitte sõnagagi. Ma eksamineerisin teda seoses Venemaaga ja selle võimaliku tükeldamisega vähe-musrahvuste huvides.

3) Loomulikult polnud mitte sõnagagi juttu rahast: ei Saksa omast ega mingist muust. Minu isiklik stiil ei ole selline. Me olime mõlemad haritud inimesed, oskasime hinnata nii enese kui ka kaasvestleja väärikust. Henry R. Luce, *the editor-in-chief* — kolme ajakirja, *Time*, *Life* ja *Fortune* peaväljaandja — oli see, kes ilmselt ölgmehikesena rahastas valepropagandat, mis väitis vastu-pidist.

4) Kui keegi ka oleks midagi sellist üritada soovinud, siis oleksid ju šveitslased selleks käepärast olnud. Olukorda saab võr-relda vana Sozi-bossi Greulichi²² Rooma-reisi ja selle ajal tehtud rahapakkumisega Itaalia sotsialistlikule parteile, et need teeksid tööd Itaalia sõtta astumise vastu Saksamaa vaenlaste poolel. See

²¹Ilmselt osutab Kesküla oma kogemusele nn VSDTP Põhja-Liivimaa organisatsiooni juhina aastatel 1906–1907. Organisatsiooni kuulus ka Läti terroristide relvastatud võitlussalk eesotsas kurikuulsa Alfonsiga (Gustav Heinrich Hugo Latzki). Keskülal tekkis lätlastega konflikt ning need lubasid koguni ta teise ilma saata. Vt Jaanson 2005: 71–73.

²²Hermann Greulich (1842–1925) oli Šveitsi sotsialist, Šveitsi Sot-siaaldemokraatliku Partei rajaja.

raha pidi väidetavalt pärinema Bebeli väimehelt dr Simonilt,²³ keda peeti rikkaks meheks. Kuid ma tean, et see oli tegelikult Saksamaa valitsuse raha. Vana Greulich visati pidulikult välja — kogu oma rahaga.

Võrdle ka Fritz Platteni²⁴ peetud läbirääkimisi, et Lenin saaks Saksamaa kaudu tagasi Venemaale reisida. See oli seikluslik lugu, mida ma taunisin juba siis ja taunin ka praegu ning mis leidis aset sel ajal, kui olin juba Saksamaaga lõpparve teinud. Ka sel ajal oli Lenin lõppude lõpuks ikkagi Šveitsi riigi külaline. Šveitsi sotsid oma garantiide ja kodanikuõigustega — mis oleks olnud loomulikum kui just neid millegi sellise jaoks ära kasutada.

5) Muud minu väidetavad vestlused Leniniga kuni 1916. aasta sügiseni ei leidnud tegelikult aset.

6) Andmed Lenini tegemistest, toimetustest ja kõnedest sel perioodil on enam-vähem ehtsad, kuid pärinevad minu Šveitsi-sekretäri²⁵ käest saadud teadetest. Ta oli (tänapäeva terminoloogia järgi) eesti rahvuskommunist ja leninliku organisatsiooni liige. Tema ülesandeks oli eesti aktivismi²⁶ huvides läbi viia psühholoogilist massaaži nii Lenini enda kui ka kogu tema liikumise peal.

7) Mul olid eestlastest usaldusmehed kõigi oluliste strateegiliste postide peal ja seetõttu olin pidevalt kõigega täpselt kursis, ise samal ajal kättesaamatuks jäädes. Ma tegutsesin nähtamatult nagu jumalik ettehooldus, vajutades nuppudele kogu maailmavõimude koalitsiooni jõuga, avades ja sulgedes võimalusi ja teid ning

²³Saksa sotsiaaldemokraadi ja Saksa Sotsiaaldemokraatliku Partei ühe rajaja August Bebeli (1840–1913) tütre Frieda Simoni (1869–1948) abikaasa, meditsiinidoktor Ferdinand Simon (1862–1912).

²⁴Fritz Platten (1883–1942) oli Šveitsi kommunist, üks Kommunistliku Internatsionaali rajajaid.

²⁵Kesküla “sekretär” Šveitsis oli Odessa eestlane Arthur Siefeldt-Simumägi (1889–1939), kes pärast oma Šveitsi-perioodi elas pikemalt Bakus ja tegeles teadustööga turkoloogia alal. Vt Jaanson 2006.

²⁶“Eesti aktivismi” all peab Kesküla silmas enda ja teiste eesti emigrantide poliitilist tegevust Esimese maailmasõja ajal. Vt Kuldkepp 2023.

seeläbi liikumist kontrollides ja hoides seda “õigel teel” — teel Vene revolutsiooni juurde. Lenin ise tahtis sellelt teelt aeg-ajalt ohtlikke kõrvalehüppeid teha.

8) Seetõttu ei saa rääkida “korrumpeerunud” Leninist või Saksa rahaga ära ostetud Leninist, vaid kõige rohkem vaid “kaugdirigeeritud” Leninist. Kaugdirigeeritud tähendab kaugjuhitud, nagu Sputnikud ja muud maailmaruumi saadetud kehad, mille teed Maa pealt juhitakse ja suunatakse.

9) Väikesi annetusi igakuiste kogumisnimekirjade kaudu tegi minu Šveitsi-sekretär. Nendest kaeti enamlaste iga kuu või paar korda kuus ilmuva pisikese verejanulisi või (teiste suundade suhtes) poleemilisi artikleid avaldava ajalehe²⁷ rahalist puudujääki. Mõnikord tuli minu juurde enamlaste Stockholmi-grupi sekretär — eestlane²⁸ — ja palus paarsada krooni, et katta mõne Peterburist Stockholmi siirduva seltsimehe reisikulusid. Kõik see oli tavapärane väikesemastaabiline abi poolehoidjatelt, mida harastati nii Venemaal kui ka emigratsioonis. Annetusi tehti, kui keegi soovis toetada mingit ideaali või mõnda muud head eesmärki. Muide, ka temal polnud midagi pistmist Saksa rahaga. Kogu see vabaks kasutamiseks mõeldud abi pärines Eesti riigivõlast, millest said toetust nii revolutsionäärid, Vene-vastased kontrrevolutsionäärid kui isegi ka Saksa-vastased jõud (Poola Piłsudski).

Märkus: pärast Hruštšovi külaskäiku Ameerikasse kadus raamatu hispaaniakeelne tõlge raamatupoodidest.²⁹ Ilmselt korjati müügilt ka Ameerika originaalid. See on märk sellest, et tegemist ei ole eraviisilise ettevõtmisega, vaid propagandaaktiga, mille juures rahaline sissetulek ei ole Ameerika valitsuse jaoks muidugi esmatähtis.

Raha, mida ma vajasin — Eesti riigivõla — lasin endale välja maksta osade kaupa; siis, kui tarvis. Ka võimalikke intresse oli vaja minimeerida. Sellest rahast kaeti kõik kulud: rei-

²⁷Enamlaste häälekandja *Sotsial-Demokrat* ilmus Genfis aastatel 1914–1917.

²⁸See eestlasest sekretär oli Jakob Bogrovski, kelle kohta isikuloolisi andmeid on teada väga vähe.

²⁹Mõeldud on teost Moorehead 1958b.

sid, isiklikud elamiskulud (ka Zürichis!), sekretär, tema elamiskulud, propaganda- ja organisatsioonilised kulud Rootsist kuni Uuraliteni, Balti riikidest kuni Musta mereni. Enamlastel olid omad tagasihoidlikud sissetulekud. Need piirdusid Šveitsiga, mis oli omamoodi revolutsiooniline inkubaator. Nad isegi ei vajanud mingit erilist toetust, sest nende aeg ei olnud veel tulnud (esiteks Saksamaa, teiseks Rootsi, kolmandaks Lenin!). Mida nad pididki tegema mingi suurema rahasummaga? Panema selle panaka ootele, kuni saabub aeg suurteks tegudeks? Ühesõnaga: oleks hullumeelne arvata, nagu oleks aastatel 1914–16 peetud vajalikuks teha suuri rahalisi annetusi enamlastele või mingitele teistele Šveitsis (Robinsoni saarel, mida ümbritses sõdivate riikide ookean) pesitsevatele revolutsioonilistele gruppidele. Hiljem otsustasid enamlased ise heldelt rahastada revolutsiooni Saksamaal. Siis oli neil ühendus massidega. Aga mis ühendust oli neil Vene massidega Šveitsis viibimise ajal?!

Minu plaan oli nagu suure kanderaketi järkjärguline tungimine maailmaruumi: 1. lüli või staadium (Saksamaa), 2. lüli (Rootsi), 3. lüli (Lenin). Leninil oli seega kuni 1916. aasta lõpuni korralikult aega, et areneda ja ennast harida 3. lüli jaoks sobivaks riigimeheks.

Kõik muutus pärast seda, kui Rootsi oli lõplikult keeldunud saamast põhjamaiseks suurriigiks. Ma leidsin ennast samast olukorrast, milles oli Attila Katalaunia väljadel — mitte vandaalid ei olnud tunginud Põhja-Aafrikast Hispaaniasse, vaid selle asemel olid läänegootid Rooma armeele appi läinud. Nii et ees ootas meeleteitlik lahing: kas ennast päästa või hukkuda.

Sakslased läksid nüüd välja separaattrahu peale, mis tähendas, et Venemaa oleks saanud end viimasel hetkel siiski päästa. 1916. aasta sügisel sain omaenda allikate kaudu teada Saksamaa separaattrahu-läbirääkimistest. See oli meie omavahelise kokkuleppe rikkumine, kuid mina polnud seejuures seotud lojaalsuskohustusega Saksamaale. Kui sellest oleksid mulle infot andnud sakslased ise, oleks olukord olnud teistsugune. Niisiis sõitsin ma rongiga Lausanne'i ja võtsin ühendust ühe ajalehetoimetajaga, kes tundis sümpaatiat minu, Venemaa ja russofoobia vastu. Mul oli vaja leida mõni šveitslane, kes oleks enam-vähem Prantsuse

agent või seisaks igal juhul Prantsuse valitsusega ühenduses. Sain M. Murat' (suri paar aastat tagasi) aadressi ja soovitusel tema juurde. Ta ei elanud Lausanne'is. Otsisin ta üles ja palusin tal Prantsuse valitsust nii kiiresti kui võimalik teavitada ja hoiatada. Hea mees oli täiesti endast väljas, et keiserliku Venemaa valitsus oli valmis selliseks reeturlikkuseks, selliseks *Canallierie*'ks³⁰. Kasutasin muidugi võimalust, et Vene truudusetuse kohta propagandat teha, jätsin hüvasti, sõitsin rongiga Berni, helistasin Saksa saatkonda ja palusin audientsi. Nagu tavaliselt, võeti mind kohe vastu.

Ma ütlesin Saksa saadikule, Tema Ekstsellents vabahärra von Rombergile³¹ kuivalt, et olen oma isiklike allikate põhjal kindlaks teinud, et Saksamaa peab Venemaaga separaatrahu-läbirääkimisi; et see on meie omavahelise kokkuleppe rikkumine ning et mul pole kavas oma Vene saaki viimasel hetkel käest lasta. Ütlesin ka, et olen Prantsuse valitsust teavitanud ja hoiatanud ning informeerin sellest nüüd lojaalselt Tema Ekstsellentsi. Ma pole kunagi varem ega hiljem sellist grimassi näinud. Mitte sõnagi vastuseks! Meie suhted aga ei olnud rikutud! Minu karakter avaldas Saksa ekstsellentsidele üleüldse muljet. Ma polnud käitunud ebalojaalselt, vaid olin halastamatult kaitsnud oma õigust ja poliitilisi huve — ja pealegi sellest sakslasi külma rahuga informeerinud. Avatult ja siiralt. Arvasin, et olen neile õieti omamoodi teene osutanud. Kui mina olin separaatrahu-läbirääkimistest teada saanud, võisid neist teada saada teisedki, sealhulgas prantslased või nende sõbrad. Seega oli parem separaatrahu vältida ja jätkata sõda ka ilma Rootsi sekkumiseta. Isegi kui see tähendas natuke rohkem tööd ja kaotusi, jääb Venemaa kuni lõpuni Saksamaa vaenlaseks. Ka mina pidin ennast veel korralikult kokku võtma.

Aga Saksamaa jätkas rahuläbirääkimisi, Vene keisrinna vend, Hesseni suurhertsog,³² oli Tsarskoje Selos ning lääneriigid jälgi-

³⁰Pr k kelmus.

³¹Saksa saadik Šveitsis Gisbert von Romberg (1866–1939), kellega Kesküla oli koostööd teinud juba alates 1914. aasta sügisest.

³²Ernest Louis (1868–1937) oli viimane Hesseni suurhertsog.

sid oma agentide ja sõprade kaudu läbirääkimiste käiku. Kui need viimaks lõpule jõudsid, puhkes revolutsioon.

Vene revolutsiooni ei vallandanud seega mitte Lenin ja enamlased, vaid Suurbritannia ja Prantsusmaa. Eriti mainiti Sir Buchanani³³ nime. Kerenski jooksis iga päev Briti saatkonna vahet jne.

Ameerika propaganda võib asja küll niimoodi paista lasta, nagu oleks Lenin Vene revolutsiooni “teinud”, kuid tegelik olukord oli vastupidine. Lenin oli vaid see, kes Inglise-Prantsuse revolutsiooni kaaperdas ja selle lõpule (lõpuni) viis vastavalt kõigi revolutsioonide seadusele, mille järgi lõpuks saavad tüüri juurde ikka äärmuslased.

Saksamaal puhkes nüüd imperialistlik torm. Nõuti, et Balti riigid (“Saksa Läänemere-provintsid”), Poola, Valgevene ja Ukrainat annekteeritaks vähemalt kuni Dneprini jne. Mitmesuguste “rõhutud rahvaste” karavanid rändasid Berliini — tõusva päikese juurde. Ainult üks läks sealt ära. See üks oli eestlane. Tema ütles välisministeeriumi vanadele ekstsellentsidele, kes teda nii hästi tundsid, et sõda, mida kogu maailm juba võidetuks peab, pole siiski veel võidetud, vaid peab pädima hävituslahinguga.

Nüüd saadeti Lenin läbi Saksamaa Venemaale, sest mina olin talle sakslaste juures nii palju propagandat teinud. Ajaloolise perspektiivi mõttes: nüüd tundub Lenin millegi koletuna. Tollal, 1914. aastal, oli ta vähetuntud sektant, ühe Vene revolutsionääride äärmusrühmituse tegelik liider. Mina olin see, kes ta avastas ja nii-öelda kõrgesse poliitikasse lennutas, sest ta võis minu enda poliitiliste eesmärkide jaoks üsna kasulik olla. Aga see oli, nagu juba mainitud, alles kolmas etapp. Kõigepealt tuli hävitada Vene maailmariigi materiaalne jõubaas. Rootsi keeldumise tõttu liikus Lenin nüüd — tänu Inglise-Prantsuse liberaaldemokraatlikule revolutsioonile — plaanides teisele kohale. Mina pidin aga meeletult improviseerima, et saavutada oma eesmärki — Venemaa Euroopast väljaviskamist, niivõrd kui see antud olukorras võimalik oli. Nagu juba öeldud, teostus see 75% ulatuses. Ka ilma Rootsita, mis jäi väikeriigiks. Hiljem tahtis kuningas Gus-

³³Sir George Buchanan (1854–1924) oli Suurbritannia suursaadik Venemaal aastatel 1910–1917.

tav V krahv Bernadotte'i³⁴ Eesti kuningaks teha — selle nurjasin ma väikese ajaleheartikliga. Rootsi oli oma saatusehetke mööda lasknud. Tulevikus tuleb Põhjamaadel ühineda ilma Rootsi hegemoniata. “Sverige var versittet fatálieria.”³⁵

Lenin ei sõlminud ka Brest-Litovski rahu. Kui sakslased tahtsid Eesti saarestikku okupeerida, tuli Brest-Litovskisse teiste hulgas Trotski, kes katkestas rahuläbirääkimised lõplikult. Selle tulemusena tungisid sakslased Liivimaale ja Eestisse, suunaga Peterburi poole, ning esitasid Leninile ultimaatumi. Et Peterburi mitte kaotada, kirjutas Lenin alla diktaadile, mis jättis kogu Baltikumi Saksa okupatsioonile sõjasaagiks. Niisiis on kõik need propagandaloosungid valed.

*

Propagandakisas minu ja Saksamaa koostöö kohta on ainult nii palju tõde, et meie koostöö toimis kuni 1917. aasta alguseni ega kestnud kogu sõja aja. 1917–18 olin ma Saksamaaga sõjaseisukorras!

Tõsi on seegi, et see koostöö kujutas endast minu esimest sammu suures maailmapoliitikas. Mitte mingil juhul — nagu nähtub ka “salajastest dokumentidest” — ei teinud ma sõda kaasa Saksa teenistuses Saksa “agendina”. Mul õnnestus Venemaa Euroopast enam-vähem välja visata, toetudes 1) Saksamaale; 2) kui see ebaõnnestus, Suurbritanniale ja eelkõige Prantsusmaale; 3) kui ka need loobusid, siis iseseisva kolmanda jõuna intervent-sioonisõja vastu.

Tulemus: “rajariikide” vahetsoon Saksamaa ja Venemaa vahel koos raudse eesriidega, mis ulatub Peipsi järvest ja Soome lahest kuni Musta mereni — ala, mida ameeriklased ja britid nüüd taevani kisendades tagasi sooviksid.

Stalin kasutas kolmnurka Berliin-Rooma-Madrid kiiluna, et vana Vene territooriumi tagasi saada. Ja Teherani, Jalta ja Pots-

³⁴Folke Bernadotte (1895–1948), Wisborgi krahv.

³⁵Vigases rootsi keeles: “Rootsi oli oma saatusehetke mööda lasknud.”

dami orjaturgudel koos Roosevelti, Churchilli, Trumani ja Attlee'ga õnnestus raudne eesriie kuni Elbeni edasi nihutada. See on supp, mida nad peavad nüüd ise helpima ilma Budapesti provotseerimata.³⁶ Neil pole selleks aga annet, kuigi on palju raha, aatomipomme jne. Mina olen eraisik ilma raha ja materiaalseste võimalusteta ning olen seda suutnud. Ehk võiks peapiiskopile selle "ime" kohta vastata suure Assüüria kuninga sõnadega: "Ma tegin seda Jumala tahtel ja omaenda südame soovil."

Kuna ma pole sündinud mõne impeeriumi kroonprintsina, ei saanud ma oma eesmärgi saavutada muidu kui toetudes ühe või teise maailmavõimude koalitsiooni materiaalsele jõule, et Vene impeeriumi rünnata ja see kokkuvõttes hävitada. Kui Saksamaa läks oma teed, toetusin teistele maailmavõimudele. Kui loobusid ka nemad, võitlesin ma üksipäini "kolmanda jõuna" vasturevolutsiooni ja kommunismi vastu (viimast varjatud kujul). Minu eesmärk oli kõikide jõududega rünnak kontrrevolutsioonilise interventsioonisõja vastu, aga rahu sõlmimine piiririikidega — ennekõike Eestiga — ja mitte nende vallutamine Vene kommunistide poolt, nagu Trotski seda proovis korda saata.

Kui mul see õnnestus, oli tulnud Lenini tund, et siseneda jäädavalt maailma ajalukku. Aga nüüd ei olnud Venemaa enam ainult Venemaa, vaid muutus Nõukogude Liiduks, kus venelased jäid vähemusse. Praegu on selle maailmariigi koosseisus 15 riiki, teiste hulgas Eesti. Üks eestikeelne lause — "Kõigi maade töölised ühinege!"³⁷ — vaatab Maad Kuu pinnalt.

Rahvused arenevad kultuuriliselt ja majanduslikult, tsentraliseerumine jätkub vääramatult ja kommunistliku partei raudsest haardest hoolimata. Reeturlik ja korrumpeerunud pööbel (koos paljude heade ja süütute inimestega) on maalt välja saadetud.³⁸ Rahvuskultuuri edendavad mõlemad tõeliselt rahvuslikud klassid: talupojad ja töölised. Keskvalitsuse poliitika kaitseb ääre-

³⁶Ilmselt mõeldakse siin seda, et lääneriigid ei tohiks lasta uuesti tekkida 1956. aasta Ungari ülestõusu laadsel olukorral.

³⁷Ka algtekstis eesti keeles.

³⁸Keskiöla osutab siin 1941. ja 1949. aasta küüditamistele. Pööbli all peab ta silmas sõdadevahelise aja Eesti Vabariigi poliitilist eliiti.

maade rahvaid uue Saksa imperialismi eest. Elatustaseme tõusu ja armee suuruse vähenemisega (armee on moskoviitliku natsionalismi ja kokkuvõttes ka bonapartismi ohtlik keskus) muutub ka kommunistlik elaan pikkamööda mahedamaks. Amerikaniseerumine! Peab olema kannatust. Tingimused ja võimalused arenguks on olemas.

Fakt on see, et aastatel 1914–20 tehtud töö ei olnud asjata ega ole hävinenud. Maailmaajaloolised tormid, mis on saavutatust üle pühkinud, on murdnud kasvusid ja oksi, on murdnud ka puid. Üht-teist on isegi juurtega välja rebinud — aga pikemas plaanis hakkab siiski kõik uuesti kasvama, juured on kindlad ja sügaval maa sees, vundament on hävimatu. Tahan sellega lõpetada, sest kõige kirjeldamiseks kuluks mitu köidet. Siiski on nüüd selleks puhuks, kui mind enam ei ole, Sul mõningad põhifaktid, millele saad õige arusaamise üles ehitada.

Hallis kohvis, mis on kõige peal, on punane mapp, mille sees on järgmised dokumendid: üks nööriga kokku seotud ümbrik (“Esimene Eesti riigivõlg”), mis sisaldab:

1) maksekorraldus (postikviitung 300 000 marga peale) Saksa välisministeeriumile;

2) kaks Saksa Zürichi-konsulaadi kirja, mis kinnitavad summa kättesaamist;

3) üks kiri Saksa välisministeeriumile, mis sisaldab lühiülevaadet koostööst ja annab Saksa valitsusele ühe aasta pikkuse tähtaja vastuväidete esitamiseks;

4) lühike kiri, u üks aasta hiljem, milles märgitakse, et vastuväiteid ei ole esitatud ning Eesti esimene riigivõlg on seega tasutud.

“Kuna tänu minu koostööle Saksamaaga on leidnud aset suured muutused ruumis ja ajas, jään ma lugupidavalt teile pühendunuks. A. Kesküla.”

Need dokumendid tuleb üles pildistada ja originaale hoolikalt säilitada, sest paberi ja tindi seisukorra põhjal saab kindlaks teha, et need on 30–40 aastat vanad.

Sellega lõpetan praegu, soovides Sulle ja lastele kõike head. Operatsioon lõkati edasi teisipäevale 15-III. Tunnen end iga päevaga paremini ja tugevamalt.

Papa

ALEKSANDER KESKÜLA MÄLESTUSED AJALOOALLIKANA

Mart Kuldkepp

Kiri, mille Aleksander Kesküla (1882–1963) kirjutas 1960. aasta märtsi algul haiglas eesnäärmevähioperatsiooni oodates oma Šveitsis elavale tütrele, on mitmeti unikaalne. Esiteks pole Kesküla teadaolevalt mitte kuskil mujal rääkinud võrdväärse avameelsuse ja üksikasjalikkusega oma Esimese maailmasõja aegsest ja järgsest poliitilisest tegevusest, sh suhetest Leniniga. See tekst, mis siin on eestikeelses tõlkes osaliselt ära toodud, on seetõttu väärtuslik materjal nii Eesti kui ka rahvusvahelise ajaloo teaduse jaoks. Pealegi on see varem teaduskäibesse jõudnud teadaolevalt ainult korra — Olavi Arensi 1991. aastal ilmunud artikli ühe allikana (Arens 1991).

Teiseks ilmneb kirjast elu lõpuaastate Kesküla enese suhtumine oma poliitilistesse saavutustesse ja nurjumistesse, mille juurde kuuluvad katsed ennast õigustada ja näidata oma rolli tegelikust olulisemana. Pikale ajalisele distantstile vaatamata lubab see enesevaatlus Kesküla maailmavaatest paremini aru saada ning täpsemalt paika panna tema seisukohti ja tegevust teiste omaaegsete poliitiliste jõudude suhtes.

Käsitlengi siinkohal Kesküla kirja sisu peamiselt neist kahest aspektist. Esmalt püüan juhtida tähelepanu sellele, mis on tekstis uut ja vähetuntut, ning selle kõrval ja õieti rohkemgi sellele, millised infokillud on ka muude allikate põhjal tuntud ja kontrollitavad. Etteruttavalt võib öelda, et Kesküla on vähemalt minu hinnangul pigem usaldusväärne autor, kuigi mitte alati ja igal juhul. Samuti pole tema väiteid tingimata lihtne tõlgendada. Selles mõttes võiksid siin esitatud märkused olla lugejale abiks ka niisama teksti mõistmisel.

Seejärel peatun põgusalt küsimusel, mida kirja sisu põhjal võiks järeldada Kesküla mõttemaailma kohta ning kuivõrd see tõlgendus esitab väljakutse levinud käibetõdedele. On ilmne fakt, et Kesküla on aja jooksul vääriti mõistetud, sh teiste eestlaste poolt. Praeguseks juba umbes viisteist aastat kestnud uurimistöö põhjal pean võimalikuks väita, et

ta oli igal juhul tõsimeelne eesti rahvuslane ja iseseisev (välis)poliitik, mitte tühipaljas aferist ja Saksa agent, kelleks teda rohkem kui sajandi vältel on tihti peale tembelatud (vt Kuldkepp 2012: 163). Samas pole kahtlust, et Eesti Vabariiki südamest vihanud ja 1941. aasta küüditamist õigustanud mees ei vaja mitte *Ehrenrettung*'it,³⁹ vaid erapooletut ja kriitilist hinnangut.

Ülesannet Keskülale seda hinnangut anda ei täida alljärgnev veel ammendavalt. Küll aga aitab tema mälestuskatket avaldamine selleks loodetavasti kaasa tulevikus.

KIRI ISE

Siin tõlgitud ja avaldatud tekst, mille alusena on kasutatud Kesküla kirja eksemplari, mida säilitatakse Hooveri Instituudi arhiivis, moodustab kirja tervikuna siiski ainult ühe, ehkki mahukama osa. Isiklikumat laadi märkused kirja esimeses pooles ja päris lõpus, mis laiemat huvi ei paku, olen siinkohal jätnud tõlkimata. Veel tuleb märkida, et arhiivis leiduv saksakeelne kiri ei ole siiski mitte Kesküla enda käsikirjaline algtekst, vaid kellegi (tütre?) poolt loetavuse huvides masinal tehtud ümberkirjutus. See tähendab, et tekstis võib leida ümberkirjutaja tehtud vigu.

Žanrilt liigitub Kesküla kiri ühekorraga mitut tüüpi egodokumentide hulka. Esiteks on tegemist erakirjaga, millel on kindel adressaat: Kesküla tütar Ingeborg Weidmann-Kesküla (1921–1996). Tütar oli üks väheseid inimesi, kellega Kesküla kuni surmani kirjavahetusse jäi ning talle saadetud säilinud kirjade hulgas leidub teisigi mälestuskatkeid. Tütre vastused isa läkitustele ei ole teadaolevalt säilinud, kuid pole põhjust arvata, et Ingeborg olnuks kuigivõrd laialdaste ajalooteadmiste või -huvidega inimene. Pigem näib tõenäoline, et kirjast leiduvad tihti ellipiltiselt edasi antud faktid ja vihjed jäid talle mingil määral segaseks või arusaamatuks. Seega tundub, et Kesküla ei kirjutanud siiski mitte ainult tütrele, vaid ühtlasi (teiseks) on tegemist ikkagi laiemas tähenduses meenuaristikaga, mis on kirja pandud n-ö heas usus ja lootuses vahendatud fakte ja seisukohti tuleviku jaoks tallele panna.

Samal ajal ja kolmandaks on tekstil omamoodi poleemilise avaliku kirja iseloom: kirjutades tütrele, vaidleb Kesküla tegelikult Alan Mooreheadi ja teiste 1950. aastate lõpu ja 1960. aastate alguse ajaloo-

³⁹Selle kohta, kas mul on kavas Kesküla “au uuesti jalule seada”, esitas mulle 2014. aasta sügisel doktoritöö kaitsmisel küsimuse oponent Aleksander Loit (1925–2021).

laste ja ajaloo populariseerijatega, kes olid oma kirjutistes Keskiö aja-
loolist rolli väärti kujutanud (Moorehead 1958a, 1958b). Seejuures las-
kub Keskiö vandenõuteooriatesse, mis moodustavad kirja sisust kaht-
lemata kõige väheveenvama osa. Pole põhjust arvata, et Henry R. Luce
või Alan Moorehead oleksid Keskiö ja Lenini seoses tegelikult min-
geid salasepsusi pidanud, USA president Dwight Eisenhowerist rää-
kimata. Põhimõtteliselt on Keskiö kriitika Mooreheadi ja *Life*'i suhtes
siiski õigustatud ning õieti võib neile tagantjärele tänulik olla, et nad
kaudselt ärgitasid teda oma versiooni neist sündmustest paberile pane-
ma.

Nagu tekstist näha, on see kirja pandud nelja päeva vältel mitmes
jaos. Keskiö vaimne ja füüsiline seisund oli seejuures selgelt kehv, eri-
ti esimestel päevadel. Seda on mingil määral näha ka kirja saksakeel-
sest algtekstist, mis sisaldab sagedasi loogikahüppeid, väljajätte ja kor-
dusi. Ka kirja lausestus jätab soovida ning kohati meenutab see pigem
üksteise otsa lükitud märksõnu, mitte seotud teksti. Parema jälgitavuse
huvides olen teksti vormilise külje osas seetõttu endale tõlkijana vaba-
dusi võtnud ega ole püüdnud edasi anda kõiki sulgusid (ja sulgude sees
sulgusid), hüüdsõnu ja kummalist lausestruktuuri. Kirja sisus ma siiski
midagi muutnud ei ole, välja arvatud ühel juhul, mida olen kommentee-
rinud allmärkuses.

KONTROLLITAVAD JA PRAEGU KONTROLLIMATUD FAKTID

Saksa välisministeeriumi Esimese maailmasõja aegsete dokumentide
avalikustamine 1950. aastate lõpul ning nende põhjal kirjutatud *Life*'i
artikliseeria ja Mooreheadi raamat tekitasid toleaaegses lääneriikide
avalikkuses tõepoolest teatavat sensatsiooni, kuid see rahunes mõne
aastaga maha. Nagu öeldud, ei ole seejuures põhjust kahtlustada min-
git vandenõu — rääkimata sellest, et tegemist oleks olnud Suurbritan-
nia või USA “vastusega” Sputniku kosmosesse läkitamisele Nõukogude
Liidu poolt, kuigi Keskiö niimoodi arvas.

Saksa dokumentides ja Mooreheadi töödes Keskiölale antav sood-
ne hinnang peab paika, kuigi see pole nii ülevoolavalt positiivne, kui
Keskiö oma kirjas paista laseb. Samuti on tõsi, et Moorehead kaju-
tab Keskiö oma kirjutistes sakslaste ja Lenini vahemehena, kes olevat
enamlastele pikema aja vältel nn Saksa raha vahendanud. Pole põhjust
kahelda ka Keskiö aususes, kui ta selle alusetu väite resoluutselt ümber
lükkab.

Tõsi on seegi, et Keskiö asus 1914. aasta sügisel Saksamaaga koos-
tööle Venemaa vastu, mille eesmärgiks oli koondada Saksa väed või-

malikult suurel määral idarindele ning tõmmata Rootsi Saksamaa poolel Esimesse maailmasõtta. Selle loogiliseks jätkuks pidi olema ühine Saksa-Rootsi pealetung Venemaa vastu ja selle õnnestumisel Soome vallutamine koos Ida-Karjalaga ning Eesti vallutamine koos Ingerimaaga (sh Peterburi linn). Vallutatud aladele tuli anda autonoomia ja liita need Rootsi riigiga, mille tulemusena pidi Rootsist kujunema uus põhjamaine suurvõim ja ajapikku ka geopoliitiline vastukaal Saksamaale. Ülejäänud Venemaast tuli eraldada võimalikult paljud vähemusrahvustega asustatud piirialad ja korraldada kogu ülejäänud territooriumil sotsialistlik revolutsioon, mille abil Kesküla lootis Venemaad pikemaks ajaks nõrgestada (vt Kuldkepp 2023).

Samuti on tõsi, et Kesküla käsitas Saksa ametivõimudelt propagandatööks saadud raha omamoodi laenuna, mitte aga agendile makstava töötasuna. 1923. aasta sügise hüperinflatsiooni ajal, kui Saksa marga väärtus oli väga madal, maksis Kesküla saadud raha (300 000 marka) tööpoolest Saksamaale tagasi ning nõutas selle tasumise kohta välja dokumendid, mis on siiaaani säilinud (Jaanson 2004: 36). Tõsi on kahtlemata seegi, et Kesküla nägi juba sõja ajal end sõltumatu poliitikuna, kes tegi Saksamaaga küll koostööd — muu hulgas Saksa välisministeeriumi ja kindralstaabi luureosakonda enamlaste tegevusest informeerides —, kuid ei seisnud isiklikult Saksamaa teenistuses (Senn 1970: 74).

Mida Kesküla kirjaskirjas ei rõhuta, on asjaolu, et ta täitis oma “iseseisvusele” vaatamata sellegipoolest mitme aasta vältel sakslastelt saadud ülesandeid ja juhtnööre. See muutis Kesküla jaoks ilmselt väga tähtsa eristuse sõltumatu poliitika ja agendi vahel kokkuvõttes siiski üsna meelevaldseks. Ükskõik kelleks Kesküla end ise pidas, sakslaste jaoks oli ta samasugune usaldusmees (*Vertrauensmann*) nagu teisedki temasugused Vene vähemusrahvaste esindajad. Seda näitavad üsna selgelt Keskülale sakslaste poolt antud hinnangud (Jaanson 1990: 959; Senn 1970: 74).

Tekstis kirjeldatud kahte kohtumist Leniniga 1914. ja 1906. aastal pole muudes allikates sellise üksikasjalikkusega kirjeldatud, kuid pole põhjust kahelda, et need tegelikult toimusid. Skeptilisem tuleb olla Keskülale tüüpiliselt suurustavate väidete suhtes, nagu oleks tal nende käigus õnnestunud Leninit milleski veenda või teda pühholoogiliselt mõjutada.

Peab paika, et Kesküla ei suhelnud Lenini ja enamlastega üldjuhul mitte otse, vaid oma eestlastest agentide Arthur Siefeldti (Zürichis) ja Jakob Bogrovski kaudu (Stockholmis). Õieti kuulus tema võrgustikku teisi eestlasi. On tõsi, et Siefeldti ja Bogrovski kaudu rahastati piiratud määral enamlaste tegevust ning see, et viimased ise ei olnud raha päritolust teadlikud — seda vähemalt seni, kuni Bogrovski kaudu toimunud

rahastusskeem 1916. aasta suvel enamlastele ja Rootsi vasaksotsialistidele teatavaks sai ning päädis mehe parteist välja viskamisega (Arens 1991: 32–34).

Palju vähem on teada teiste Venemaa vähemusrahvusliikumiste subsideerimisest Kesküla poolt, ehkki tema sidemetest eriti Ukraina ja Leedu iseseisvusliikumistega leiab infot ka muudest allikatest (Senn 1970: 63, 65, 70–72). Seni täiesti tundmatu väide on, et ka Pilsudski ja poola rahvuslased said Kesküla käest Esimese maailmasõja ajal mingit rahalist abi.

See, et Kesküla kava Rootsit Esimesse maailmasõtta tõmmata ebaõnnestus, on mõistagi tõsi. Ebaselge on aga, millist rolli seejuures mängis Rootsi kuningas Gustav V (1858–1950), keda Kesküla on ka mõnes teises kirjutises süüdistanud oma plaanide nurjamises (Kuldkepp 2023). On teadmata, milliseid (kui üldse) isiklikke kokkupuuteid Keskülal võis kuningaga olla. Kesküla sidemed Rootsi peapiiskopi Nathan Söderblomiiga on seevastu varasemast tuntud ja tõestatavad muudegi allikate, sh Söderblomi paberite hulgas leiduvate Kesküla kirjade varal (Jaanson 2008: 165–166). Kahte kirjas mainitud konkreetset episoodi kirjeldatakse siin aga ainukordselt.

Selles, et Kesküla püüdis Saksa sissetungi Eestisse ära hoida (ja seda õieti juba 1914. aastast alates), pole põhjust kahelda. Selge on seegi, et tema koostöö sakslastega katkes, sest anneksionistlikud meeleolud olid Berliinis pöördumatult võimule pääsenud (Arens 1991: 34). Saksamaaga koostöö lõpetamise teise ajendina üksikasjalikult kirjeldatud episood, mille järgi olevat Kesküla kätte jõudnud info Saksa-Vene separaatrahu-läbirääkimiste kohta, on uus info ning vajab edasist uurimist. Suurbritannia ja Prantsusmaa süüdistamine Vene veebruarirevolutsiooni puhkemises kuulub pigem vandenõuteooriate valdkonda, kuigi mõlemal riigil oli mõistagi selge strateegiline huvi Venemaad sõjas hoida.

Eesti Asutavat Kogu tunnustas Prantsusmaa *de facto* tõepoolest juba varakult, kuid esiteks pole teada, et see oleks toimunud president Poincaré kaudu, ning teiseks on muude allikate põhjal üsna selge, et peaosa selle tunnustuse saamises ei mänginud mitte Kesküla, vaid tema vana vaenlane Jaan Tõnisson, kes tol ajal viibis Stockholmis Eesti ametliku välisesindajana (Kuldkepp 2013: 336–337). Keskülal valmis sama aasta suvel tõesti plaan formeerida Siberis eestlastest, soomlastest ja teistest soome-ugri rahvastest armee, mis pidi astuma korraga nii enamlaste kui ka Saksamaa vastu. Sügisel tutvustas Kesküla seda ka Prantsuse ametivõimudele, kellega ta 1917. aasta kevadel pärast Saksamaaga suhete lõpetamisest oli asunud lähedast koostööd tegema (Arens 1991: 35).

Tõsi on seegi, et Kesküla viibis Esimese maailmasõja lõpu ajal Prantsuse valitsuse kutsel Pariisis, ent ära jäänud audientsi Clemenceau'ga või Keskülale väidetavalt tehtud pakkumist asuda mingi kinoettevõtte etteotsa pole võimalik Keskülast sõltumatute allikate abil kinnitada.

Koostöö katkemine Prantsusmaaga, mis langes kokku Esimese maailmasõja lõpuga, ning Kesküla algatatud eraviisiline kampaania välisriikide interventsiooni vastu Vene kodusõjas ja Eesti Vabadussõjas leidsid kahtlemata aset. Viimane pööre on mingil määral seletatav sellega, et Kesküla ja Tõnissoni tülist 1918. aasta veebruaris oli saanud alguse ületamatuks muutunud lõhe Kesküla ja Eesti ametliku välispoliitika vahel, mille tulemusena Kesküla tõrjuti iseseisva Eesti poliitilisest elust igaveseks kõrvale. Olles veendunud, et Eesti Vabariik on imperialistliku Suurbritannia marionettriik, püüdis Kesküla selle jalgealust 1920. aastatel järjepanu õonestada, sh Eesti kommunistidega koostööd tehes. Seda teemat pole seni küll eraldi uuritud (vt siiski Jaanson 1990: 968). Kui Eesti riik 1940. aastal iseseisvuse kaotas ning suur osa Eesti poliitilisest eliidist, keda Kesküla pidas oma vaenlasteks, hukkus 1941. aasta juuniküüditamise tulemusena, tundis Kesküla selle üle siirast rõõmu (Arens 1991: 36).

Asjaolu, et Saksa ja Prantsuse raha oli otsa saanud ning uut "Eesti riigilaenu" polnud kuskilt võtta, tähendab ilmselt siiski, et Kesküla Eesti Vabariigi vastase tegevuse tegelik mõju jäi üsna tagasihoidlikuks. Vähemalt kaudselt tunnistab oma kirjas seda ka tema ise. Samas on see ühtlasi ainuke teadaolev allikas, millest tuleb välja, nagu oleks Kesküla teine ja varjatud eesmärk olnud saavutada Eesti ja Nõukogude Venemaa vahelist separaatrahu. Senise ajaloo uurimise jaoks tundmatud on kirjas mainitud Budapestist Tallinnasse saadetud telegramm ning üleüldse Kesküla sidemed Ungari kommunistidega, mis väidetavalt kuidagi Tartu rahulepinguni viisid. Seetõttu pole nende tegelikku rolli või tähtsust praegu veel võimalik hinnata.

ALEKSANDER KESKÜLA TÖÖS JA VÕITLUSES

Võib väita, et Eesti ajaloos on Aleksander Kesküla omamoodi erandlik üksiküritaja positsioonil. Ta oli kindlasti veendunud eesti rahvuslane, s.t mitte enamlane, kelle meelest pidanuks rahvusküsimus aja jook-sul iseenesest ajaloo prügikasti langema, samuti mitte Vene või Saksa monarhist, kelle jaoks oluks lubatav eestlaste allutamine kummagi kohaliku suurrahva hegemooniale. Ka ise nägi Kesküla ennast selgelt Eesti patrioodina, kes pealegi oli oma rahva parema tuleviku nimel kandnud suuri isiklikke ohvreid ning kelle poliitilised teened sel alal olid eba-

õiglaselt tunnustamata jäänud. Nagu öeldud, peeti teda Eesti Vabariigis üldiselt Saksa agendiks ja muidu kahtlaseks isikuks (Kuldkepp 2012: 163), mis Kesküla kahtlemata isiklikult ja sügavalt pahandas.

Samal ajal eristub Kesküla oma sihtidel selgelt eesti rahvusluse pealinnist, mis 1905. aasta sündmuste ajal seadis esmaseks poliitiliseks eesmärgiks etnograafilistes piirides Eesti autonoomia Vene riigi sees ning hiljem, pärast Vene oktoobrirevolutsiooni, rahvusliku iseseisvuse kindlustamise (seejuures küll välistamata Balti Liidu laadseid föderalistlikke skeeme). Kesküla ei uskunud õieti Eesti autonoomiasse Venemaa koosseisus ning veelgi vähem uskus ta täiesti iseseisva Eesti riigi võimalikkusesse. Neile mõlemale variandile eelistas ta hoopis kolmandat stsenaariumi: Eestit Rootsi juhitava põhjamaise suurriigi ühe osariigina, nagu see oli omal moel olnud juba 17. sajandil. Selle sihi saavutamiseks olid mõeldud ka Kesküla suurejoonelised plaanid Esimese maailmasõja ajal, mille juures Leninil ja Venemaal revolutsiooni korraldamisel oli õieti pigem teisejärguline tähtsus.

Kesküla grandioosse skeemi teostumata jäämine, Eesti “kartuli-vabariigi” teke ja Baltikumi balkaniseerumine Esimese maailmasõja järel olid talle pettumuseks, Nõukogude anneksioon 1940. aastal andis aga pigem lootust paremaks tulevikuks. Nagu kirjast näha, siis iseseisvale Eestile Vabariigile eelistas ta kahtlemata Nõukogude Liidu koosseisu kuuluvat Eestit ning uskus võib-olla naiivselt teatud aspekte Nõukogude propagandast, samal ajal oma Hispaania kodust eestlasi suuremale kannatlikkusele manitsedes.

Poliitikuna paistis Kesküla oma ülima ambitsioonikuse kõrval silma ka suure oportunismiga, kasutades oma eesmärkide nimel ära ükskõik milliseid poliitilisi jõude, alustades Vene enamlastest ja Rootsi rahvustest ja lõpetades keiserliku Saksamaaga. Seejuures eelistas ta ise alati varju jääda ja sündmuse võimalusel halli kardinalina “kaugdirigeerida”. See ühest küljest kaitses teda, kuid tähendas samas, et loodetud tunnustus jäi lõpuks saamata. Selle asemel äratas ta oma kaasaegsetes mitmesuguseid kahtlusi, sest need ei saanud tema omapärastest sihtidest ja taktikast võib-olla mõistetavatel põhjustel õieti aru.

Elu lõpuaastatel oli Kesküla selgelt kibestunud mees, kes peale vähi maadles alkoholismi ja vaimse tervise probleemidega. Nagu kirjast selgelt näha, siis tehtud vigu ta üldiselt tunnistada ei soovinud, eelistades oma ebaõnnestumistes süüdistada teisi ning püüdes võimaluse korral ka nurjumisi eduloona näidata. Ühtlasi iseloomustas Kesküla omaenda ajaloolise rolli järjekindel ülehindamine: kirjast jääb mulje, nagu oleksid kõik tema sammud olnud maailmaajaloolise tähtsusega, samas kui teised isikud esinevad loos peamiselt statistide või etturite kujul. Seega:

puhta kullana Kesküla väiteid kahtlemata võtta ei tohi, isegi kui võib arvata, et ta on oma suurusehullustusse kalduvates hinnangutes iseenesest siiras.

KOKKUVÕTTEKS

1960. aastaks — kosmoseajastu alguseks — olid Esimese maailmasõja aegsed sündmused juba võrdlemisi kaugele ajalukku jäänud. Siiski võib öelda, et keiserliku Saksamaa otsus Lenin 1917. aasta kevadel Venemaale revolutsiooni tegema saata ja selle taga omakorda peituv eestlase Kesküla otsus 1914. aasta sügisel Leninit sakslastele üldse tutvustada polnud oma maailmaajaloolist tähtsust kaotanud ei siis ega õieti praegugi.

Kesküla muu poliitiline tegevus on ajahambale mõnevõrra halvemini vastu pidanud. Tema omaaegsed kavatsused Rootsit maailmasõtta tõmmata, Eesti ja Soome alasid Rootsiga liita ning Põhjalasse uut suurriiki luua jäävad tänapäevaseast vaatepunktist kaugeks ja kummaliseks. Teadmata kogu vajalikku konteksti, jääb korralikult lahti mõtestamata aga ka Kesküla ja Lenini seos. Selles mõttes on tänuväärne, et Kesküla oma eluõhtul neist asjust ikkagi midagi kirjutas.

Siinkohal eestikeelses tõlkes ära toodud mälestused vajavad kahtlemata allikakriitilist lugemist, kuid pakuvad siiski üsna palju uut ja vähetuntut Kesküla Esimese maailmasõja aegse poliitilise tegevuse kohta. Eriväärtuseks on see, et neis meenutustes kõneleb sündmuste peategelane ise, mis tähendab, et peale ajaloofaktide pakutakse lugejale väikest autobiograafilist ja psühholoogilist portreed ühest vägagi omapärasest mõtlejast ja poliitikust. Loodetavasti rikastab see tekst edaspidi Eesti Kesküla-retseptsiooni.

Kirjandus

- A r e n s, Olavi 1991. Aleksander Kesküla. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised: Ühiskonnateadused*, nr 1, lk 28–37
- J a a n s o n, Kaido 1990. See kummaline eestlane. — *Looming*, nr 7, lk 956–973
- J a a n s o n, Kaido 2002. Juan Linz ja eestlane Aleksander Kesküla. — *Akadeemia*, nr 2, lk 227–251
- J a a n s o n, Kaido 2004. Eestlane Aleksander Kesküla ja Berliin: Avang. — *Tuna*, nr 1, lk 12–38
- J a a n s o n, Kaido 2005. Algu ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon. — *Tuna*, nr 1, lk 44–77

- J a a n s o n, Kaido 2006. Arthur Siefeldt-Simumägi (1889–1939): Ühe eestlase elu Eestimaata. — *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2004–2005*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 181–203
- J a a n s o n, Kaido 2008. Aleksander Kesküla and Sweden. — *Scandia*, Vol. 69, No. 2, pp. 157–169
- K u l d k e p p, Mart. 2012. “Grundbesitzer aus Estland”: Activist Regionalism in the Baltic Sea Area in 1916. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1/2, lk 137–165
- K u l d k e p p, Mart. 2013. Intrigid, provokatsioonid ja iseseisvuse süünd: Eesti välisdelegatsioon ja Aleksander Kesküla. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 3, lk 321–374
- K u l d k e p p, Mart. 2023. *Põhjamaine Eesti: Eesti rahvusriikluse süünd rahvusüleses vaates*. Tallinn: Varrak [ilmumas]
- M o o r e h e a d, Alan 1958a. The Russian revolution. Part III. The fateful onslaught of the storm. — *Life*, No. 4, 27. I, pp. 69–91
- M o o r e h e a d, Alan 1958b. *The Russian Revolution*. New York: Harper & Brothers
- P i i r i m ä e, Kaarel 2022. Sissejuhatus. — Kaarel Piirimäe, Mart Kuldkepp (koost.). *Ameerika sajand: USA ja Eesti suhete sada aastat*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 9–16
- Z e m a n, Zbynek A. 1958. *Germany and the Revolution in Russia 1915–1918: Documents from the Archives of the German Foreign Ministry*. London: Oxford University Press

KAIJA KESA. Pooldujad. III (2004)

ARVUSTUS

KAKS LEEDU RAAMATUT PIMEDATEST

Vytautas Gudonis. *Negalia visuomenėje ir vaizduojamajame mene: Monografija*. Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2020. 638 p.; Vytautas Gudonis. *Negalia visuomenėje, literatūroje ir vaizduojamajame mene: Monografija*. [II.] Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2022. 665 p.

Eesti Rahvusraamatukogus ja Tartu Ülikooli raamatukogus on kaks nägusa kaanekujundusega ja rohkelt illustreeritud üsna paksu leedukeelset monograafiat: üks eesti keelde tõlgitud pealkirjaga *Puue ühiskonnas ja kujutavas kunstis* (2020) ning teine *Puue ühiskonnas, kirjanduses ja kujutavas kunstis* (2022). Kõne alla tulevad raamatud on käsitletavate teemade poolest laiahaardelised, aga tutvustavad põhiliselt tillukest pimedate maailma. Kuna tegu on leedukeelsete trükistega, ei pääse neile keeleoskamatusse tõttu kergesti ligi. Küll aga oli mul võimalik lugeda autori koostatud resümee mõõtu tutvustusi. Mulje on võimas.

Monograafiate autoriks on Vilniuse Ülikooli Šiauliai akadeemia professor Vytautas Gudonis (sünd 1948). Maailm on väike ja ütlus, et kõik on kõigega seotud, peab siingi paika. Šiauliais sündis ka Tartu Ülikooli haridusega silmaarst Jossel Ber Kropman(n) (1896–1969). Ta oli silmaarst sõjaeelses Tartus ja Petseris ning aastail 1958–1969 Tartu kliinilise haigla silmaosakonna (rohkem tuntud silmakliinikuna) juhataja.

Vytautas Gudonis pühendas end juba alates 17. eluaastast, kui ta nägijana hakkas tööle Šiauliai pimedate kombinadis, nende maailma tundmaõppimisele. Ta kaitses Šiauliai Pedagoogilise Instituudi kasvandikuna 1979. aastal Leningradi A. Herzeni nimelises Pedagoogilises Instituudis pedagoogikakandidaadi kraadi teemal “Töötavate nägemispuudega noorte ja täiskasvanute õpetamise motiivid”. Töö juhendaja oli professor Valentina Feoktistova (1930–2004), Nõukogude Liidu tüflopeдагоogika matroon, kelle palge ees Peterburis Moika tn 48 olen minagi oma uurimisteedega käinud. Vytautas Gudonis väitles end omaaegse Moskva Defektoloogia Instituudi juures 1995. aastal psühholoogiadoktoriks teemal “Nägemispuudega inimeste integratsiooni sotsiaalsed, psühholoogilised ja pedagoogilised alused”. Nii nagu Leedu silmaarstiteaduse silmapaistev esindaja, Tartu Ülikooli kasvandik Petras

Avižonis (1875–1939), kes kutsetöö kõrval nõustas ka nägemispuudega koolieelikuid, töötas Gudoniski professoritöö kõrval Šiauliai nägemiskeskuse psühholoogina. Ta on 42 raamatu, sh seitsme monograafia, üheksa sõnastiku ja 830 artikli autor või kaasautor.

Tunnen autorit aastaid tema külaliseks oleku tõttu Tartu Emajõe Kooli (kool pimedatele ja nõrgaltnägijatele) kunagistel juubeliaastapäevadel. Tean pisut tema teaduslikku tegevust, sest olen talle kaastööd teinud; olen temaga koos olnud Poolas (1992) ja Leedus (2003) korraldatud pimedate teaduskonverentsidel. 2002. aastal olen Šiauliais koguni tema auditooriumisse loengu ajal sisenenud, palunud üliõpilastele parimad hinded panna ning tulla giidiks mu matkaseltskonnale tutvumisel linnaga. Sinna ta pärast loengu lõppu ning Leedu tuntud külalislahkusega kaasneva rikkaliku maiustustekandamisega tuligi.

Vytautas Gudonise raamatutega tutvumisel viis esimene mõte sellele, et Euroopa või maailma pimedate liit peaks need inglise keelde tõlkima, et see haruldane materjal oleks esmajoones pimedatele ja nendega tegelejatele rahvusvaheliselt kättesaadav. Ka aitaks see vältida samade teemade korduvat läbitöötamist, kuid ühtlasi annaks uurijast lugejale tõuke oma maa ja rahva kohta samalaadset andmestikku koguda, täiendada ja talletada. Eestis võiks aga mõni leedu keelt valdav eripedagoogika huviline neist mõne peatüki välja valida ja käsiraamatuna eesti keelde tõlkida. Kõne alla võiksid tulla teemad, mille sisu ja uurimisvõtted on piiriülesed: näiteks pimesuse seisukohast antiikkirjandus, usundid, uurimismetoodika ja kindlasti midagi veel. Muide, aastatel 1983–2007 tegutsenud Eesti Pimedate Muuseumis tegeldi veidi ka sama temaatikaga Eesti ja pisut ka rahvusvahelises ulatuses.

Gudonise uurimistööst on aastaid juttu olnud ja olen seda telefonitsi “pimedate piiblik” nimetanud, sest see puudutab ühiskonna väikese osakese, nägemispuudelite kõikvõimalikke elutahke, kuhu on koondatud andmed ja võrdlevad uurimistulemused ajaloo, eetika, etnoloogia, juura, keele- ja kunstiteaduse, mütoloogia, silmaarstiteaduse, statistika, psühholoogia, sotsioloogia, tüflopedagoogika, usundiloo, samuti biograafika, filateelia, hoolekande, kirjanduse, rahvaluule jt valdkondadest.

*

Nüüd aga raamatuist lähemalt. Monograafia *Puue ühiskonnas ja kujutavas kunstis* metoodika kohta märkis autor, et tugines interaktsionismi teooriale, mida viljeles Ameerika psühholoog Herbert George Mead (1863–1931). Ka järgis autor Šveitsi psühhiaatri Carl Gustav Jungi (1875–1961) analüütilise psühholoogia kontseptsiooni. Sümbolite, kujutiste ja nende tähenduse tõlgendamisel kasutas ta kunstiteadlaste

Aby Warburgi (1866–1929) ja Erwin Panofsky (1892–1968) õpetusel põhinevat ikonograafilist meetodikat. Võimaluse korral püüdis autor materjali esitamisel järgida kronoloogilist põhimõtet, liikudes ajas minevikust olevikku.

Vytautas Gudonis käsitleb ühiskonna suhtumist pimedatesse, mis on olenenud sotsiaalmajanduslikest oludest, traditsioonidest ja valitse nud usundist. Mõni religioon seletab puuet kui karistust pattude eest, teised aga hoopis, et puuetega inimesed on jumala poolt märgistatud.

Monograafias sedastatakse, et inimkonna ajaloos on mõnel perioodil surmanuhtluse kui kuriteo karistuse kõrval kasutatud ka sandistamist, sh pimedaks tegemist ehk pimestamist. Euroopas kaotati pimestamine karistusena 16. sajandil, Aasia riikides kehtis see veel 19. sajandil, mõnel moslemimaal on jõus aga tänapäevani. Pimesust on peetud õigustatult suureks õnnetuseks, mida on võrdsustatud surmaga. Seetõttu pole juhus, et mõned valitsejad asendasid surmanuhtluse pimestamisega.

Autor toob näiteid ühiskonnas aset leidnud soodsatest muudatustest suhtumises pimedatesse, alates hoolekandekorralduse pidevast paran damisest kuni nägemispuudega lastele integreeritud koolihariduse andmise võimaluseni. Ühiskonna jõukuse kasvades pööratakse üldse rohkem tähelepanu puuetega inimeste, sh nägemispuudeliste vajadustele. Autor juhib õigustatult tähelepanu, et eelistatud lähenemine sotsiaalkaitse asutuste ja erikoolide loomisele, ülalpidamisele ja arendamisele annab tunnistust ühiskonna ja riigi kultuurilisest ning humanistlikust küpsusest. Sellised asutused on aga alati teatavas eraldatuses, mis võib raskendada näiteks erivajadustega laste hilisemat lõimumist tavaühiskonda.

Vytautas Gudonise uurimused pimedate kutsetegevuse arengu kohta näitasid, et nende ande ja ühiskondliku aktiivsuse teostumine sõltub demokraatliku ja humanistliku keskkonna pakutavatest võimalustest. Just need kujundavad ühiskonna soodsat suhtumist sellesse inimrühma. Vastupidine tulemus annab vastupidise suhtumise põhimõttel: mis see andekus ja kõrgharidus pimedale andis, istud töötuna tööturul? Eri aja looperioodidel peeti üksikute andekate pimedate ilmumist imeks, ja see oligi ime, aga nähtus ise ei laienenud ega saagi laieneda kogu kõnealusele invarühmale. Suure väärtusega on Vytautas Gudonise 1990. ja 2018. aastal korraldatud sotsioloogiliste küsitluste tulemuste võrdlev analüüs. See näitab, et ühiskonna suhtumine pimedatesse on muutumas soodsamaks, kuigi aeglaselt.

Autor käsitleb pimedate inimese kuvandit ja selle tõlgendamist kujutavas kunstis ning kultuuripärandis. Ta tutvustab eelkõige pimedate muusiku kuvandit Vana-Egiptusest kuni kaasaja kunstnike loominguni. Gu-

donis näitab ühe iidse kunsti näidisena pimedade inimese kujutamist freskol vesiir Nakhti hauakambris Egiptuses Luxoris. Ta väidab, et Vana-Egiptuse vaaraode 18. dünastia ajal 1534–1292 eKr oli ühiskonna suhtumine nägemispuudega inimesse soodne.

Muusiku elukutse on läbi aegade olnud pimedatele jõukohane ja nad on selles olnud edukad. Vytautas Gudonise, Saulius Plepyse ja Jonas Žilinskase 2001. aastal eraldi leedu ja vene keeles avaldatud *Tüflogoogi-liste nimele leksikon* (leedu k Tiflogijos vardų žodynas) on üle maailma kokku 1146 pimedade elulugu (sellesse olen saatnud ka paari eestlase, sh bajanisti Ilmar Tamme eluloolisi andmeid, aga kõige olulisem pime muusik, täpsemalt helilooja, oli Eestis ikka Ferdinand Mühlhausen (1864–1944)). Kõnealusel teatmeteoses on hulk muusikaga seotud elukutsete esindajaid, nagu dirigente, heliloojaid, lauljaid, muusikuid ja muusikateadlasi (olen selle leedukeelse variandi andnud ka Tartu Ülikooli raamatukogule). Üsna sageli samastatakse pime muusik kerjusega. Ennemini on tegu õppinud muusikamehe ja teenistust vääriva elukutsega. Harva, aga siiski on ka pime naine muusikuna kujutavas kunstis esindatud.

Venemaa täiemahulise kallaetungi taustal Ukrainale tuleb meenutada 1932. aastal Harkivis kommunistide korraldatud üleukrainalist banduuramängijate kongressi. Kohale oli kutsutud suurel arvul delegaate, suurelt jaolt pimedaid pillimehi ja rändmuusikuid. Need, kes kohale ei jõudnud, otsiti hiljem üles ja nendega õiendati arveid nii nagu teiste delegaatidega — kõik nad hukati. Pimedatest banduuramängijatest on Vytautas Gudonis oma monograafias juttu teinud lehekülgedel 257–260 jm.

Üheks kujutava kunsti teemaks on ka pime kerjus. Autor avab selle Peruu iidse, sealselt looduslikult Moche orult nime saanud ajastu kunsti keraamikaga, jätkab piibli ja psalteri jt pühades raamatutes esinevate kerjuste kujutistega ning lõpetab taas tänapäeva maalikunstnike taiesteiga. Pimede kerjuse kuvand kunstis on kindlasti soodustanud arusaama kujunemist pimedate abitusest. Gudonisel on sellistest maalidest oma kogus 344 reproduktsiooni, aga koos muude kunstiteoste tõmmiste ja koopiatega on tal neid tuhandeid! Siit ilmeka illustreeriva materjali küllus.

Raamatusse on koondatud üle maailma ja läbi aegade 27 pimedade elulood ja portreed alates *Iliase* ja *Odüsseia* autorist Homeroselt kuni tänapäeva Itaalia tenori Andrea Bocellini. Autor märgib, et need nimed isikud annavad ühiskonnale teadmisi pimedate mitmekülgsusest ja võimekusest. Eluloo nr 26 kohta on mul öelda, et A. K. asemel võiks seal keegi teine olla (lk 306–307). Kui minult küsida, kes see

Eestist võiks olla, siis kindlasti väärrib seda Räpina pime hernhuutlastest koolmeister, usumees ja valgustaja Mäletu Jaan (1749–1827). Olen 2000. aastal avaldanud temast artikli (vt *Emakeele Seltsi aastaraamat* 44/45 (1998–1999). Tartu, lk 177–196). Ütleksin ka lätlaste eest, et kuulsuste reas väärriks kohta nende luule rajaja Pime Henrik, läti keeli Neredzīgais Indriķis (1783–1828). Elulugude osas tegi rõõmu kohutamine mu ammuse tuttava, Leedu pimedate ajaloo uurimise “grand old man’i” Valentinas Vytautas Toločkaga (1930–2019). Ta tegi omal ajal üleeuroopalise katse koostada meie maailmajao pimedate trükianduse ajalugu, kuhu tegin kaastöö. Kahjuks oli teemaga vähe tegeldud ja kirjutisi laekus talle napilt (vt lk 303–305).

Vytautas Gudonis tutvustab ka sandistatud sõdurite ja sõdade ohvrite teemat, kuigi kujutavas kunstis pole see kuigi menukas olnud. Inimesed aga said sõdades ravimatuid silmavigastusi. Need olid näiteks 1812. aastal Napoleoni sõdurid, kes marssisid Moskvasse ja kellel oli õnn tulla sama teed tagasi, aga sageli vigastatud silmadega. Hoolimata 1899. aasta Haagi konventsioonist kasutati Esimeses maailmasõjas mürkgaase, mis muutsid inimesed pimedaks. Teine maailmasõda lisas pimedate hulka palju sõdureid. Mitmed kunstnikud pidasid oma kõlbeliseks kohuseks maalida sõdades kannatanud inimesi.

Palju väärtuslikku teavet on ka raamatu selles osas, kus autor käsitleb pimedate ajaloolisi käsitöölasi ja konkurentsi tööjõuturul tänapäeval. Autor toob välja stereotüüpse arvamuse pimedate piiratud võimekusest, mis on tingitud ennemini piiratud võimalustest. Ka on omal kohal n-ö nutulaul tööpuuduse kohta pimedate hulgas ja nende võimalik diskrimineerimine tööturul. Need mured on tuttavad ja haaravad kogu endist Nõukogude impeeriumi. Küsimus on siiski selles, et tööturg ei vaja lihtsalt tööjõudu, vaid oskustega tööjõudu. Pimedate tagasihoidliku osa põhjuseks ühiskonna majanduselus on näiteks Eestis ja meie naabruses eelkõige pimedate riikliku kutsehariduse täielik puudumine. Oleme sellises olukorras juba 1953. aastast, mil suleti 31 aastat edukalt tegutsenud Tartu pimedate kutsekool. Tänuõnu väärivad kõik jõupingutused, mida tehakse selle nimel, et muuta tööandjate eelarvamusi pimedate suhtes, aga ise tuleb ka midagi teha ja õpetada või õppida jõukohaseid ning ühiskonnale vajalikke tööoskusi.

Kunstnikud kujutavad enamasti oma taistes ja fotograafid oma piltidel pimeid tegemas lihtsat käsitööd, aga nende pilgu alla on jäänud ka korvipunuja (vt lk 366). Sageli on selle eriala valdaja ka korvmööbli valmistaja, kes on lausa kunstkäsitöö mõõtu meister. Raamatus vilksatab Alexander Melli (1850–1931) nimi, kelle ees iga pimedate ajaloo uurija peaks mütsi maha võtma, sest tema üks teatmik — *Ency-*

klopädisches Handbuch des Blindenwesens (Wien—Leipzig, 1900) — on neile asendamatu käsiraamat.

Selles monograafias leidub ka huvitav käsitus pimesusest kui metafoorist ja sümbolist. Tavaliselt lugeja sellele ei mõtle, sest puuduvad teadmised, et seda sügavuti mõista ja tähele panna. Autor märgib, et pimesus on kunstnikele allegooriate ja metafooride loomise viis. Asja seletamiseks pöördub ta jällegi Carl Gustav Jungi poole, selgitades tema õpetusele toetudes kunstiteostes peituvaid sõnumeid. Need on neutraalsed (aeg, lootus, vanadus, öö), positiivsed (armastus, halastus, õnn) ja negatiivsed (halastamatus, kannatus, kibestumine, kirjaoskamatus, surm, viha).

Autor toob lugejani pimedate teema koguni Jaapani pisiplastikast, mida esindab nende ajaloolise riietuseseme kimono juures pööra ülesannet täitev netsuke. Neil kujutatakse miniatuurseid figuure, sh mitmes ametis pimeid. Autor loeb neist välja sõnumi, et Jaapanis elasid pimedad täisväärtuslikku elu juba üle-eelmisel sajandil ja võib-olla veel varemgi.

Kunstilise väljenduse laiaast skaalast olgu siin tutvustatud veel midagi niisugust, mida saab siduda Eestiga. See on raamatu osa “Pimedate kuvand ja pimesuse teema filateelias”. Postmargid ja ümbrikud liiguvad üle maailma ja kui nad kannavad teavet pimedate elu kohta, laiendab see arusaama pimedatest ja nende tegevusest. Filateelias käsitletud teemadeks on seni olnud pimedate juhtkoerad, liikumise abivahend valge kepp, pimedate kiri ja kuulsad pimedad. Eestis anti 2021. aastal Eesti Pimedate Liidu 100. aastapäevaks välja sinimustvalge kujundusega postmark selle hinda näitava punktikirjas reljeefse numbriga 0.90 ja koos margiga käibinud esimese päeva ümbrik.

Ja nii tuleb taas nentida, et iga teadlane on talle vajalike andmete kogumisel omamoodi kollektsionäär, kellele on iga teemakohane raamat, artikkel, reproduktsioon, joonistus, samuti postmark või ümbrik väärt oma lugu.

*

Oma monograafia sisuliselt teises osas *Puue ühiskonnas, kirjanduses ja kujutavas kunstis* (2022) märgib Vytautas Gudonis, et seni on uurijad püüdnud puuetega inimesi kujutavates kunstiteostes näha meditsiinilisi, sotsiaalseid ja etnoloogilisi aspekte. Selles monograafias püüab autor aga tuvastada veel mõningaid psühholoogilisi aspekte.

Arvestades teema mitmetahulisust, on autor piirdunud katsega teha kindlaks, kuidas pimedad, keda kirjanikud oma teostes kujutavad, peegeldavad ühiskonna suhtumist neisse ja nende puudesse. Autor pin-

gutab selle nimel, et leida igast tema käsitletud invamaailma kajastavast loometeosest pimesusega seotud tabav mõte. Selleks esitab ta enne iga kunsti- või kirjandusteose tutvustamist kunstniku või kirjaniku lühieluloo. See aitab lugejal mõista looja mõttemaailma ja ajastu tausta.

Monograafias algab kirjanduse ülevaade mütoloogiast. Müüdid võimaldavad autoril vaadelda tolleaegset puuetega inimeste kuvandit ja lahti mõtestada ühiskonna suhtumist neisse. Nii kreeka (Oidipus, Polyphemos, Teiresias) kui ka keldi müütidest leiab autor tegelasi, kes on ühel või teisel viisil seotud pimesusega. Müüdid siin mainitud kolme Kreeka tegelase kohta kinnitavad pimestamist kui karistust antiikajal.

Autor on kogunud näiteid pimedate inimese kuvandist alates Sophoklese teosest *Kuningas Oidipus* (umbes 430 eKr) ja lõpetades Iiri poeedi, Nobeli kirjanduspreemia laureaadi Seamus Heaney (1939–2013) näidendiga *Matused Teebas* (The Burial at Thebes, 2004). Teadmised jumalate Hephaiostose, Odini, Tyri, Raveni ja müütilise tegelase Oidipuse vaevustest võisid antiikmaailma haigetel inimestel aidata kergemini leppida oma vaevuse või välimusega ning ühiskonna tervetel liikmetel kujundada toetavat hoiakut puuetega inimeste suhtes (Oidipuse müüti tutvustatakse ka draamas ja muusikas).

Autor analüüsib põhjalikult piiblitegelasi kehalise puude seisukohast. Sauluse/Pauluse ja pimedate kaitsepühakute elulugude uurimine kinnitas veel kord pimestamist kui antiikaja karistust. Tasuks siira jumalause ja heade tegude eest võis aga ime läbi nägemise tagasi saada (Sauli pöördumine, Toobiti juhtum). Toobiti kui usuliselt tugeva inimese kuvand toetas kindlasti pimedatesse soodsa suhtumise teket. Tauritav käitumine pimedatega avaldus neis piiblilugudes, kus nägijad neid petsid (Iisaku ja Jakobi juhtum).

Vytautas Gudonis analüüsib pimesuse fenomeni rahvaluules (anekdootid, muinasjutud, vanasõnad). Rahva teadvusesse on aegade jooksul ladestunud mitmesugused ebausud, müüdid, uskumused ja see kõik kajastub rahvapärimeses. Autor analüüsis võrdlevalt eri keelte vanasõnu. Soodsat suhtumist pimedatesse kajastavad vanasõnad kujundasid inimeste moraali, kasvasid laste kõlblust ja sisendasid iidsetest aegadest peale kaastunnet puuetega inimeste vastu. Hoolimata asjaolust, et mõnes vanasõnas on pimedate või mõne muu haigusega inimese kiusamise keeld, leidub vanasõnades siiski ka halvustavat suhtumist pimedatesse. Mõni Leedu autor väidab, et rahvamoraali seaduste järgi üldjuhul siiski ei naeruvääristata vanasõnades kunagi vaeseid ega haigeid.

Käsitledes pimedatega seotud huumorit, märgib Gudonis, et selles ei leidu erinevalt naljadest muude vaevuste all kannatavate inimeste kohta peaaegu üldse lahmivat jämedat sarkasmi ega groteskset naeru-

vääristamist. Seda suundumust, välja arvatud mõned erandid, täheldatakse ka kujutava kunsti karikatuurižanris.

Märkimist väärib proosateoste pimedate kuvandi sügav analüüs. Nägemispuudega inimeste võimekust puudutavate vaadete ja teadmiste mitmekesisus peegeldub Edward Bulwer-Lyttoni, Patrick Cowani, Charles Dickensi, Vladimir Korolenko, Diego Hurtado de Mendoza, Robert Louis Stevensoni ja Carlos Ruiz Zafóni romaanides ning teistes proosateostes. (Oleksin soovinud lugeda ka seda, mida oleks Vytautas Gudonisel öelda meie Katku Villu kohta A. H. Tammsaare romaanis *Kõrboja peremees*.) Pimedate teema pole ilukirjanduses ega kujutavas kunstis tavaline. Mõlemal juhul on need nähtused huvitavad, sest pimedaid käsitlevad ja kujutavad kirjanikud ning kunstnikud annavad edasi tolleaegse ühiskonna suhtumist. Nii saame võrrelda toonaseid ja tänapäeva tõekspidamisi, hinnanguid ja hoiakuid pimedate suhtes.

Autori sõnul kujutatakse luules mõnel juhul pimesust kui jumala karistust pattude eest. Luuletajad kasutavad sageli pimesuse metafoore: must, pimedus, öö, mis väljendavad pimedate kannatusi. Sellest hoolimata on palju poeetilisi teoseid, mis peegeldavad helget ja optimistlikku suhtumist pimedatesse. Nägijad ja pimedad luuletajad tõlgendavad pimesust erinevalt. Nägemispuudega luuletajad võrdlevad pimesust pimedusega harvemini, nad on oma teostes optimistlikumad. Samal ajal dramatiseerivad nägijad poeedid sagedamini pimesust, kasutavad pimesust metafoorina või omistavad pimedatele ebaloomulikke omadusi.

Erilist tunnustust väärib monograafia viimane peatükk "Puude peegeldus virtuaalruumis ja pimedate võimalused kaunite kunstide tajumisel". Puudega inimese kuvandit virtuaalruumis pole teadlased seni uurinud, mistõttu võib Gudonist nimetada sellise uurimistöö pionieriks. Autor teeb õigustatud tähelepaneku, et puuetega inimeste organisatsioonid algatavad harva sotsiaalklaami nii virtuaalses kui ka tänavate ja väljakute avatud ruumis, ei tarvita piisavalt internetti kui suurima kasutajate arvuga massimeediat, mis teavitab küberruumi kaudu eri vaegustega inimesi ja avalikkust.

Vytautas Gudonis pöörab suurt tähelepanu pimedate võimalustele kaunite kunstide tajumisel. Ta jõuab põhjendatult järelduseni, et paljude riikide muuseumitöötajate pingutused, mille eesmärk on suurendada kultuuripärandi ligipääsetavust erivajadustega inimestele ja edendada puuetega laste ning täiskasvanute kunstiharidust, annavad tunnistust ühiskonna suurenevast tähelepanust ja hoolivusest selle invarühma vastu. Pimedate ja vaegnägijate juurdepääs kaunile kunstidele paraneb, sest teadlased tegelevad sellega, kuidas suurendada nende jaoks muuseumieksponaatide kasutusvõimalusi.

Monograafia autor nõustub Julie Caustoni ja Kate McLeodi jt seisukohaga, et ainult läbi heatahtliku suhtumise prisma vaadates peaksime kõik õppima ennekõike mõistma, milleks pime laps ja täiskasvanu on võimalised ning millised on tema võimalused. Võib-olla saame niimoodi üle halbade stereotüüpidest, mis Carl Gustav Jungi sõnul on meie kultuurimälus sümbolite ja arhetüüpide kujul säilinud ning kajastuvad ilukirjanduses. Kirjandusteosed peegeldavad pimedatesse inimestesse suhtumist ajaloolises arengus — pimesuse kuulutamisest karistuseks, pimedate mõnitamisest kuni soodsas hoiakuni, mis tulenes pimedate võimekuse teadvustamisest.

Realistliku kujutava kunsti teosed peegeldasid oma aja meditsiini taset, puuetega inimeste taastumislootusi ja illustreerisid neid vastavalt kirjandusteose sisule. Nii kirjandusteosed kui ka neid saatvad kujutava kunsti illustratsioonid peegeldavad eri ajastute ühiskonna suhtumist vaegustesse ja puuetega inimestesse. Autori kirjanduse ja kujutava kunsti analüüs näitab veenvalt, et ajalooliselt on inimese teadvuse pimesust seostatud kannatuste ja hirmuäratava kaotusega, nii et negatiivsust, hirmu ja pettekujutlust pimedade suhtes võib tõlgendada osana inimese alateadlikest tunnetest. Kõik see võib Carl Gustav Jungi sõnul avaldada meie kollektiivses kultuurimälus. Mil määral ja kui palju ühiskonna suhtumine puuetega ja haigetesse inimestesse kirjanduses ja kujutavas kunstis lugejat, kuulajat või vaatajat mõjutab, on selle monograafia autori edasiste uurimistööde eesmärk.

Inimese puue on tundlik teema, mille käsitlemine nõuab altruismi, humanismi, eripedagoogilist ja psühholoogilist ettevalmistust ning empaatiat. Sellised omadused on nende ainulaadsete raamatute autoril Vytautas Gudonisel. Suur tänu selle eest!

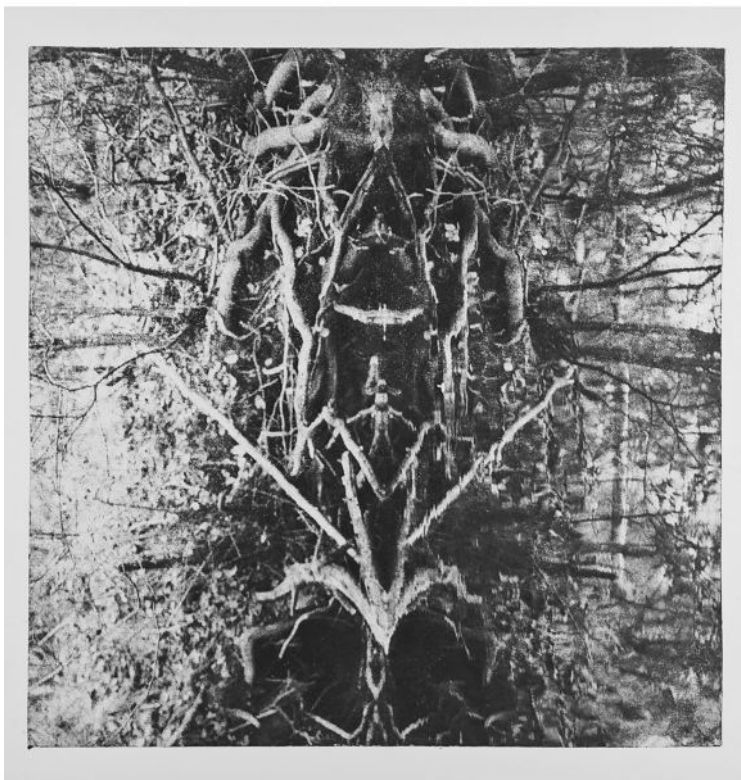
Täna abi eest leedu keele osas Dijana Raudonienė, läti keele alal Madis Musta.

Aldo Kals

ALDO KALS (1945) on õppinud Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas 1967–1972; ajalookandidaat 1985, filosoofiadoktor 1999. Olnud TÜ sotsioloogilabori (1972–1973) ja NSV Liidu ajaloo kateedri (1973–1975) nooremteadur, Eesti Looduskaitse Seltsi lepinguline töötaja Lahemaa rahvusparkis 1976–1982, TÜ nägemistervishoiu labori noorem- ja vanemteadur 1983–1991 ning õppeülesandetäitja eripedagoogika osakonnas 1998–2005, oli ühtlasi Eesti Pimedate Muuseumi juhataja 1983–2007 ja on Tartu Nägemisvaegurite Arenduskeskuse juhataja a-st 1996. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Lisandusi Kaarel

Arvustus

Kirde eluloole” (1993, nr 6, lk 1279–1286) ja “Pime rahvajutustaja Kaarel Jürjenson (1868–1943)” (2005, nr 8, lk 1698–1732) ning arvustuse raamatu *Saku tehnikum läbi aegade* kohta (2004, nr 6, lk 1397–1402).

KAIJA KESA. Vahepealne II (2019)

ABSTRACTS

JOHANN GOTTFRIED HERDER. **Do we still have the public and the fatherland of the ancients?**

EVA PIIRIMÄE. **Afterword: conversations in his time and across the times**

Johann Gottfried Herder's "Do we still have the public and the fatherland of the ancients?" was originally published in 1795 in Herder's Letters for the Advancement of Humanity (1793–1799). This is the first Estonian translation (transl. Henri Otsing) of this remarkable essay. Herder lays out, in an engaging and condensed manner, his key ideas about the distinctive features of the religion, art, and politics of the ancient Greeks, Romans, and Hebrews on the one hand, and those of contemporary Europeans (particularly Germans) on the other. Herder underlines the fundamental differences between the "ancients" and the "moderns", but maintains that at a deeper level, one can nevertheless detect the relevance of the ideals of the "public" and the "fatherland" in each of these cultures. He thus also calls on the Germans to appreciate the value and potential of their language and culture and to creatively develop their political institutions to realize a form of modern republicanism.

Eva Piirimäe's afterword highlights Herder's interest in the philosophy of interpretation, bringing his insight into the multiplicity of publics in human history to bear on this particular text. More specifically, she puts forward two different interpretations of this essay — one seeking to uncover Herder's own intentions in this text, and another discussing the historical and contemporary resonance of its key ideas in Estonian intellectual culture. She concludes by underlining the continuing relevance of his ideal of "purified patriotism" in a modern democracy like Estonia. (Auth.)

DIANA VENDER, BIRUTE KLAAS-LANG, KRISTINA KALLAS. **Transition to Estonian-language education: Attitudes in Ida-Virumaa County**

In Ida-Virumaa County, where the majority of population are mother-tongue speakers of Russian, the results of national exams in Estonian as a second language are considerably lower than in other Estonian counties. In 2021, less than half (48.9%) of basic school (9 years) leavers achieved the B1 (intermediate) level on the Common European Framework of Reference for Languages scale. So poor results pose questions about the readiness to start transition to fully Estonian-language education in 2024.

The article describes the attitudes of parents, school heads and education officials concerning the potential transition to Estonian-language education. When the data were collected in spring 2022, no decision had been taken yet to transfer schools of general education fully to the Estonian language. All the three target groups influence the smooth transition considerably. Parents' attitudes influence children's acquisition and valuation of the language learnt, thus, increasing or decreasing the child's motivation to learn and are in direct correlation with language learning results. School heads and education officials as persons who put the transition of general education to the Estonian language into practice also play an extremely significant role.

It was revealed that most parents, with both Estonian and Russian as their home language and regardless of the language of instruction at school, support Estonian-language education and teaching of children with different mother tongues together. The parents of children who attend basic schools with the Russian language of instruction still prefer a slower process of transition (45.3%), and there are more among them who do not support the transition (26%). School heads and officials support the transition to Estonian-language education but have different views concerning the schedule of the process.

A considerable part of parents with Russian mother tongue still do not value the necessity of the Estonian language and Estonian-language instruction. The parents who had chosen a school with Russian language of instruction emphasised the significance of Russian and English more than of Estonian.

However, the parents with Russian home language who had chosen an Estonian-language basic school for their children believed that the command of Estonian is as important as of Russian and English.

In the study, we also inquired about the parents' assessment of their children's command of Estonian. Two thirds of parents whose children attend a basic school with the Russian language of instruction assess their children's command of Estonian as "three" (satisfactory) on a five-point scale or lower. The parents find that the cause of the weak command of Estonian is the poor work of the school; they criticise the school leaders, teaching methods, teaching materials, lack of exposure to the language, belated beginning of studying of Estonian. No parent related his or her own attitudes to the language to the child's language learning results. They mentioned, however, that it would be essential to use the Estonian language outside school, but in the language environment of Ida-Virumaa County this is difficult. (Auth.)

HÄNILÄNE. There's such a time

STUART KAUFFMAN. From physics to semiotics

KALEVI KULL. With Stuart Kauffman in Tartu

Since Newton, we have sought laws that "entail" the evolution of the system. These dreams range from reductionism, dreams of a final entailing theory, upward. In this chapter I hope to show that no laws at all entail the becoming of the biosphere. Ever new, typically unprestatable, biological functions arise, often as Darwinian preadaptations, and once they exist, they do not cause, but ENABLE an often unprestatable set of "opportunities" forming a new "adjacent possible" into which evolution flows, creating yet new adaptations that enable new adjacent possibles in an unprestatable becoming. Because we cannot prestate the variables, we can write no differential equation laws of motion for evolution, so cannot integrate those equations. Thus, no laws entail evolution. Since the biosphere is part of the universe, if the above is correct, there can be no final theory that entails all that becomes in the universe. The discussion rests on the legitimacy

of “functions” in biology, subsets of the causal consequences of parts of organisms. Physics cannot distinguish between causal consequences. I try to justify “functions”, whose unprestatable becoming are parts of the ever changing phase space of evolution, hence no entailing laws. “Functions” are justified in the non-ergodic universe above the level of atoms by Kantian wholes such as collectively autocatalytic sets in protocells that can sense, evaluate, and act in their worlds, yielding teleonomy and biosemiotics. Modernity is based on Newton and Darwin: these ideas may take us beyond Modernity. (Auth.)

The article is accompanied by an afterword by Kalevi Kull, professor at the University of Tartu, and an interview with Stuart Kauffman from which we learn that he has been recognised as one of the founders of the science of complex systems. More specifically, he considers his most essential contributions the following: discovering of random Boolean networks and ordered regime and criticality, the idea of collectively autocatalytic sets; invention of combinatorial chemistry; the theory of statistical structure of fitness landscapes devised in cooperation with Simon Levin, making of the spin glass model; ideas on the poised realm between the quantum and classical worlds. The last item in the list concerns the equilibrium between the world of classical physics and the quantum world — inter alia, Kauffman thinks this might explain the emergence of consciousness in the brain. The sixth, and, in his own opinion, the most significant is the introduction of the semiotic aspect: “Symbols are way at the end, but first signs, then indices and meaning, and ultimately symbols. This last thing, for reasons that I said, because of the magic of the fact that the biosphere creates its own possibilities of becoming with no selection acting to achieve this, could be re-enchanting and that could be important for civilization. And if it is, it’s surely the most important thing that I’ve done. If. I don’t know if it will be right.” (Edit.)

ALEKSANDER KESKÜLA. Memoirs about the First World War and Lenin

MART KULDKEPP. Aleksander Kesküla's memoirs as a historical source

Published here in Estonian translation from German is a March 1960 letter written by the Estonian solitary politician and revolutionary Aleksander Kesküla (1882–1963) to his daughter, Ingeborg Weidmann-Kesküla (1921–1996). While waiting at a hospital for prostate cancer surgery and unsure about his future, Kesküla decided to commit to paper his rebuttal of the widespread contemporary suspicions that he had been one of the middlemen channelling Imperial German funds into the Russian Bolshevik party during the First World War. This was an accusation that Kesküla passionately rejected. As a way of setting the record straight for posterity, he included in the letter a short overview of his actual political plans and activities during the Great War, the goal of which had been the destruction of the Russian Empire and the liberation of his native Estonia.

In more detail than in any other known source, Kesküla goes here into detail about his personal contacts with Lenin and the role that Lenin played in his political plans alongside Germany and Sweden. The letter also briefly comments on his political goals and activities after breaking with Germany in late 1916, which was followed by a period of cooperation with the UK and especially France in the last two years of the World War. Finally, Kesküla goes on to discuss his little-known anti-interventionist campaign during the Estonian War of Independence (1918–1920) and tries to put his personal political successes and failures in a longer-term perspective, defending and justifying them.

As a personal take on the political goals and achievements of his youth, Kesküla's account is for the most part reliable and interesting. Nevertheless, it should of course be read with a critical eye, as would be the case with any memoirs written long after the fact. Unfortunately, and no doubt to a large extent due to his ill health at the time of writing, Kesküla's letter is also confusingly structured and highly elliptical, with many allusions and snippets of fact left unexplained. Therefore, the translation as it is presented here includes a number

of footnotes as well as an afterword expanding on Kesküla's comments that can otherwise be hard to understand for the reader. In the afterword, it is also pointed out which claims found in the memoirs are new and require further research, and which ones can be corroborated by other sources. Finally, the afterword makes an attempt at an overall judgement of Kesküla's character, political role, and importance for Estonian and international history. (Auth.)

ALDO KALS. Two books on the Lithuanian blind

Vytautas Gudonis. Negalia visuomenėje ir vaizduojamajame mene: Monografija. [*Disability in Society and Visual Arts: A Monograph.*] Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2020. 638 pp.
Vytautas Gudonis. Negalia visuomenėje, literatūroje ir vaizduojamajame mene: Monografija. [*Disability in Society, Literature and Visual Arts: A Monograph [II].*] Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2022. 665 pp.

HERBERT NORMANN. Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LIX

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

JOHANN GOTTFRIED HERDER (1744–1803), German philosopher

HÄNILÄNE (Mariina Paesalu, 1953), Estonian poet, philologist

KRISTINA KALLAS PhD (1976), Estonian minister of education and research

ALDO KALS PhD (1945), Estonian historian and librarian

STUART KAUFFMAN PhD (1939), professor of biochemistry at the University of Pennsylvania and affiliate faculty at the Institute for System Biology

KAIJA KESA MA (1978), Estonian artist

ALEKSANDER KESKÜLA (1882–1963) Estonian politician and revolutionary

BIRUTE KLAAS-LANG PhD (1957), professor of Estonian as a foreign language at the University of Tartu, chair of the Estonian Language Council

MART KULDKEPP PhD (1983), associate professor of Scandinavian history and politics at University College London, head of department at the European and International Social and Political Studies

KALEVI KULL PhD (1952), professor of biosemiotics at the University of Tartu

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

EVA PIIRIMÄE PhD (1974), associate professor of political theory, vice dean for research and development at the Faculty of Social Sciences, University of Tartu

DIANA VENDER MA (1998) junior researcher and doctoral student in linguistics at the Institute of Estonian and General Linguistics at the University of Tartu; teacher at Tartu Annelinna Gymnasium

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LIX

6. juuli [1950, jätk]. Sama instituudi hügieeniprofessor Grigori Vassiljevits Hlopin, kes ka Tartu Ülikoolis omal ajal tegev oli, armastanud välimuse järgi määrata päritolu Baltimaadest. Kord tähendanud ta prof. Martinsoni abikaasale, sünnipärasele vene-lannale,²⁵³⁴ kes tema juures eksami teinud, et see on pärit Lätist. Kui abikaasa julgenud tähendada, et tema on venelanna, vihas-tunud vanamees ja sähvanud: Teie ei tea ise oma päritolu.

I Meditsiiniilise Instituudi farmakoloogiaprofessor Aleksei Aleksejevits Lihhatšov²⁵³⁵ hüüdnud kord üliõpilaste suureks lõbuks üle kogu auditoriumi oma kaugele sugulasele Sergei Anitškovile,²⁵³⁶

²⁵³⁴Jelizaveta Aleksandrovna Vladimirova, kes koos tütre Erika Martinsoniga elas Leningradis. Liibavis sündinud Eduard Martinsoni (1900–1963) eestlasest ema Julia Martinson ja üks vend Voldemar Martinson elasid Eduard Martinsoni surma ajal Strenči linnas Lätis.

²⁵³⁵Aleksei Lihhatšov (1866–1942) lõpetas Sõjameditsiiniakadeemia Peterburis 1890, meditsiinidoktor 1893. Naiste Meditsiiniinstituudi (Leningradi I Meditsiiniinstituudi) farmakoloogiakateedri juhataja ja professor 1899–1942, Meditsiiniinstituudi õppeosakonna juhataja ja dekaan 1906–1929, ühtlasi Teedeehitusinseneride Instituudi hügieenikateedri juhataja Leningradis 1921–1930, Leningradi Keemilis-Farmatseutilise Instituudi farmakoloogiakateedri juhataja 1933–1942, Sanitaarkeemia Instituudi teadusdirektori asetäitja Leningradis.

²⁵³⁶Sergei Anitškov (1892–1981) lõpetas Petrogradi I Meditsiiniinsituudi 1918 (õppis mh Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas 1913–1914), meditsiinidoktor 1922, NSVLi Meditsiiniakadeemia korrespondentliige 1946, akadeemik 1950. Võttis osa Esimesest maailmasõjast 1914–1917; Sõjameditsiiniakadeemia farmakoloogiakateedri assistent Petrogradis 1919–1922, farmakoloogiakateedri juhataja 1924–1937, professor; Petrogradi I Meditsiiniinstituudi farmakoloogiakateedri õpetaja ja dotsent 1922–1923; arreteeriti 1937. aastal kaastöötaja poliitilise valesüüdistuse põhjal ja mõisteti kümneks aastaks vangi, tegeles sel ajal salajaste uuringutega sõjalise toksikoloogia ja keemiarelvade alal, vabanes 1944, rehabiliteeriti 1956; Leningradi II Meditsiiniinstituudi farmakoloogiakateedri juhataja 1945–1950, NSVLi Meditsiiniakadeemia Eksperimentaalmeditsiini Instituudi farmakoloogiaosakonna juhataja Leningradis 1948–1981. Avaldanud mälestused *Kahe ajastu pii- ril* (На рубеже двух эпох; Leningrad: Lenizdat, 1981).

kes tema juures töötanud dotsendina: “Серёжа, тащи петуха.”²⁵³⁷ Meie algame katsega.”

Jutt kaldub ka Tšernorutskile,²⁵³⁸ kes alati nii oma kliinikus kui ka seltskonnas liigub vaiksena, reserveerituna. Teda nimetatakse Leningradis “Тишайший”.²⁵³⁹

Palju räägib Martinson ka üksikasju Turgenevi,²⁵⁴⁰ Nekrasovi²⁵⁴¹ ja Botkini haigustest, peatub lisaks Rudolf Virchowil,²⁵⁴² Friedrich Nietzschel ja Richard Wagneril.²⁵⁴³

Kogu vestlus toimub üliõpilaste vahetuse ajal eksamilauas, need aga tulevad ja lähevad. Igale ukse avamisel ja sulgemisel see kriiksub peene lõikava häälega.

– Teie uks meenutab Gogoli²⁵⁴⁴ “Vanaaegseid mõisnikke”,²⁵⁴⁵ ka nende majas kriikusid ukseid, igaüks oma häälel, — tähendab prof. A. Raatma. Prof. Martinson naeratab.

²⁵³⁷ Vn k Sergei, tassi kukk kohale!

²⁵³⁸ Mihhail Tšernorutski (1884–1957) lõpetas Sõjameditsiiniakadeemia Peterburis 1908, meditsiinidoktor 1911 ja 1935, NSVLi Meditsiiniakadeemia akadeemik 1945. Sõjameditsiiniakadeemia haiglaravikateedris a-st 1908, ühtlasi Eksperimentaalmeditsiini Instituudi bioloogilise keemia laboratooriumi töötaja; Esimese maailmasõja ajal 304. välitagavarahospidali peaarst 1914–1918; P. Troitski Hospitaalsisehaiguste Kliiniku noorem- ja vanemassistent Petrogradis 1919–1923, Petrogradi (Leningradi) I Meditsiiniinstituudi diagnostikakateedri professor 1922–1924, Meditsiiniinstituudi hospitaalsisehaiguste kateedri juhataja 1924–1957, ühtlasi NSVLi Meditsiiniakadeemia Kesk-närvisüsteemi Füsioloogia Instituudi kliinilise füsioloogia osakonna juhataja a-st 1948, NSVLi Teaduste Akadeemia I. Pavlovi nimelise Füsioloogiainstituudi kliinilise füsioloogia osakonna sisehaiguste sektori juhataja kt 1950–1952, juhataja a-st 1952.

²⁵³⁹ Vn k vaikseim.

²⁵⁴⁰ Ivan Turgenev (1818–1883), vene kirjanik.

²⁵⁴¹ Nikolai Nekrassov (1821–1878), vene kirjanik ja kriitik.

²⁵⁴² Rudolf Virchow (1821–1902), saksa arstiteadlane ja antropoloog.

²⁵⁴³ Richard Wagner (1813–1883), saksa helilooja, dirigent, muusika-teoreetik, -kriitik ja -kirjanik.

²⁵⁴⁴ Nikolai Gogol (1809–1852), ukraina päritolu vene kirjanik.

²⁵⁴⁵ Nikolai Gogoli jutustus “Vana maailma mõisnikud” (Старо-светские помещики) kogust *Mirgorod* (Миргород, 1835); eesti k vt nt Nikolai Gogol. *Jutustused* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970,

– Vahel laulavad ukсед meeldivalt, arvab prof. Aunap, — kuid teie uks mitte. Sel hetkel hakkab kriiksuma ka pööratav tahvel.

– See on ju täieline sümfooniaorkester, kaotab kannatuse Aunap. — Süit Rimski-Korsakovi²⁵⁴⁶ “Sadko”²⁵⁴⁷ teisest²⁵⁴⁸ vaatusest, — vastab Martinson muiates. — Musikaalne kateeder, arvab veel Raatma. Kuid prof. Aunap sosistab juba midagi kõrva prof. Martinsoni assistendile ja varsti on see ametis ukse õlitamisega. Kõik naeravad lõbusalt.

Eksam aga kestab... Üliõpilased vastavad enamikus ladusasti, kuid esineb prof. Martinsoni sõnade järgi ka “raskeid juhte”.

Ühel üliõpilasel on eksamiküsimuseks käärimine, mida selektab aeglaselt, pika mõtlemisega.

– Teie räägite käärimisest sama aeglaselt, — arvab prof. Martinson, — kui probleem arenes ajalooliselt.

– Kuidas nimetatakse seisundit, mis väljendub suhkruisaldise vähenemises veres? küsib eksaminaator üht teist üliõpilast. — *Coma diabeticum*!²⁵⁴⁹ on kiire vastus. — Ja milliseid pisaraid nutavad suhkurhaiged? on edasine küsimus. — Magusaid, vastab lõbusalt eksaminand.

Kellegi naisüliõpilase eksamiküsimuseks on vitamiin E. — Milles see esineb, tahab teada eksaminaator. — Spinatis, — vastab tütarlaps. — Nii tähtsa vitamiini, millest sõltub inimsoo saatus, selle sigimine, — raputab pead Martinson, — tahate teha sõltuvaks ainuüksi spinatist! — Vitamiin E leidub peamiselt idanevas nisus! ruttab tütarlaps oma vastust parandama. — *Vot pravilno, eto tak, horošoo*,²⁵⁵⁰ nõustub eksaminaator.

lk 34–57), tlk Johan Tamm; samuti Hugo Lauri esituses (1956) arhiiv.err.ee/audio/vaata/nikolai-gogol-vana-maailma-moisnikud.

²⁵⁴⁶Nikolai Rimski-Korsakov (1844–1908), vene helilooja ja muusikaõpetaja.

²⁵⁴⁷Nikolai Rimski-Korsakovi ooper seitsmes vaatuses tema enda libreto alusel (1892–1896; esietendus 1897 Moskvas).

²⁵⁴⁸Sõna kohale on päevikus kirjutatud küsimärk.

²⁵⁴⁹Lad k diabeetiline kooma; tekib liiga madala või ülikõrge vere-suhkru korral.

²⁵⁵⁰Vn k õige, nii see on, hästi.

Teine naisüliõpilane on hädas eritumisprotsessidega, vaikib kaua. — Asjatult hoiate oma teadmised saladuses, — arvab prof. Martinson, — ja piinate meid vaikimisega. Kui teie näiteks toitu tarvitate, kas teie siis midagi ei erita? — Ei! on tütarlapse veendumuseks. — Ja toit jääb teil kõik sisse? üllatub Martinson. Tütarlaps loobub oma veenetest. — Mis on keratiin? tahab veel teada eksaminaator. — See on valkaine, mis esineb juustes, küüntes, sarvedes, kapjades. — Kas keratiin toiduks kõlbab? — Ei! — Aga miks, see on ju valkaine? — Valgulised fermendid keratiini ei seedi. — Kelle organismis keratiin siiski seedib? pärib eksaminaator edasi. Tütarlaps vaikib. — Kes ohustavad teie mantlit, kui ise suvepuhkusel viibite? aitab Martinson heatahtlikult. — Koid, — lööb tütarlapse nägu särama, — nende organismis seedib keratiin.

— Mis on beri-beeri? peab vastama järgmine üliõpilane. — See on avitaminoos, mis põhjeneb vitamiin B₁ puudumisel toidus, — vastab üliõpilane. — Ja millised on selle avitaminoosi kliinilised nähud? — Inimene ei tunne end normaalsena! — Kas see on kõik? Üliõpilane jääb kostuse võlgu.

— Millised analiini²⁵⁵¹ lähedased ravimid annavad veres methemoglobiini?²⁵⁵² on eksaminaator huvitatud. — *Phenaminum!* — Oh ei, naerab lõbusalt Martinson, fenamiini²⁵⁵³ pole midagi ühist methemoglobiiniga — küll aga võib seda anda valge streptotsiid.

Ühe pileti küsimuseks on süsivesikud, nende jaotus ja ehitus. Monosahhariididelt²⁵⁵⁴ satutakse glükosiididele²⁵⁵⁵. Prof. Martinson tuletab meelde, et palukates (*Vaccinium vitis-idaea*) sisal-

²⁵⁵¹S.t aniliinile ehk fenüülamiinile ehk aminobenseenile; selle mõjul muutub vere hemoglobiin methemoglobiiniks.

²⁵⁵²Methemoglobiin on “pruunikas verevärvnik, hemoglobiini ja hapniku väga püsiv ühend; normaalsetes tingimustes methemoglobiini vere ei leidu, kuid seda võib tekkida mürgistuste puhul”.

²⁵⁵³Fenamiin on “amfetamiin, kesknärvisüsteemi, vererõhku ja ainevahetust mõjustav ravim, psühhostimulaator”.

²⁵⁵⁴Monosahhariid on “magus vees lahustuv kristalliline aine, süsivesik, mis organismis toimib energiakandjana (nt glükoos, fruktoos)”.

²⁵⁵⁵Glükosiid on “mõru maitsega, tihti mürgine vees lahustuv kristalne looduslik aine, mida mõnel juhul tarvitatakse ravimina”.

dub glükosiid arbutiin²⁵⁵⁶, mille tõttu palukatel on diureetiline toime. See toime oli nähtavasti tuttav ka A. S. Puškinile, — pöör-
dub prof. Martinson komisjoni poole, — kirjeldades oma “Evge-
ni Oneginis”, kui mäletate Onegini ja Lenski vastuvõttu Larinite
juures, ütleb ta muide:

“Несут на блюдечках варенья,

На столик ставят вощаной

Кувшин с брусничною водой. . .” (Kolmas peatükk, III.)²⁵⁵⁷

Ja paneb siis sõprade tagasisõidul Oneginile suhu sõnad:

“Боюсь: брусничная вода

Мне не наделала б вреда” (Kolmas peatükk, IV.)²⁵⁵⁸

Leningradi blokaadile Isamaasõja päevil sattudes seletab
prof. Martinson seoses vitamiinide küsimusega ühes piletis. et
noil mälestusväärseil päevil söödi Leningradis ja selle lähemas
ümbruses ära kogu roheline taimestik, ka kasvava juurvilja peal-
sed. Esines korduvalt mürgistusi, kuna toitu sattusid ka tundma-
tud taimed. Kartulaid esimesel aastal polnud üldse, sest puudus
seeme.

Eksam hakkab lähenema lõpule.

Kellegi üliõpilase seletuses esineb veel mingisugune “keemi-
line loom”, mis üllatab nii eksaminaatorit kui ka komisjoni, kuid
selgub peagi, et see pole sugugi uus äsja avastud loomaliik, vaid
looma all on mõeldud lihtsalt “iseloom”.

Prof. Martinson on eksamiga väga rahul. Hindeid “väga hea”
on kogunenud 48, hindeid “hea” — 30, “rahuldav” — 23 ja “ras-
keid juhte” — mitte rahuldavaid — 5. Tartu üliõpilased, võrrel-
des teiste kõrgemate õppeasutistega, kus ta õpetanud, vastanud

²⁵⁵⁶S.t üks fenoolglükosiide; pohlalehtedes sisalduv arbutiin laguneb
organismis tugeva põletikuvastase toimega aineks.

²⁵⁵⁷“[---] moos vanavärki tassikestel / ja kõhukana kõige keskel / —
just nagu nõuab etikett — / kann tumepunast pohlavett” (tlk Betti Al-
ver). Vt Aleksandr Puškin. *Jevgeni Onegin* (Tallinn: Hea Lugu, 2019),
lk 58.

²⁵⁵⁸“Mind häirib ainult / veel praegugi see marmelaad / ja pohlamarja
limonaad” (tlk Betti Alver). — Samas, lk 59.

üllatavalt hästi, olnud keemiliselt “kirjaoskajad” ja jätnud igati meeldiva mulje.

*

Eksam füsioloogias. Eksaminaator prof. E. Käer-Kingisepp on närviline, küsib pikalt ja laialt... kuid üldiselt heatahtlikult.

– Mis juhib meie kõrgemat närvitalitlust? tahab ta teada saada kellegilt tütarlapselt. See on kimbatuses. Teda päästab prof. Aunap komisjoni liikmena. Ta koputab sõrmega tütarlapsele heatahtlikult pealaele ja küsib: Mis teil siin all on? — Ajukoor! tuleb tütarlapsele vajalik vastus meelde.

Teine tütarlaps on hädas organismi veemajasklusega.

– Millisel teel eritub toidu ja joogiga organismi viidav ja organismis eneses tekkiv vesi? küsib prof. Käer-Kingisepp. — Vesi eritub uriini ja roojaga! — Ja, veel! Tütarlaps vaikib. — Noh, ja veel? — Noh, veel? kordab eksaminaator oma küsimust. Tütarlaps närveerib. — Noh, kas teie siis ei tea? Vaikus. — Ärge viitke meie aega, vastake nüüd lühidalt ja selgelt. — Väljahingatava õhuga! — Hästi, aga veel? — Naha kaudu, higistamisel? — Jah, ja siis veel? — Tütarlaps võitleb pisaratega.

– Ärge nüüd pistke toinama! hüüab vahele Aunap, parem mõelge. — Kas pisarad on ka füsioloogiline vee eritus? küsib nende ridade kirjutaja eksaminaatorilt. — Vesi eritub ka nende nahapiirkondade kaudu, kus higinäärmeid ei ole või neid on vähe! vastab sellal tütarlaps ja pisarate küsimus jääb vastamata.

– Mis on nägemisretseptoriks meie silmas? küsib edasi eksaminaator. — Võrkkile kepikeste ja kolvikeste kiht. — Ja missugune valgustundelik aine sisaldub kepikestes? — Resortsiin! — Ei, resortsiin on antiseptiline ja palavikku vähendav ravivahend! — Mitte resortsiin, vaid rodopsiin ehk nägemispurpur, tuleb tütarlapsele õige nimetus meelde.

Keegi meesüliõpilane püüab katkestamata sõnavooluga eksaminaatori küsimusist mööda pääseda. See õnnestub vaid mõned minutid, siis tähendab eksaminaator energiliselt: Ma pole veel seniilne, et minust mööda saate rääkida!

*

Ka eksamil füsioloogias on lõpp ja seega eksamisessioonil. Komisjonis on istunud ühtekokku anatoomias, histoloogias, bioloogilises keemias ja füsioloogias üle 200 tunni. Ja tulemused?

	“väga hea”	“hea”	“rahuldav”	“mitte rahuldav”
Anatoomias hindeid	37	35	31	1
Histoloogias ”	32	38	31	2
Bioloogilises keemias ”	48	30	23	5
Füsioloogias ”	35	39	28	2

Ajaleht “Tartu Riiklik Ülikool” (III, nr. 23 (70), lk. 1, (1950)) 23. juunist 1950 heidab oma juhtkirjas “Edukalt lõpule viia eksamisessioon” arstiteaduskonnale ette kõrget väga heade hinnete protsenti, mis osutavat lubamatule nõudmiste madaldamisele eksamitel.²⁵⁵⁹ Kui aga võtta arvesse, et prof. Martinsoni väga heade hinnete arv toodud tulemustes on kõige suurem, teised hinded enam või vähem võrdsed, siis ei tohiks etteheide olla küll põhjendatud.

*

Vahepeal hakkab kivil istudes jahe. Järvelt tõuseb loorjas uduvine. Pargist hoovab hilisõhtust niiskust. Äksi kiriku torni piiravad pilved hõrenevad aeglaselt. Maanteelt hüüab kärsitult ootava auto sireen. . .

²⁵⁵⁹Vrd: “Siinkohal on otstarbekas juhtida tähelepanu veel ühele häirivale asjaolule. Näib nimelt, et mõned õppejõud, tahtes kindlustada parimate eksamitulemuste saavutamist Eesti NSV 10. aastapäeva auks, on läinud kergema vastupanu teed ja nõrgendanud nõudlikkust eksamitel. See on maksev eelkõige arstiteaduskonna kohta, kus torkab silma väga kõrge väga heade hinnete protsent. Iseloomustav on asjaolu, et õiguse ja kehakultuuriteaduskonna üliõpilastel on aineis, mida õpetavad arstiteaduskonna õppejõud, hinded palju paremad kui teistes distsipliinides. Selline nõudmiste madaldamine on täiesti lubamatu.” Vt “Edukalt lõpule viia eksamisessioon kultuurselt sisustada suvine puhkeaeg.” — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr. 23, VI 1950, lk 1.

Tee suundub Elistvere poole. Peegelsiledade hõbedaste väljadena tulevad hetkeks nähtavale Soits-, Kuru-, Raigastvere ja Kaiavere järved, siis algab mets...

Varsti hakkab kauguses paistma Maarja-Magdaleena romaani-renessansi stiilne kirik...

8. juuli. Varahommikul tunnil suri täna Tartus dots. A. Rulli ema, endine Parastma (Parastuma) taluperenaine Helene Rulli,²⁵⁶⁰ sünd. Truu, üks päev enne oma 71. sünnipäeva. Elu katkestas südame tõrgestumine seoses kiirekujulise kopsupõletikuga.

9. juuli. Vaevalt märgatavalt kõiguvad küünlate tuled lilledesse kaduva Helene Rulli põrmu ümber. On saabunud ärasaatmise hetk. Puusärgi juurde astub prof. V. Hiie ja avaldab südamlikes sõnades viimset austust ja tänu lahkunud Parastma perenaisele, kelle kodu oli raskeil sõjapäevil avatud kõigile põgenikele ja kannatanuile, kelle lahke süda ja käsi olid alati valmis aitama ja toetama. Kuid mitte üksnes need, kes kadunu külalislahkust kasutanud, vaid ka teised Rullide perekonna sõbrad saadavad teda sügava lugupidamise ja kurbusega tema viimsele teekonnale.

Siis kostab pühalik-pidulikult laul:

“Tähtede taga kord koidab sull’ taevas,
Ootus ja lootus sääl täide sull’ läeb!
Mis sa siin kandnud ja kannatand vaevas,
Kõik sääl sust igavest maha siis jääb...

Tähtede taga sääl vajub kõik vale,
Sääl näed, mis tumedaks teinud on ilm...”

Laulu saadab klaveril Ester Petlem.²⁵⁶¹

²⁵⁶⁰ Helene Marie Rulli (Truu; Rullinkoff; 1879 – 8. VII 1950 Tartu).

²⁵⁶¹ Ester Petlem (Ahlberg; Aaremäe; 1915 – 9. IV 2007 Tartu) õppis Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas 1934–1935 ja arstiteaduskonnas 1944–1945, seda lõpetamata; lõpetas 1937. aastal Tartu Pedagoogiumi ja sai 1939. a algkooliõpetaja kutse. TRÜ hospitaalkirurgia kateedri juhataja Heinrich Petlema (1910–1988) abikaasa.

Järgnevalt suletakse puusärk ja A. Rulli lähemad sõbrad ja kaastöölised V. Hiie, G. Kingisepp, H. Petlem, I. Ramjalg²⁵⁶² ja R. Purre,²⁵⁶³ E. Aunapi ja nende ridade kirjutaja kaasabil, kannavad põrmu suvepäikese lõõmas ootavale veoautole...

*

Maanteelt tõuseb väänleva lohena läbipaistmatut paksu tolmu. Metsade tagant kerkib raske hallsinine pilv, milles raevutsevad püstised pimestavad välgud. Algab tugev vihm...

Auto Helene Rulli põrmuga läheneb oma sihile — Paistu kalmistule. Puusärki on saatmas vaid E. Aunap ja nende ridade kirjutaja. Teised leinajad on järgnemas kergsõidukil...

²⁵⁶²Ivo Ramjalg (Vsevolod R.; 1918 – 16. III 1994 Viljandi) õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli arstiteaduskonnas 1939–1946, mil selle lõpetas, korp! Vironia liige. Peagi pärast poja sündi opterus perekond Tveri kubermangust Toržokist Eestisse; Teise maailmasõja ajal eesti piirikaitse tagavararügemendi pataljoniarst Tartus, Põltsamaal, Mustlas ja Viljandis 1944; Võhma jaoskonnaarst 1944–1945, Põltsamaa jaoskonnaarsti kt 1945; TRÜ arstiteaduskonna üldkirurgia kateedri assistendi kt 1945–1946 ja assistent 1946–1951, hospitaalkirurgia kateedri assistent 1951–1952, kust vormiliselt koondati, kuid tegelikult vabastati poliitilistel põhjustel (kuulumine Vironiasse, teenimine Saksa sõjaväes, enda varjamine Nõukogude teise okupatsiooni algul jm); Jõhvi rajoonihaigla kirurgiaosakonna juhataja 1952–1960, Viljandi Rajooni Keskhaigla (a-ni 1963 Viljandi Linna Haigla, 1963–1964 Viljandi Rajooni Haigla) ordinaator 1960–1962 ja kirurgiaosakonna juhataja 1962–1968, peaarsti asetäitja ravialal 1968–1978, haavaosakonna ordinaator ja polikliiniku kirurg 1978–1994. Aastate 1943–1944 kohta vt ka Helbe Merila-Lattik. *Eesti arstid 1947–1997*. Tallinn, 1997, lk 939–340.

²⁵⁶³Rein Purre (Valter Prules; 1919 – 11. VI 1984 Tallinn) õppis Tartu Ülikooli põllumajandusteaduskonna agronoomia osakonnas 1938–1939 ning T(R)Ü arstiteaduskonnas 1939–1944 ja 1947–1948, mil selle lõpetas. Teises maailmasõjas eesti 5. piirikaitserügemendi pataljoniarst Türil 1944. a märtsist kuni septembrini; kontroll-filtratsioonilaagris (5. tööpataljonis) Tallinnas 1946. a septembrist kuni 1946. a novembrini; TRÜ üldkirurgia kateedri assistendi kt ja vanemlaborant 1947–1948; Tartu II Haavakliiniku (Tartu Vabariikliku Kliinilise Haigla) ordinaator-kirurg a-st 1947 ja hiljem toraalkirurgia osakonna juhataja, ühtlasi täitis õppeülesandeid TRÜ arstiteaduskonnas.

Juba paistab eemalt üle lainjate lehtpuudeharjade Paistu kiriku ahtake torn.

Äike on vahepeal möödunud ja päike taas pilvede tagant vabanenud. Torni nõeljal kiivril lööb kuldsest särama kukk. Rahu-lik-ükskõikselt jälgib ta lähenevat autot. . .

Siis möödub ka kirik ja auto peatub kõrgtüvelise haljas-hiiglaste ja põõsastihniku varjustatud kalmistu ees. Helene Rulli on saabunud oma viimsesse varjupaika.

Puusärgi kannavad õnnistumajja kadunu lesk — Parastma endine valgepäine peremees Märt Rulli,²⁵⁶⁴ tema pojad ja lähedad sõbrad.

Ja siis jääb põrm muldasängitamist ootama pisikesse, ajast ja niiskusest laiguliseks tõmbunud helesinisesse pseudogooti ruumi puhtale telliselisele põrandale. . .

Levib omapärast matustele spetsiifilist lõhna. . .

(Järgneb)

²⁵⁶⁴Märt Rulli (Mart R.; Rullinkoff; Rullinkov; 1875 – 12. VI 1963). Peres olid pojad Ants (Alfred Hans) Rulli ja Juhan (Ernst Johannes) Rulli (1904–1974).